

21e jaargang
1979/Nr. 1

- 80

+
80/
181

Tijdschrift voor Recht

V 7875

Inhoud

Redaktie:

J. J. van Aartsen, dr. R. Braams, drs. J. G. Brugge-
man, H. A. M. Hoefnagels,
dr. S. K. Kuipers, drs. K.
A. Nederlof, dr. C. J. Oort,
dr. C. N. Peijster, mr. H. C.
G. L. Polak, mr. D. Si-
mons, ir. E. M. Storm, G.
M. de Vries, drs. J. A.
Weggemans, drs. Y. P. W.
van der Werff, dr. G. Zou-
tendijk.

Bestuur Stichting „Libe- raal Reveil”

mr. W. J. Geertsema,
voorzitter; Paul J. H. M.
Luijten, secretaris; mr. J.
J. Nouwen, mevr. W. P.
Hubert-Hage, mevr. Mar-
got I. Oberink, ir. T. Thal-
hammer, drs. Ed T. M. Nij-
pels, mr. J. W. A. M. Ver-
linden, leden; mevr. L. D.
A. van Leeuwen, adminis-
tratrice.

Redactieadres en abonne- menten-administratie:

Prins Hendrikplein 4a,
Den Haag.
Abonnementsprijs (4 nrs.
per jaar) / 30,— per jaar;
voor jongeren onder de 27
jaar / 20,— per jaar; losse
nummers à / 7,50 ver-
krijgbaar bij de abonne-
mentenadministratie.

Voorwoord

Mogelijkheden herstel economie
dr. S. K. Kuipers

Abortuswetgeving
dr. M. J. Hartgerink

Voldoening op aangifte inkomstenbelasting?
Mr. G. W. B. van Westen

Stadsvernieuwing en eigen woningbezit
Mr. H. Th. M. Lauxtermann

Britse politiek
G. M. de Vries

Democratiecongres
H. J. L. Vonhoff

Het economisch draagvlak
drs. M. F. A. van Diessen

Recensie
dr. C. N. Peijster

Boutade
E. Bruins

pag. 1

pag. 3

pag. 17

pag. 21

pag. 25

pag. 31

pag. 37

pag. 43

pag. 49

pag. 53

79-10250

Voorwoord

Zoals in het vorige nummer reeds is meegedeeld is Liberaal Reveil met ingang van de 21e jaargang in een nieuw jasje gestoken. Het vernieuwde Liberaal Reveil opent met een zeer actuele bijdrage van redactielid **dr. S. K. Kuipers**, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, over „De mogelijkheden tot herstel van de Nederlandse economie”. Het is geen opwekkend artikel geworden. De auteur constateert dat het tot nu toe gevoerde regeringsbeleid in een patstelling is komen te verkeren. De huidige deplorabele toestand waarin onze economie verkeert, vereist maatregelen die reeds op korte termijn effect sorteren. Daaronder valt een ingrijpen in de primaire inkomensvorming in de particuliere sfeer.

Op verzoek van de redactie heeft **prof. M. J. Hartgerink** zich bereid verklaard een bijdrage te schrijven over de abortuswetgeving. Zoals bekend zal de Tweede Kamer binnen afzienbare tijd moeten oordelen over een nieuw ontwerp van wet. De heer Hartgerink analyseert de verwerping van het initiatief-wetsontwerp Geurtsen/Roethof in 1976. Daarna volgt een korte vergelijking met de beoordeling van de voornemens van de huidige regering.

Mr. G. W. B. van Westen, secretaris van de belastingcommissie van de VVD, gaat in op de methodiek van de heffing van de inkomsten- en vennootschapsbelasting. Naar zijn mening is de huidige methode, de aanslagmethode, verouderd. Hij bepleit studie van het systeem van „voldoening op aangifte”. VVD-Kamerlid Porthoine heeft dit onderwerp bij de begrotingsbehandeling 1979 ook in het parlement ter sprake gebracht.

De stadsvernieuwingspecialist van de Tweede-Kamerfractie van de VVD **mr. H. Th. M. Lauxstermann**, heeft een bijdrage geschreven over de stadsvernieuwing en het eigen woningbezit. Het artikel beoogt te komen tot een duidelijker invulling van een liberaal stadsvernieuwingsbeleid. De eerste aanzet leverde de auteur bij de behandeling van de begroting 1979 van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in de Tweede Kamer. Redactielid **G. M. de Vries** schreef — nog vóór de laatste verkiezingen in het Verenigd Koninkrijk gehouden waren — een beschouwing over de positie van de Britse Liberale Partij. Hij kwam tot de conclusie dat zelfs bij een (klinkende) conservatieve overwinning de kans groot is dat in de nabije toekomst het Britse partij- en kiesstelsel zal veranderen. Op het „democratiecongres” dat begin dit jaar in het kader van 400 jaar Unie van Utrecht werd gehouden, hield de heer **H. J. L. Vonhoff** een rede die de moeite van het publiceren in Liberaal Reveil zeker waard is. De heer Vonhoff pleit ervoor de „structurele controle”, waarin visie en continuïteit bij de volksvertegenwoordiging belangrijker zijn dan korte-termijnsuccessen, als het wezenlijke kenmerk van de democratie intact te laten.

In het artikel „Collectieve lasten en het economische draagvlak” rekent **drs. M. F. A. van Diessen** af met de stelling dat de toenemende collectieve bestedingen op zichzelf de oorzaak van de economische

problemen zijn. Het is het afwentelingsproces van de particuliere sector (die daarmee te kennen gaf de toenemende collectieve uitgaven niet te accepteren) geweest dat de auteur hiervoor verantwoordelijk acht. De heer Van Diessen concludeert dat er in Nederland geen voldoende groot maatschappelijk draagvlak aanwezig is voor het verhogen van de collectieve uitgaven.

Twee korte artikelen besluiten dit nummer van Liberaal Reveil. Een recensie door redaktielid **dr. C. N. Peijster** over het boek „Overheidsgeweld” van de hand van dr. F. van Reenen en tenslotte een „epiloog” door de heer **E. Bruins**.

De mogelijkheden tot herstel van de Nederlandse economie

S. K. Kuipers

1 Inleiding

De economische situatie in Nederland is de laatste twee jaren in een hoog tempo verder verslechterd. De daling van de werkgelegenheid in de bedrijven gaat voort, van een herstel van de rendementen is geen sprake, de collectieve sector vertoont nog steeds de tendentie verder uit te dijen, de investeringsgroei blijft onvoldoende en het financieringstekort van de overheid blijft zich op een hoog niveau bewegen. Daarbij komt dat de lopende rekening van de betalingsbalans een ommezwaai heeft gemaakt van een overschot van 7,5 miljard gulden in 1976 naar een tekort van 2,25 miljard gulden in 1978, d.i. een verslechtering van bijna 10 miljard gulden in zegge en schrijve twee jaar tijd.

De bedoeling van dit artikel is aan de samenhangen tussen deze ontwikkelingen een korte analyse te wijden om vervolgens in te gaan op de mogelijkheden die de regering nog bezit de ontwikkelingen ten goede te doen keren. Het zal blijken, dat deze mogelijkheden binnen een stelsel van vrije loononderhandelingen lijken te zijn uitgeput. Daarbij zal worden aangegeven op welke wijze een fundamenteel herstel van de Nederlandse economie zal kunnen worden bereikt. Dit artikel zal worden besloten met een slotbeschouwing.

2 Analyse

Beziet men de ontwikkeling van de Nederlandse economie in de jaren zeventig dan valt in het bijzonder de uitermate ongunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid in de bedrijven op. Sinds 1971 is de werkgelegenheid vrij gestaag, met gemiddeld 0,5% per jaar afgenomen. Indien uit de onderzoeken dienaangaande iets definitiefs blijkt, dan is dit wel dat deze afname van de werkgelegenheid ten nauwste samenhangt met de sterke stijging van de reële arbeidskosten die tot voor kort de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit niet onbelangrijk te boven ging 1). Hierdoor steeg de voor inkomens uit woningbezit, delfstoffenwinning en openbare nutsbedrijven gecorrigeerde arbeidsinkomensquote in de periode 1971 - 1977 met gemiddeld 1 1/4% punt per jaar 2). Na 1977 begint zich hierin echter een geringe daling af te tekenen. De oorzaken van de relatief sterke stijging van de reële arbeidskosten zijn drieledig. In de eerste plaats moet in het bijzonder in de beginjaren zeventig worden gedacht aan een najilingseffect van de ontwikkelingen in de jaren zestig, waarin onder invloed van de in die jaren bestaande spanning op de arbeidsmarkt de reële lonen sterk stegen, nl. in de periode 1964 - 1970 met gemiddeld 6 3/4% per jaar 3). Dat tot 1974 van een dergelijk effect sprake was, is te meer aannemelijk, daar de werkgelegenheidsdaling tot het midden van de jaren zeventig nog nauwelijks leidde tot een verontrustende omvang van de werkloosheid. De teruggang in de werkgelegenheid in de bedrijven werd in deze jaren vooral opgevangen door een verminderde groei van het aanbod van arbeid onder invloed van de toeneming van het aantal uitkeringsgerechtigden in het kader van de WAO, de latere intreding in het productieproces van jongeren door een verlenging van de scholingsduur en een toeneming van het ziekteverzuim. Hierdoor bleef de verslechterde werkgelegenheidssituatie als het ware verborgen

en ging er een onvoldoende prikkel tot loonmatiging van uit. Een tweede oorzaak van een ondanks de verslechterde werkgelegenheidssituatie voortdurende te sterke stijging van de reële arbeidskosten is de sterke groei van de aardgasproductie in de onderhavige periode, welke ertoe leidde, dat de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de gehele sector bedrijven niet onbelangrijk sterker toenam dan die in de niet-aardgassector 4). Gegeven het feit, dat de eerste grootheid een niet onbelangrijke maatstaf is bij het vaststellen van de mogelijke stijging van de reële lonen, zal het duidelijk zijn, dat van de discrepanties tussen de produktiviteitsontwikkeling in de aardgas- en de niet-aardgassector op de arbeidskosten per eenheid produkt in de laatste sector een significante opwaartse druk is uitgegaan. Dit treedt duidelijk in het licht indien men de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote in de gehele sector bedrijven vergelijkt met die in de niet-aardgassector: in de gehele sector bedrijven blijkt ze in 1978 op ongeveer hetzelfde niveau te liggen als in 1970, in de niet-aardgassector blijkt het niveau in 1978 dat in 1970 met maar liefst 7 punten te overtreffen 5).

De derde oorzaak betreft de in de eerste helft van de jaren zeventig, onder andere onder invloed van de in deze jaren sterk tegenvallende werkgelegenheidsontwikkeling sterk gestegen belasting- en premiedruk. Tussen 1970 en 1975 steeg de sociale premiedruk met niet minder dan 4,6% punt, terwijl de belastingdruk in deze periode met 2,4% punt toenam. De stelling dat deze drukstijging niet onbelangrijk heeft bijgedragen aan de stijging van de reële arbeidskosten is vrijwel algemeen aanvaard 6).

De sterke stijging van de reële arbeidskosten in de eerste helft van de jaren zeventig heeft langs twee wegen de werkgelegenheid negatief beïnvloed. In de eerste plaats heeft ze ertoe geleid dat oude bouwjaren kapitaalgoederen sneller werden afgestoten en werden vervangen door kapitaalgoederen die per eenheid produkt minder arbeid vereisten. Gecombineerd met de zeer trage groei van de bruto-investeringen in de jaren zeventig heeft dit tot het midden van de jaren zeventig tot een omvangrijke vermindering van het aantal rendabele arbeidsplaatsen geleid. Dat dit niet onmiddellijk leidde tot een scherpe daling van de feitelijke werkgelegenheid, vindt hierin zijn oorzaak dat om allerlei redenen, waaronder het verstrekken van overheidssubsidies aan niet-rendabele bedrijven, onrendabele arbeidsplaatsen nog een tijd lang in stand werden gehouden 7). De keerzijde van de medaille is, dat dit uitstel in de aanpassing aan de gewijzigde schaarsteverhoudingen ook heden ten dage nog een negatieve invloed op de werkgelegenheid oefent.

Een tweede weg waarlangs de sterk gestegen arbeidskosten de werkgelegenheid negatief hebben beïnvloed loopt via de economische relaties met het buitenland. Onder invloed van de sterk gestegen arbeidskosten verslechterde de concurrentiepositie. Hierdoor verminderen de uitvoermogelijkheden van de niet-aardgassector en neemt de afzet van de voor de binnenlandse markt producerende bedrijfstakken voor zover deze aan de internationale concurrentie zijn blootgesteld af. Hierbij komt nog, dat de sinds 1970 verslechterde concurrentiepositie 8) in eerste aanleg niet leidde tot een tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans. In tegendeel: in de eerste helft van de jaren zeventig kan een sterke stijging van het overschot op de lopende rekening worden geconstateerd met 1973 als topjaar met een overschot van 4,2% van het netto nationale inkomen. Deze verbetering

van de externe positie moet voor een belangrijk deel op de rekening van het aardgas worden geschreven. Na 1973 vertoont de lopende rekening aanvankelijk een geleidelijke verslechtering. Na 1976 treedt hierin echter een duidelijke versnelling op. Zoals in paragraaf 1 reeds is vermeld, geeft de lopende rekening tussen 1976 en 1978 een achteruitgang van maar liefst 10 miljard gulden te zien. De aanvankelijk zeer sterke externe positie oefende echter ook op haar beurt weer een negatieve invloed op de werkgelegenheid. Ze leidde er namelijk toe, dat de gulden een niet onbelangrijke effectieve appreciatie onderging. Tussen 1970 en 1978 apprecieerde de gulden namelijk ten opzichte van de concurrenten met ongeveer 28%, ten opzichte van de leveranciers met 21% 9). De appreciatie van de gulden betekende een verdere verslechtering van concurrentiepositie en leidde daarmee tot een verdere vermindering van de uitvoermogelijkheden van de niet-aardgassector en tot een toeneming van de invoersubstitutie. Beide ontwikkelingen beïnvloedden de werkgelegenheid negatief. Aan de hierboven beschreven negatieve invloeden op de werkgelegenheid kan nog die van de in 1973 doorgevoerde zeer sterke verhoging van de prijs van petroleum worden toegevoegd. Enerzijds heeft deze prijsstijging een scherpe stijging van het invoerprijspeil tot gevolg die in het vigerende systeem van (bijna) volledige prijscompensatie de rendementen onder druk zet en daardoor de afstoot van arbeid versterkt. Anderzijds is deze prijsstijging een van de oorzaken van de in 1974 ingezette mondiale depressie. Deze ging gepaard met een teruggang in de bestedingen en derhalve met onderbezetting van het productieapparaat. Ook hiervan mag op de langere termijn een druk op de werkgelegenheid worden verwacht. De voorgaande korte analyse samenvattende kan men dus stellen, dat bij de verklaring van de teruggang in de productiegroei en de daling van de werkgelegenheid in het bijzonder de sterke kostenstijging op de voorgrond treedt. Dit leidt enerzijds tot een versnelde substitutie van kapitaal voor arbeid, anderzijds tot een verslechtering van de concurrentiepositie en daarmee tot een verminderde vraag naar in Nederland geproduceerde goederen. Aan de verslechtering van de concurrentiepositie heeft daarnaast ook de effectieve appreciatie van de gulden bijgedragen. In de volgende paragraaf wordt nagegaan hoe het regeringsbeleid op deze ontwikkeling heeft ingespeeld.

3 Het regeringsbeleid

De analyse in de voorgaande paragraaf stelt duidelijk in het licht, dat in de jaren zeventig een aantal ontwikkelingen en een aantal omstandigheden kunnen worden onderkend, welke het kenmerk gemeen hebben — veelal via een opwaartse druk op de reële (arbeids)kosten — de werkgelegenheid onder druk te zetten:

- (1) de expansie van de aardgassector, welke leidt tot een sterkere stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de gehele sector bedrijven dan in de niet-aardgassector en tot een sterke externe positie;
- (2) het steeds slechter functioneren van de arbeidsmarkt, dat hiermee samenhangt, dat het grootste gedeelte van de uitstoot van arbeid niet tot uitdrukking komt in een stijging van de werkloosheid maar in een uitdijing van de andere opvangmechanismen zoals bij voorbeeld de WAO en de AAW en waarvan het gevolg is, dat de geregistreerde werkloosheid niet langer de feitelijk bestaande schaarste verhoudingen weergeeft;

- (3) het systeem van (bijna) volledige prijscompensatie, waardoor vrijwel elke exogene kostenstijging op de overige inkomens wordt afgewenteld;
- (4) de stijging van de belasting- en premiedruk, die via de bestaande afwentelingsmechanismen eveneens ten koste gaat van het overige inkomen.

Hoewel door zowel het kabinet-Den Uyl als door het kabinet-Van Agt de gevaren van de sterke arbeidskostenstijging voor de werkgelegenheid zijn onderkend valt op dat het op matiging van de kosten gerichte beleid van beide kabinetten bijna uitsluitend de laatste ontwikkeling aangrijpt. Aan de eerste drie ontwikkelingen en omstandigheden is tot op heden in het matigingsbeleid nagenoeg voorbijgegaan. Zo is de stijging van de aardgasbaten in de budgettaire sfeer maar al te graag gebruikt om de ten gevolge van de sterke uitgavengroei dreigende vergroting van de begrotingstekorten op te vangen en is de stijging van de inkomsten uit de uitvoer van het aardgas benut om een wisselkoersbeleid gericht op een vaste koppeling van de gulden aan de mark te realiseren. Daarenboven heeft men in de inkomenspolitieke sfeer een stijging van het primaire loon toegelaten die duidelijk uitging boven de arbeidsproductiviteitsstijging in de niet-aardgassector.

Evenmin zijn de beide kabinetten met voorstellen gekomen die beoogden de hierboven beschreven steeds slechtere functionering van de arbeidsmarkt tegen te gaan, hoewel het nochtans duidelijk is, dat de situatie, waarin het overgrote gedeelte van de afstoot van arbeidsplaatsen wordt opgevangen door de WAO en de AAW, de ziektewet en vervroegde uitredingsregelingen, onhoudbaar is geworden. Op deze wijze gaat namelijk niet alleen de arbeidsmarkt steeds slechter functioneren, maar wordt ook de weg terug, d.w.z. het opnieuw opnemen van de desbetreffende werknemers in het productieproces, onmogelijk gemaakt. Een herbezinning op de uitkeringsgronden in het kader van de WAO/AAW en de ziektewet, alsmede op de ontslagmogelijkheden in het kader van de WW lijkt onvermijdelijk.

Hetzelfde geldt met betrekking tot het systeem van de (bijna) volledige prijscompensatie. Niet alleen beperkt dit systeem in aanzienlijke mate de effectiviteit van belangrijke instrumenten van economisch beleid, zoals bij voorbeeld het wisselkoersbeleid, het leidt er daarenboven toe dat elke van buiten komende verstoring, zoals een stijging van de invoerprijzen òf leidt tot een tomeloze inflatie òf tot een afwenteling van de lasten op het winstinkomen met alle consequenties vandien voor de produktiegroei en de werkgelegenheid.

Op grond van het bovenstaande kan men reeds in deze fase van het betoog concluderen, dat het door het kabinet-Den Uyl en tot nu toe door het kabinet-Van Agt gevoerde beleid gericht op een matiging van de kostenstijging op zijn zachtst gezegd zeer onvolledig is geweest. Bij beide kabinetten bleef dit beleid beperkt tot een poging de stijging van de collectieve lastendruk terug te dringen. Het kabinet-Den Uyl heeft hiermede met zijn 1%-beleid slechts een zeer schuchter begin gemaakt. Gepoogd werd slechts de **versnelling** in de stijging van de collectieve lastendruk terug te dringen, namelijk tot een jaarlijkse stijging van 1%-punt. In de in „Werkgelegenheid door solidariteit” ontwikkelde beleidsopvattingen van de oppositie wordt dit beleid doorgetrokken. Het kabinet-Van Agt heeft in Bestek '81 verdergaande beleidsvoornemens neergelegd. Een van de doelstellingen van Bestek '81 is de collectieve

lastendruk op hetzelfde niveau te stabiliseren.

Doel van het bezuinigingsbeleid is de noodlottige kringloop van oorzaak en gevolg te doorbreken. In deze kringloop leidt een daling van de werkgelegenheid niet alleen tot een uitdijning van de opvangmechanismen en daarmee bij een gelijkblijvend financieringstekort tot een vergroting van de belasting- en premiedruk, maar zullen ten gevolge van de afwenteling van deze drukstijging ook de reële arbeidskosten een verdere stijging ondergaan met als resultaat een sterkere teruggang van de werkgelegenheid hetgeen weer noodzaakt tot een verdere stijging van de belasting- en premiedruk. En zo kan men doorgaan.

Een andere manier om te proberen de aldus beschreven vicieuze cirkel te doorbreken is de stijging van de uitkeringen op grond van de sociale verzekeringswetten op te vangen door de rijksbijdragen aan de sociale verzekeringsfondsen en deze uitgavenstijging mogelijk te maken door het financieringstekort navenant te laten toenemen. In 1975 is men begonnen op deze wijze te proberen de stijging van de collectieve lasten te beperken en sindsdien zijn de rijksbijdragen in een snel tempo toegenomen. In zijn Verslag over het jaar 1978 is de president van De Nederlandsche Bank uitvoerig ingegaan op de gevaren die aan een dergelijk beleid zijn verbonden. Hij heeft er in het bijzonder op gewezen, dat deze aanpak om de hiervoor genoemde vicieuze cirkel te doorbreken het gevaar in zich bergt dat een nieuwe vicieuze cirkel wordt gecreëerd. Om dit in te zien zij men erop gewezen, dat de ratio van het beleid gericht op het overnemen van lasten door het rijk hierin is gelegen, dat wordt gehoopt dat hierdoor de stijging van de loonsom per werknemer wordt afgezwakt. Hierdoor zouden de werkgelegenheids- en de produktiegroei positief worden beïnvloed.

Als gevolg hiervan zouden inveniëneffecten gaan optreden inhoudende dat de belastingen sterker zouden toenemen en de uitkeringen op grond van de sociale verzekeringen zouden afnemen. Treedt de verwachte particuliere inkomensmatiging niet op, dan is van positieve inveniëneffecten geen sprake en resulteert dit beleid slechts in een steeds verdergaande vergroting van het financieringstekort. Het wordt daarmee niet alleen uitzichtloos, maar er zal daarenboven ook een tijdstip worden bereikt waarin een verdere vergroting van het financieringstekort, op straffe van het veroorzaken van een situatie van overbesteding en daarmee van inflatie, niet langer verantwoord is 10). In het voorgaande is reeds geconcludeerd dat de basis van het in de laatste vier jaren gevoerde matigingsbeleid smal is. Nog niet beantwoord is de vraag of deze smalle basis op zich stevig genoeg is. Met andere woorden: mag worden verwacht dat dit beleid ertoe zal leiden dat de huidige trend van een dalende werkgelegenheid en een vermindering van de produktiegroei in de niet al te verre toekomst, d.w.z. voor 1981, zal worden doorbroken? Het antwoord op deze vraag hangt ten nauwste samen met het antwoord op een andere vraag: leidt een beleid gericht op stabilisatie van de collectieve-lastendruk inderdaad tot de kostenmatiging die noodzakelijk is voor de verwezenlijking van de in Bestek '81 opgesloten liggende doelstellingen? Deze laatste vraag kan alleen dan positief worden beantwoord indien een matiging in de collectieve sector niet leidt tot grotere aanspraken op middelen in de particuliere sector. Om na te gaan of aan deze voorwaarde inderdaad is voldaan, is in tabel 1 het verloop in de tijd van een drietal relevante grootheden opgenomen, t.w. de stijging van de belasting- en premiedruk, de rijksbijdragen aan de

sociale verzekeringsfondsen als percentage van de netto toegevoegde waarde van bedrijven tegen factorkosten en de procentuele stijging van het reële vrij beschikbare inkomen van de modale werknemer, al dan niet gecorrigeerd voor de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in bedrijven.

Uit tabel I blijkt in de eerste plaats, dat men in 1975 is begonnen met de rijksbijdragen aan de sociale verzekeringsfondsen te vergroten. Sinds dat jaar blijkt ook de stijging van de belasting- en premiedruk af te nemen. Op grond hiervan kan men de periode 1971 - 1978 splitsen in twee deelperioden: 1971 - 1974 en 1975 - 1978. De gemiddelde stijging van de belasting- en premiedruk is in de eerste deelperiode 1,4% punt per jaar, in de tweede 0,5% punt. De rijksbijdragen aan de sociale verzekeringsfondsen zijn in de jaren 1971 - 1974 beperkt en stijgen in de periode 1975 - 1978 met meer dan 300%. Door middel van het overnemen van de lasten van de sociale verzekeringen is men er in de periode 1975 - 1978 dus duidelijk in geslaagd de drukstijging te verminderen.

Bezie men nu tevens de derde kolom van tabel 1 dan kan men vaststellen, welke gevolgen het beleid gericht op vermindering van de lastendruk voor de particuliere inkomensontwikkeling heeft gehad. Duidelijk blijkt, dat van een matiging in de particuliere inkomensontwikkeling geen sprake is geweest. Integendeel: in de periode 1975 - 1978 is het reële vrij beschikbare loon van de modale werknemer nog sterker gestegen dan in de periode 1971 - 1974. In de eerste periode was de gemiddelde stijging 2,4% per jaar, in de laatste 2,1%. Het beeld wordt nog dramatischer indien men bedenkt, dat de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in de periode 1975 - 1978 aanzienlijk geringer was dan in de periode 1971 - 1974, respectievelijk gemiddeld 5,3% en 2,6% per jaar. Houdt men hiermede rekening en corrigeert men de stijging van het reële vrij beschikbare loon voor de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit dan wordt nog veel duidelijker welke expansie in de inkomensontwikkeling in de particuliere sector in de jaren 1975 - 1978 ten opzichte van de jaren 1971 - 1974 is opgetreden. Gecorrigeerd voor de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit is het reële vrij beschikbare inkomen van de modale werknemer in de jaren 1975 - 1978 met maar liefst 3% per jaar sterker gestegen dan in de hieraan voorafgaande vier jaren. Op grond van het bovenstaande kan men slechts een conclusie trekken. Deze is, dat het beleid in de jaren 1975 - 1978, dat gericht was op een matiging van de kostenstijging door middel van een beperking van de stijging van de collectieve-lastendruk, niet tot het gewenste resultaat heeft geleid. Zoals uit de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote over de jaren 1975 - 1978 reeds blijkt, is van een kostenmatiging in deze jaren geen sprake geweest. Gecorrigeerd voor delfstoffenwinning, openbare nutsbedrijven en exploitatie van woningen is deze quote in de genoemde jaren onveranderd op het zeer hoge niveau van ongeveer 92% gebleven. De hiervoor gepleegde analyse legt de oorzaak hiervan bloot: de ruimte die is gecreëerd door een vermindering van de stijging van de belasting- en premiedruk is volledig gebruikt voor een relatieve stijging van de reële vrij beschikbare looninkomen in de particuliere sfeer en is niet benut om de noodzakelijke daling van de arbeidsinkomensquote te bewerkstelligen. In dit verband dringt zich het beeld van een systeem van communicerende vaten op: het onder druk zetten van de collectieve sector leidt slechts tot het expanderen van de particuliere sector. Hiermede is het fundament van het

bezuinigingsbeleid gericht op het tot stand brengen van een kostenmatiging weggevallen. De conclusie kan dan ook geen andere zijn, dan dat de basis van het matigingsbeleid niet alleen niet voldoende breed is, maar bovendien op zich onvoldoende stevig is gebleken. De gevolgen hiervan zijn evident. Onvoldoende kostenmatiging betekent een voortgaande verslechtering van de concurrentiepositie, waarbij deze laatste tendentie nog versterkt wordt door de in de jaren 1975 - 1978 voortgeschreden effectieve appreciatie van de gulden. De relatief sterke stijging van de reële vrij beschikbare looninkomens heeft tot gevolg dat de bestedingen en in het bijzonder de consumptieve bestedingen sterker groeien. Door de verslechtering van de concurrentiepositie richt deze vraagstijging zich in sterke mate op buitenlandse goederen, terwijl de verslechtering van de concurrentiepositie zelf de groei van de uitvoer onder druk zet. Het gevolg is dat de productiegroei niet onaanzienlijk achterblijft bij die van de bestedingen hetgeen gepaard gaat met een tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans.

Door de geringe productiegroei alsmede door de onvoldoende matiging van de arbeidskosten houdt de uitstoot van arbeid uit de particuliere sector aan waardoor het aantal inkomenstrekkers ten laste van de collectieve sector een sterke toename blijft vertonen, hetgeen een verdere stijging van de belasting- en premiedruk of een verdere vergroting van het financieringstekort onvermijdelijk maakt. Dit laatste kan echter niet lang meer doorgaan terwijl een verdere stijging van de belasting- en premiedruk slechts de in de eerste helft van de jaren zeventig in gang gezette en de in de tweede helft van de jaren zeventig enigszins getemde vicieuze cirkel weer in gang zal zetten. Dan resteert nog slechts de mogelijkheid van een verdergaande bezuiniging dan de 10 miljard gulden die in Bestek '81 is vastgelegd. Hierbij dient onderscheid gemaakt te worden tussen de overheidsbestedingen en de overdrachtsuitgaven. Wat de overheidsbestedingen betreft dient in de eerste plaats te worden vermeld, dat deze in de afgelopen jaren nauwelijks sterker zijn gestegen dan de particuliere bestedingen, hetgeen een argument is de bezuiniging niet in het bijzonder hierop te richten. Hierbij komt nog, dat men van dergelijke bezuinigingen niet onbelangrijke negatieve werkgelegenheidseffecten mag verwachten, welke een dergelijke aanpak in het bijzonder in de huidige situatie, waarin van onderbesteding in de zin van onvoldoende benutting van de productiecapaciteit sprake is, onverantwoord maken. Wat de overdrachtsuitgaven betreft kan men zowel een volume- als een uitkeringsbeleid voeren. Van het eerste mag echter niet al te veel worden verwacht zolang de grondoorzaak van het grote aantal uitkeringsgerechtigden, t.w. de slechte werkgelegenheidssituatie zelf, niet is aangetast. Hieraan kan een volumebeleid, in het bijzonder wanneer dit, zoals hiervoor is beschreven, is gericht op een beter functioneren van de arbeidsmarkt, wel een bijdrage leveren maar de effecten hiervan zullen pas op lange termijn merkbaar worden. Dan blijft alleen nog een verdere beperking van de sociale uitkeringen over. De behandeling van de voorstellen dienaangaande, zoals die zijn neergelegd in Bestek '81, hebben echter overduidelijk gemaakt, dat dit vanuit sociaal oogpunt niet haalbaar zal zijn. Samenvattende: een verdere beperking van de groei van de collectieve uitgaven door middel van het nemen van hierop gerichte autonome maatregelen moet of als niet haalbaar of als niet verantwoord of als niet mogelijk worden

aangemerkt. Daar ook een toeneming van de collectieve-lastendruk niet verantwoord is en een vergroting van het financieringstekort nog slechts in beperkte mate soulaas kan bieden, is de conclusie gewettigd dat met betrekking tot het tot nu toe gevoerde beleid de patstelling is bereikt. Het is echter van belang te benadrukken, dat ook al zou een verdere vermindering van de uitgavengroei nog wel tot de mogelijkheden behoren, een dergelijke vermindering, op grond van de hiervoor gepleegde analyse, de oplossing van de economische vraagstukken niet naderbij zal brengen, daar de beperkingen in de collectieve sector slechts zullen leiden tot een verdere expansie in de particuliere sector. Ook dienaangaande kan van een noodlottige kringloop van oorzaak en gevolg worden gesproken.

4 Een herziening van het beleid

Het gestelde in de voorgaande paragraaf kan aldus worden samengevat, dat de Nederlandse economie wordt ontregeld door een drietal vicieuze cirkels. Deze noodlottige kringlopen van oorzaak en gevolg zijn:

(1)

stijging reële arbeidskosten
vermindering werkgelegenheid
verhoging belasting- en premiedruk
stijging reële arbeidskosten
vermindering werkgelegenheid enz.;

(2)

vergroting rijksbijdrage aan de sociale verzekeringsfondsen
vergroting financieringstekort
geen vermindering stijging reële arbeidskosten
geen verbetering werkgelegenheidssituatie
vergroting rijksbijdragen aan de sociale verzekeringsfondsen
vergroting financieringstekort enz.;

(3)

bezuinigingen in de collectieve sector
versterking groei reële vrij beschikbare looninkomen
geen vermindering stijging reële arbeidskosten
geen verbetering werkgelegenheidssituatie
bezuiniging in de collectieve sector enz.

Te zamen leiden deze vicieuze cirkels tot de patstelling van het tot nu toe gevoerde beleid. In het bijzonder de laatste twee maken volstrekt duidelijk waarom dit beleid in een patstelling is beland. Dit is het feit, dat de particuliere looninkomens bij voortduring de neiging vertonen te sterk te groeien: elke lastenverlichting leidt tot een navenante expansie van de particuliere looninkomens. Enkele van de oorzaken hiervan zijn in het voorgaande reeds kort aangestipt: de slecht functionerende arbeidsmarkt, de invloed van het aardgas en het systeem van de volledige prijscompensatie. Hoewel het wegnemen hiervan ongetwijfeld vanuit het oogpunt van de noodzakelijke kostenmatiging de stijging van de looninkomens gunstig zal beïnvloeden, zal het duidelijk zijn dat de invloeden slechts op wat langere termijn merkbaar zullen worden. Nochtans vereist de huidige deplorabele toestand waarin de economie zich bevindt maatregelen die reeds op korte termijn effect sorteren. Dit laat slechts een uitweg open: het voeren van een geleide loonpolitiek binnen het kader van een algemene inkomenspolitiek gericht op matiging van de vrij beschikbare arbeidsinkomens. Een dergelijke politiek zou onderdeel moeten zijn van het economische beleid op middellange termijn en in het bijzonder dienen te worden gericht op

het verwezenlijken van de doelstellingen met betrekking tot de werkgelegenheid, de betalingsbalans en de inflatie.

De voordelen van wat kortweg als de geleide loonpolitiek zal worden aangeduid zijn velerlei. In de eerste plaats wordt het aldus mogelijk direct in de ontwikkeling van de reële arbeidskosten in te grijpen en daarmee de concurrentiepositie van de Nederlandse economie wezenlijk te beïnvloeden. In de tweede plaats kan aldus worden voorkomen, dat maatregelen gericht op een beperking van de collectieve-lastendruk volstrekt ineffectief worden. In de derde plaats kan — daar de inkomens van de niet-actieven zijn gekoppeld aan die van de actieven — worden bereikt, dat niet alleen de actieven in hun bestedingsmogelijkheden worden beperkt maar ook de niet-actieven. Door niet alleen de inkomensgroei van de niet-actieven maar ook die van de actieven te matigen worden bovendien sociale spanningen voorkomen. In de vierde plaats kan de effectiviteit van de wisselkoerspolitiek worden hersteld, zodat meer instrumenten dan alleen het budgettaire en het monetaire beleid beschikbaar zijn om een betalingsbalanspolitiek te voeren.

Naast de voordelen bestaan er ook nadelen: een dergelijk beleid kan verstarrend werken en het kan onevenwichtigheden op deelmarkten van arbeid doen ontstaan. Echter in de huidige situatie, die gekenmerkt wordt door een zo sterke versterking van de kosten- en prijsverhoudingen welke bovendien reeds zo lange tijd voortduren, verdwijnen deze nadelen bepaald tegen de voordelen in het niet. Daarbij komt dat de nadelen nog enigszins kunnen worden gemitigeerd door de incidentele loonontwikkeling nog door de markt te laten bepalen. Bovenal geldt echter, dat er, zoals in het voorgaande uitvoerig is geargumenteed, geen andere uitwegen meer aanwezig lijken te zijn. De in de komende vier jaren noodzakelijke matiging van het reële vrij beschikbare arbeidsinkomen kan bij benadering worden vastgesteld door na te gaan in welke mate de huidige economische situatie slechter is dan die waarvan bij het opstellen van Bestek '81 is uitgegaan. Wat dit betreft zijn in het bijzonder de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de marktsector en de lopende rekening van de betalingsbalans van belang. Wat de eerste betreft, heeft schrijver dezes reeds in zijn bespreking van de Miljoenennota 1979 aangetoond, dat voor een werkgelegenheidsherstel overeenkomstig de in Bestek '81 geformuleerde doelstellingen, een niet onaanzienlijk grotere beleidsinspanning zou moeten worden geleverd dan op grond van het aan Bestek '81 ten grondslag liggende aangepaste scenario I van de Centraal Economische Commissie noodzakelijk wordt geacht 11), 12). De oorzaak hiervan is in het bijzonder de in de jaren 1978 en 1979 voortgaande uitstoot van arbeid in de marktsector. Op grond hiervan is het voor het terugdringen van de werkloosheid tot 150.000 manjaren in 1982 nodig dat in de jaren 1979 - 1982 157.000 arbeidsplaatsen in de marktsector worden gecreëerd, hetgeen 34.000 meer is dan blijkens het aangepaste scenario I van de Centraal Economische Commissie nodig is. Dit impliceert in deze vier jaren een extra loonmatiging van ongeveer 1%, d.i. 1/4% per jaar 13).

Wat de betalingsbalans betreft is in Bestek '81 nog uitgegaan van een overschot op de lopende rekening van 2 1/2% van het nationale inkomen. De huidige situatie is echter niet zodanig, dat mag worden verwacht dat deze situatie zonder aanvullende beleidsmaatregelen ook inderdaad zal worden bereikt. Om de aangegane verplichtingen inzake de ontwikkelingshulp te kunnen nakomen zal het huidige tekort op de

lopende rekening van de betalingsbalans van 1% van het nationale inkomen moeten worden omgezet in een overschot van minimaal 1%. Dit vereist een stijging van de betalingsbalansquote van 2%, d.i. 1/2% per jaar. De hiervoor noodzakelijke verbetering van de concurrentiepositie hangt af van de mate waarin de Nederlandse productiecapaciteit onderbezet is. Reeds eerder heeft schrijver dezes betoogd, dat vele onderzoeken wijzen in de richting van het bestaan van nog enige overcapaciteit, in het bijzonder in de verwerkende industrie 14). Op basis van de conjunctuurenuquête van het CBS zou men kunnen besluiten tot het bestaan van een overcapaciteit in de marktsector van ongeveer 5 à 6%. Dit zou bij een vraagvergroting, die samengaat met een verbetering van de betalingsbalans, een extra stijging van de productie in de marktsector met ongeveer 5,5% mogelijk maken. Ervan uitgaande dat een dergelijke stijging inderdaad tot de mogelijkheden behoort, kan worden vastgesteld dat bij de stijging van de productie in de marktsector met 5,5% in vier jaren voor de verbetering van de betalingsbalans met 2% punt in deze jaren een verbetering van de concurrentiepositie van 5,5% nodig is. Deze verbetering kan op verschillende manieren worden bewerkstelligd. In de eerste plaats door een devaluatie van de gulden, waarbij kan worden opgemerkt, dat de omvang van devaluatie des te beperkter kan blijven indien de hiervan uitgaande prijsstijging van de invoergoederen niet in de lonen wordt gecompenseerd. In dat geval zal voor de verbetering van de concurrentiepositie met 5,5% een devaluatie van ongeveer 10% nodig zijn. Een tweede mogelijkheid is een arbeidskostenmatiging van 5,5%. Ten slotte kan de verbetering van de concurrentiepositie ook worden bereikt door prijsonderbieding door de exporteurs, waardoor tijdelijk een druk op het winstinkomen zal ontstaan, welke echter na de volumeeaanpassingen door de met de produktiestijging gepaard gaande produktiviteitsstijging meer dan volledig zal worden gecompenseerd. Bij het huidige lage winstniveau ligt deze oplossing, hoewel niet onmogelijk, echter niet voor de hand. Derhalve blijven slechts de eerste twee mogelijkheden als reële alternatieven over. Beide impliceren een loonmatiging van 5,5% in 4 jaren, d.i. ongeveer 1 1/4% per jaar. Op grond van het voorgaande kan nu worden geconcludeerd, dat voor een verbetering van de werkgelegenheidssituatie en de betalingsbalanssituatie vergeleken met het aan Bestek '81 ten grondslag liggende aangepaste scenario I van de Centraal Economische Commissie over een periode van 4 jaren jaarlijks een **extra** loonmatiging van ongeveer 1 1/2% per jaar nodig is. Daar in Bestek '81 is uitgegaan van de nullijn met betrekking tot het reële vrij beschikbare loon van de modale werknemer exclusief incidenteel, maakt de verslechtering van de economische situatie dus een daling van het reële vrij beschikbare loon van de modale werknemer exclusief incidenteel van 1 1/2% per jaar nodig. Dit komt ongeveer overeen met de nullijn voor de modale werknemer inclusief incidenteel.

Bij het voorgaande zij nog het volgende opgemerkt. De hiervoor bepleite verdergaande loonmatiging zal niet alleen gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de kosten, maar ook voor die van de bestedingen. Men mag verwachten dat in het bijzonder de particuliere consumptie een niet onaanzienlijke vertraging van de groei te zien zal geven. Tenzij deze laatste volledig wordt gecompenseerd door de verbetering van de lopende rekening van de betalingsbalans en een versterkte investeringsgroei dreigt een toestand van onderbesteding te ontstaan. Dit gevaar is daarom niet denkbeeldig, daar niet mag worden

verwacht, dat de investeringen onmiddellijk op een verbetering van de rendementspositie zullen reageren. Derhalve zal het in de herstelperiode waarschijnlijk noodzakelijk zijn het beleid gericht op matiging van de arbeidsinkomens gepaard te doen gaan met een voldoende ruim budgettair beleid om zodoende te voorkomen dat het matigingsbeleid mislukt door het optreden van onderbesteding.

5 Slot beschouwing

In het voorgaande is uitvoerig ingegaan op de vraag in hoeverre het huidige, op Bestek '81, gebaseerde beleid er in zal slagen de voor het herstel van de Nederlandse economie noodzakelijke kostenmatiging tot stand te brengen. Het antwoord op deze vraag hield in, dat men weinig vertrouwen mag hebben in het slagen van een dergelijk beleid. De voornaamste reden voor een dergelijk gebrek aan vertrouwen is, dat de ontwikkelingen in de laatste vier jaren erop wijzen, dat niet voldaan is aan de aan Bestek '81 ten grondslag liggende cruciale veronderstelling, dat een matiging in de collectieve sector in elk geval niet mag leiden tot een expansie in de particuliere sector. Vergelijking van de jaren met een sterke expansie van de collectieve sector (1971 - 1974) met die met een veel geringere expansie (1975 - 1978) wijst uit, dat indien wordt gecorrigeerd voor de verminderde produktiviteitsgroei de reële vrij beschikbare looninkomens in de laatste periode veel sterker zijn gestegen dan in de eerste. De particuliere inkomensontwikkeling blijkt zich onmiddellijk te hebben ingesteld op de grotere — door de matiging in de collectieve sector ontstane — ruimte. Het door het kabinet-Den Uyl ingezette en door het kabinet-Van Agt in versterkte vorm doorgetrokken bezuinigingsbeleid is duidelijk in een patstelling terechtgekomen. Dit maakt een ingrijpen in de primaire inkomensvorming in de particuliere sfeer onontkoombaar. Aan het einde van de vorige paragraaf is getracht de voor het herstel van de Nederlandse economie noodzakelijke inkomensmatiging te kwantificeren. Duidelijk komt hieruit naar voren, dat om een fundamenteel herstel van de werkgelegenheidsontwikkeling alsmede om een herstel van een evenwichtige lopende rekening van de betalingsbalans te bereiken, de komende vier jaren in het geheel geen stijging van het reële vrij beschikbare looninkomen meer tot de mogelijkheden behoort. Daar het hier een stijging inclusief de incidentele loonstijging betreft, zullen de initiële lonen met 1 à 2% per jaar moeten dalen, ervan uitgaande dat de toekomstige incidentele loonstijging die uit het recente verleden niet overtreft, hetgeen op zich nog weer een optimistische veronderstelling is. Dit betekent een niet geringe beleidsinspanning. De afgelopen jaren hebben echter duidelijk laten zien wat de gevolgen zijn, indien men deze beslissing uit de weg gaat of zich slechts beperkt tot aanpassingen in de marge. Elk jaar uitstel betekent dat de problemen steeds moeilijker oplosbaar worden, daar de noodzakelijke aanpassingen steeds groter en ingrijpender zullen worden. Hierbij dient ten slotte te worden bedacht dat uitstel niet slechts leidt tot materiële schade zoals inkomensderving en produktieverlies. Het risico is niet denkbeeldig, dat bij voortdurend van de huidige malaise ook in immaterieel opzicht onherstelbare schade wordt aangericht, waarbij in het bijzonder valt te denken aan het verlies aan vertrouwen in de werking van het huidige westerse economische stelsel, iets wat men hedentendage al reeds bij sommige groepen in de samenleving kan bespeuren. Dit laatste te voorkomen is misschien wel de belangrijkste reden het huidige regeringsbeleid grondig en snel te herzien.

TABEL 1 — De gevolgen van een verminderde stijging van de belasting- én premiedruk

Jaar	(1) Stijging van belasting- en premiedruk als percentage van het netto nationale inkomen tegen marktprijzen	(2) Rijksbijdragen aan de sociale verzekeringsfondsen als percentage van de netto toegevoegde waarde tegen factorkosten van bedrijven	(3) Procentuele stijging van het reële vrij beschikbare inkomen van de modale werknemer	(4) De procentuele stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in bedrijven	(5) Procentuele stijging van het reële vrij beschikbare inkomen van de modale werknemer gecorrigeerd voor de stijging van de gemiddelde arbeidsproductiviteit in bedrijven
1971	1,9	1,4	2,0	4,3	-2,3
1972	1,1	1,4	2,9	5,5	-2,6
1973	1,2	1,6	0,9	6,6	-5,7
1974	1,4	1,4	2,7	4,7	-2,0
1975	1,4	2,7	3,7	-0,7	4,4
1976	-0,4	3,6	0,5	5,5	-5,0
1977	0,3	3,3	2,5	2,5	0,0
1978	0,6	4,7	3,0	3,0	0,0

Bron: de reeksen zijn opgesteld aan de hand van de gegevens in verschillende **Miljoenennota's** en het **Centraal economische plan** van diverse jaren.

1 Hoewel deze visie niet onbestreden is, blijkt bij nader onderzoek, dat niet alle argumenten van de tegenstanders even hard en steekhoudend zijn. In het bijzonder vermogen de tegenstanders van de arbeidskostentheorie geen verklaring te geven van het feit, dat ondanks de daling van de werkgelegenheid tussen 1970 en 1974 de produktie nog een zeer snelle groei vertoonde. Voor een bespreking van de verschillende visies op de werkgelegenheidsontwikkeling zie men S. K. Kuipers, „Prospects of Employment Growth in the Netherlands: A Critical Survey of Prevailing Views”, in: S. K. Kuipers en G. J. Lanjouw (eds.), **Prospects of Economic Growth**, Amsterdam, 1980.

2 De Nederlandsche Bank N.V., **Verslag over het jaar 1978**, Amsterdam, 1979, p. 36.

3 **Jaarverslag De Nederlandsche Bank**, p. 36

4 Men zie ook O.E.C.D., **Economic Surveys, Netherlands**, Parijs, 1979, pp. 8 en 9.

5 Centraal Planbureau, **Centraal economisch plan 1978**, 's-Gravenhage, 1978, pp. 324 en 325 en **Centraal economisch plan 1979**, gelichtdrukte vorm, 's-Gravenhage, 1979, p. I.10.

6 Men zie bij voorbeeld Sociaal-Economische Raad, **Advies inzake omvang en groei van de collectieve sector**, 's-Gravenhage, 1978, p. 49.

7 In het midden van de jaren zeventig kan dit aantal worden geschat op ongeveer 150.000. S. K. Kuipers, J. Muysken en J. van Sinderen, „De werkgelegenheidsontwikkeling in Nederland sinds 1970: een nadere analyse”, **Economisch-Statistische Berichten**, LXIII (1978), pp. 648 - 652, inz. p. 650.

8 Vergelijkt men de ontwikkeling van de arbeidskosten uitgedrukt in gulden in Nederland met die van de belangrijkste concurrenten, dan blijkt de concurrentiepositie tussen 1970 en 1978 met ongeveer 20% te zijn verslechterd. Zie voor een analyse van de concurrentiepositie S. K. Kuipers, „Het verslag van De Nederlandsche Bank over het jaar 1978”, **Economisch-Statistische Berichten**, LXIV (1979), pp. 476 - 482, inz. pp. 478 e.v.

9 Kuipers (1979), p. 479.

10 Over het feit of een dergelijke situatie nu reeds is bereikt, zijn de meningen niet geheel eensluidend. De president van De Nederlandsche Bank is duidelijk van mening dat dit inderdaad het geval is. Men zie **Jaarverslag De Nederlandsche Bank 1978**, p. 20. Ook de regering huldigt deze opvatting. Men zie: **Nota over de voortgang van Bestek '81**, bij brief van 27 maart 1979 verzonden door de minister-president aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en **Nota over de uitvoering van de rijksbegroting 1979** (Voorjaarsnota), bij brief van de minister van financiën van 13 juni 1979 aangeboden aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. In zijn bespreking van het jaarverslag van De Nederlandsche Bank heeft schrijver dezes echter een aantal argumenten aangevoerd op grond waarvan men tot een enigszins afwijkend standpunt zou kunnen komen zonder nochtans te suggereren dat de beleidsruimte in dezen nog erg groot is. Kuipers (1979), pp. 481 en 482.

- 11 S. K. Kuipers, „Miljoenennota 1979: een uiterst somber macro-economisch perspectief”, **Economisch-Statistische Berichten**, LXIII (1978), pp. 1000 - 1004, inz. p. 1001.
- 12 Centraal Economische Commissie, „Macro-economische verkenning op middellange termijn 1978 - 1982”, Bijlage I bij **Bestek '81**, pp. 61 - 110, inz. p. 96 - 103.
- 13 Ministerie van Sociale Zaken, **Nota inzake de werkgelegenheid**, 's-Gravenhage, 1975, p. 109. Men zie ook Kuipers (1980).
- 14 Kuipers (1979), pp. 481 - 482.

Abortuswetgeving

Dr. M. J. Hartgerink

Toen op 14 december 1976 de Eerste Kamer van de Staten Generaal een initiatief-wetsvoorstel ter regeling van abortus van de Tweede-Kamerleden Geurtsen en Roethof verwierp, werd daardoor een zware hypotheek gelegd op een toekomstige kabinetsformatie, die toch al in het vooruitzicht lag. Het is nooit duidelijk geworden hoe acht van de twaalf VVD-leden in de Eerste Kamer ertoe hebben kunnen komen dit te laten gebeuren. Een VVD, die wellicht ooit eens met de Partij van de Arbeid samen een kabinet zou moeten vormen of in een meer nabij verschiet mocht hopen op een coalitie met het CDA-in-oprichting, had op dat moment de natie een belangrijke dienst kunnen bewijzen door de al jaren lopende discussies met een op zichzelf redelijk compromis-ontwerp tot een afsluiting te brengen. Geen enkel toekomstig kabinet zou er immers onderuit kunnen om aan de in de praktijk getolereerde onwettigheid van de abortus een einde te maken.

Politiek gezien werd deze 14e december 1976 dan ook een trieste dag. En wel om drie redenen:

- 1) De eerstvolgende kabinetsformatie zou bij iedere coalitiecombinatie zwaar belast worden door een principiële verschil van inzicht;
- 2) De Eerste Kamer koos een standpunt contrair aan de meerderheid in de Tweede Kamer;
- 3) Aan een wijdverbreide maatschappelijke realiteit werd de wettelijke grondslag onthouden.

Wat het eerste punt betreft, kan men kort zijn. Het was ook toen al duidelijk, dat een volgend kabinet een heel moeilijke taak zou krijgen op verschillende gebieden. De economische moeilijkheden en de sociale spanningen waarmee wij nu dagelijks te maken hebben, hadden zich toen al ruimschoots aangediend. Ieder kabinet, van welke signatuur dan ook, zou een moeilijke regeerperiode tegemoetgaan, die bij voorkeur niet ook nog gecompliceerd had moeten worden door het uitblijven van een wettelijke abortusregeling. Hoe moeilijk de huidige regering het hiermee heeft, wordt misschien wel het kernachtigst weergegeven in „De Volkskrant” van 15 juni j.l., waarin ter inleiding van een meer detaillierende beschouwing gesteld wordt: „Het wetsvoorstel van het kabinet Van Agt maakt geen kans door de Tweede Kamer te worden aangenomen, als niet aan de wensen van de beide regeringspartijen wordt tegemoetgekomen. Die wensen zijn bovendien van tegengestelde aard. In het bijzonder waar het de registratie betreft. De CDA-fractie wil daarover meer waarborgen. De VVD-fractie heeft de grootst mogelijke moeite met de voorgestelde regels ten aanzien van de registratie. De liberalen scharen zich daarmee in belangrijke mate aan de zijde van de oppositiepartijen, die het voorstel afwijzen”.

Het tweede door ons genoemde punt heeft eigenlijk merkwaardig weinig aandacht gekregen. Het gaat hierbij namelijk om de fundamentele vraag wat de functie van onze Eerste Kamer is, of kan zijn of zou moeten zijn. Er zijn hierover al gedurende de hele twintigste eeuw, en misschien al wel eerder, door staatsrecht deskundigen en door politici belangrijke dingen gezegd en geschreven. De historische

herkomst van de Eerste Kamer als een vertegenwoordiging rechtstreeks vanuit de provinciën is duidelijk. Het fase-verschil van de politieke vertegenwoordiging in de Eerste Kamer ten opzichte van de direct in zijn geheel verkozen Tweede Kamer betekent ook een ingebouwde buffer tegen het al te gemakkelijk prevaleren van kortdurende modieuze concepties op het politieke erf. De in het algemeen niet full-time politiek bedrijvende leden van de Eerste Kamer hebben daardoor wellicht ook een iets meer uitgesproken wisselwerking met het maatschappelijk leven dan beroepspolitici beschoren is. Maar, in het geval van de abortuswetgeving was na jaren van discussie zeker geen sprake van een politieke bevlieging en beslist ook niet van een regionaal gespreid belang. Men had naar mijn mening deze zaak na de veeljarige voorbereiding die hij al gehad had, dan ook aan de Tweede Kamer „moeten overlaten”. Dit nog afgezien van het vermoeden dat de Eerste Kamerfractie van de VVD wellicht te weinig overleg gehad heeft met de Tweede Kamerfractie en het partijbestuur. Het derde door ons opgevoerde punt, nl. de spanning tussen maatschappelijke realiteit en wettelijke grondslag daarvoor, heeft zowel een principiële component als een inhoudelijke component. Wat de feitelijke toestand betreft, moet men zich realiseren dat de abortus provocatus (= de opzettelijk veroorzaakte abortus) niet een verschijnsel van de laatste jaren is. Al door de eeuwen heen, zelfs al in de klassieke oudheid, is aan dit verschijnsel aandacht gegeven. Zowel felle afwijzing als gereglementeerde acceptatie komen in de geschiedenis steeds naast elkaar voor. Verschillende van de ook in deze tijd tot gelding gebrachte overwegingen vóór of tegen abortus waren ook in het verleden belangrijke argumenten. Zelfs al in de vierde eeuw voor Christus nam Aristoteles aan dat de menselijke vrucht in de eerste periode van zijn ontwikkeling nog ongevormd, d.w.z. onbeziel was. 1). Latere bronnen vermelden standpunten van kerkvaders en pausen, die sterk van mening en opvatting over de toelaatbaarheid verschilden. Dit neemt niet weg, dat naarmate in de Westerse wereld het strafrecht eenduidiger werd vastgelegd, verbods- en strafbepalingen tegen abortus provocatus werden vastgesteld. Pas in de twintigste eeuw worden in een geleidelijk toenemend aantal landen wetsbepalingen geïntroduceerd die abortus onder bepaalde omstandigheden en voorwaarden weer toestaan. 2).

Het is duidelijk, dat abortus provocatus als verschijnsel, of als gedragskeuze zo men wil, door alle eeuwen heen is voorgekomen en de aandacht heeft getrokken. De juiste omvang van dit verschijnsel was tot voor kort moeilijk te schatten: het moest immers in het verborgene gebeuren. Sedert in de zestiger jaren in ons land de discussie over het legaliseren van abortus op gang is gekomen en ook het justitiële vervolgingsbeleid zich naar de medisch-wetenschappelijke praktijk ging richten, kwam er voldoende informatie beschikbaar om voor 1965 te schatten dat in Nederland plm. 20.000 gevallen per jaar voorkwamen. Dit aantal zou intussen tot ongeveer de helft zijn teruggelopen, waarschijnlijk vanwege de verbeterde anti-conceptiemogelijkheden. Men moet dus constateren dat in onze samenleving de opzettelijke beëindiging van een zwangerschap een zeer veel voorkomende handeling is. Men kan ook moeilijk stellen dat zoveel jonge vrouwen en de hun behandelende artsen of soms ook niet-artsen allemaal misdadigers zijn. Dat is het wezenlijke punt waar het bij de wetgeving om gaat. Het is toch te gek dat men dit nu al meer dan tien jaar op grote schaal toelaat en niet vervolgt en nog steeds de strafwetgeving daarop

niet heeft afgestemd. Dit is een feitelijke rechteloosheid die een geordende democratie onwaardig is!

De hoofdlijnen van de discussie over de verschillende wetsontwerpen, die sedert 1970 zijn ingediend, betroffen in eerste instantie dan ook de natuurlijke spanning die er bestaat tussen vrijheid enerzijds en maatschappelijke orde anderzijds. In het ordenende aspect van een nieuwe wetgeving is algemeen duidelijk herkenbaar dat gestreefd wordt naar zowel het scheppen als het stellen van behandelingsvoorwaarden. Dat is belangrijk. Met nuances verschil hebben eigenlijk alle vrijzinnige volksvertegenwoordigers elkaar op deze algemene principes wel kunnen vinden. Wat dat betreft, was het initiatiefvoorstel Geurtsen - Roethof in 1971 een geslaagde synthese van meningen over de feitelijke ontwikkeling in onze samenleving en de mate van ordening die daarbij dient te worden nagestreefd. Natuurlijk was dit op onderdelen een compromis, maar de hoofdlijn was een duidelijk antwoord van de wetgever op een maatschappelijke ontwikkeling, die zich als zodanig al voltrokken heeft.

Wat de huidige regering nu naar voren heeft gebracht, is in feite een voorstel van dezelfde algemene strekking. Maar een paar elementen in het wetsvoorstel lijken nu toch inconsequent en in enkele opzichten zelfs schadelijk. Wat betekent toch het hardnekkig vasthouden aan nog eens een „afkoelingsperiode”, nadat de aanvraag om een abortus te mogen ondergaan is ingediend? Meent de regering dan werkelijk, dat de meeste jonge vrouwen en hun familie zo gemakkelijk tot een aanvraag voor abortus komen? Zou men ook eens willen overwegen dat verder uitstel na een zo moeilijk genomen besluit een enorme extra belasting betekent voor de betrokkene die toch al zo in nood heeft gezeten? En al dat touwtrekken over een registratieplicht? Waarom tilt men daar toch zo zwaar aan en is het wel maatschappelijk zindelijk om een zo uiterst persoonlijke en precare beslissing en behandeling te willen boekstaven?

Het maakt de indruk dat de principiële tegenstanders van abortus provocatus een soort nijdig achterhoedegevecht leveren. Men moge echter bedenken, dat de persoonlijke levensovertuiging bij deze wetgeving volkomen onverlet blijft. Niemand wordt gedwongen om abortus te ondergaan. De keuze van de vrouw die dat voor zich wenst en voor zich meent te kunnen verantwoorden, heeft geen implicaties voor anderen. Slechts de vraag over de bezielde vrucht van minder dan drie maanden oud is het onbeantwoordbare verschil van inzicht. Maar dit is in feite een godsdienstige of metafysische vraag waar de moderne wetgever niet verder op in kan gaan. Deze vraag behoort tot het zeer persoonlijke domein, terwijl de wetgever slechts de maatschappelijke verhoudingen tot zijn gebied mag rekenen. Ieder mens worstelt voor zich met de grensvragen van leven en dood. Het antwoord daarop kan niet door de wet worden voorgeschreven. Pas waar de relatie tot de medemens in het geding komt, kan de wetgever optreden. Het is daarvoor dat onze heterogene samenleving vraagt om een evenwicht tussen vrijheid en ordening.

Wanneer nu een meerderheid onder de bevolking de abortus provocatus onder bepaalde omstandigheden wil toestaan, moet de wetgever zijn bijdrage aan de maatschappelijke vormgeving daarvan leveren. Er zullen zeker ook veel mensen zijn die de abortus in hun eigen waardensysteem blijven verwerpen — ook die vrijheid wordt niet aangetast.

Noten:

- 1) Ref. S. J. van Driel in „Abortus nu en straks”, uitgave van de Stichting Biowetenschappen en Maatschappij (1973).
- 2) Zie o.a. A. W. Mante: „Begeleiding van ongewenst zwangeren en abortus provocatus te Utrecht”. Dissertatie Utrecht, 1975.

Voldoening op aangifte voor inkomstenbelasting?

Mr. G. W. B. van Westen

Vandaag de dag is een ieder in Nederland er wel van doordrongen dat de huidige methode van heffen van met name inkomsten- en vennootschapsbelasting, de aanslagmethode, in zijn voegen kraakt. Het is dan ook jammer, dat in de publiciteitsmedia in het geheel geen aandacht is geschonken aan een tijdens de behandeling van de begroting van financiën in de Tweede Kamer door de VVD, bij monde van mr. F. Portheine, gestelde vraag, welke een richting heeft aangeduid waarin een oplossing voor de bestaande heffingsproblemen zou kunnen worden gezocht: Belastingheffing bij wege van voldoening op aangifte. Globaal gesproken kan een voldoening op aangifte (VOA) systeem als volgt werken: Iedere belastingplichtige, dus ook degene wiens inkomen tegenwoordig beneden de aanslaggrenzen blijft, moet een aangiftebiljet invullen. Voor degenen bij wie dat op moeilijkheden stuit, bijvoorbeeld minder geschoolden, worden voorzieningen getroffen waarvan de belangrijkste zou kunnen zijn de mogelijkheid om zich kosteloos voor een objectief advies tot een speciale afdeling van de belastingdienst te wenden. De belastingplichtige dient vervolgens, bijvoorbeeld met behulp van met het aangiftebiljet verstrekte tabellen, zelf te berekenen hoeveel belasting hij moet betalen. Het verschuldigde bedrag, meestal het excedent boven voorheffingen als de loonbelasting, moet bij het inleveren van het aangiftebiljet („op aangifte”) worden voldaan. Mutatis mutandis kan deze gang van zaken leiden tot een teruggaaf. De ingeleverde aangiften worden door computers van de belastingdienst geleid, welke de gegevens snel vergelijken met allerlei andere relevante informatie, zoals de jaaropgaven van werkgevers (loon), vennootschappen (dividend), en banken (rente). Daarnaast kunnen de computers op talloze andere wijzen bij de aangifteverwerking worden ingezet, bijvoorbeeld door hen op grote schaal aangiften onderling te laten vergelijken („cross-matching”), zoals de aangiften van rentebetalers en rentegenieters. Ten slotte verricht de computer uit de aangiften, waarin hij in eerste instantie niets bijzonders heeft ontdekt, een op streng geheim gehouden en regelmatig geactualiseerde normen berustende selectie, zodat de aangiften steekproefgewijs door functionarissen van vlees en bloed aan een zeer diepgaande controle worden onderworpen.

VOA in het buitenland

Science fiction? Geenszins! De beschreven methode wordt al jaren toegepast in Zweden, Canada en de Verenigde Staten en kennelijk met succes: zo liep in het laatstgenoemde land, waar jaarlijks ongeveer honderd miljoen aangiften worden verwerkt, het noodzakelijk geachte steekproefpercentage terug van 4,8% in 1965 tot 2,3% (!) in 1975. In het Verenigd Koninkrijk wordt invoering van een VAO-systeem ernstig overwogen.

Nu is in genoemde landen de belastingwetgeving zeker niet minder ingewikkeld dan bij ons, terwijl mijns inziens de capaciteiten van de gemiddelde burger wat betreft het invullen van een aangiftebiljet in ons land eerder hoger dan lager moeten worden geschat. Een VOA-stelsel

zou derhalve ook in Nederland heel wel levensvatbaarheid bezitten. Het spreekt echter vanzelf, dat voor invoering van een dergelijke heffingsmethode veel en niet te onderschatten moeilijkheden overwonnen moeten worden, zoals daar zijn: het verwisselen van een historisch gegroeide heffingstechniek, die de verantwoordelijkheid voor de heffing bij de fiscus heeft gelegd, voor een heffingstechniek die de verantwoordelijkheid voor de heffing bij de belastingplichtigen zelf legt en die de rol van de fiscus van toezichthoudende aard maakt; het invoeren op zeer grote schaal van geautomatiseerde aangifteverwerking; het op poten zetten van een speciale afdeling van de belastingdienst waar de contribuabele zonder schroom, en vooral: zonder argwaan, om hulp en advies heen gaat; de bescherming van de persoonlijke levenssfeer; het voorkomen van (moeilijk te ontdekken) fouten.

Daarnaast spelen nog elementen een rol als: rechtsgelijkheid, meer werk voor de belastingplichtige, het werkgelegenheidsaspect.

Voordelen van VOA

Naar mijn oordeel zullen de nadelen het evenwel afleggen tegen de voordelen, die deze nieuwe benadering met zich zou kunnen brengen:

- a. op de langere duur zullen de zogenaamde perceptiekosten van de belastingen kunnen worden gedrukt, en wel vanwege het feit, dat de fiscale machine met veel minder belastingambtenaren draaiend kan worden gehouden. Ter illustratie: In de Verenigde Staten is één belastingambtenaar op iedere drieduizend burgers, hier te lande één op iedere vierhonderdvijftig! De roep om verdere uitbreiding van de belastingdienst, welke instantie overigens de afgelopen jaren reeds sterk is gegroeid, komt in het licht van deze cijfers wel in een ietwat merkwaardig daglicht te staan. Natuurlijk zijn uitgebreide studies nodig naar het effect van invoering van een VOA-systeem op de werkgelegenheid als geheel, doch het lijkt geenszins uitgesloten, dat de uitkomst van een dergelijke studie niet ten nadele van het VOA-systeem zal pleiten: Men bedenke dat de collectieve uitgaven zullen worden beperkt (lagere perceptiekosten en minder ambtenaren), dat in de particuliere sector meer belastingadviseurs nodig zullen zijn, enzovoorts. Ten slotte kan men zich nog afvragen in hoeverre een betere heffingsmethode, en diensengevolge een rechtvaardiger belastingheffing, offers waard is.
- b. De schier onbegrensde mogelijkheden tot verwerking van aangiften met behulp van de modernste elektronische hulpmiddelen, zullen niet alleen de bovengenoemde doelmatigheid doch evenzeer het bestrijden van belastingfraude ten goede kunnen komen. Er dient nog te worden opgemerkt, dat om formeel fiscaalrechtelijke redenen geautomatiseerde aangifteverwerking op grote schaal onder de vigerende heffingstechniek is uitgesloten (de fiscus zou een navorderingsbevoegdheid dienen te krijgen zonder dat een „nieuw feit” aanwezig behoeft te zijn, welke ver gaande bevoegdheid het parlement reeds in 1966 niet aan de fiscus durfde te verlenen).
- c. Taakverlichting van de belastingdienst. Deze instantie komt tegenwoordig handen te kort om effectieve aangiftecontrole en aangiftebeoordeling te verrichten.
- d. Zeer snelle afhandeling van de heffing, met uitzondering dan voor degene wiens aangifte aan een diepgaand onderzoek wordt onderworpen. Snelle afhandeling is een voordeel voor de belastingplichtige, die aldus spoedig weet waar hij aan toe is en,

- onder omstandigheden, zijn centen vlot terugontvangt; doch ook de overheid is bij vlotte afhandeling gebaat, al was het alleen maar door een kleiner „time lag”, waardoor bijvoorbeeld fiscale conjunctuur-beïnvloedende maatregelen veel sneller hun vruchten afwerpen.
- e. Per saldo zal de belastingfraude kunnen afnemen. Per saldo, omdat tegenover de effectievere aanpak van de fiscus en de wellicht verbeterde belastingmoraal een wat grotere groep belastingplichtigen, dan tegenwoordig het geval is, zal staan, welke weleens een kansje om de fiscus te slim af te zijn zal willen wagen. Men zal immers beseffen dat diepgaande controle slechts steekproefsgewijs zal plaatsvinden.
- f. Verbetering van de belastingmoraal, als gevolg van de intensievere contacten tussen het publiek en de belastingdienst dankzij het feit dat het „zichzelf opleggen van een heffing” minder erg is dan het door een belastinginspecteur opgelegd krijgen van een aanslag en dankzij diverse minder zwaarwegende aspecten, zoals het afschaffen van de drempel voor teruggaaf (in 1978 f 95,-), welke drempel immers, nu iedereen aangifte doet, haar zin verliest.
- g. Verbetering van de fiscale bewustwording van het publiek. Wie weet vandaag de dag hoeveel hij bruto verdient en hoeveel hij daarvan afdraagt aan de schatkist? In een VOA-stelsel zal de burger, wiens fiscale bezigheden zich nu nog beperken tot het invullen van de werknemersverklaring, aangifte moeten doen en zichzelf een heffing op moeten leggen. Het effect laat zich raden: de belastingplichtige wordt met zijn neus op de feiten gedrukt, dat wil zeggen de belastingdruk wordt voor hem zichtbaar en voelbaar. Men kan zich voorstellen dat het gevolg dáárvan weer is, dat de burger meer gaat nadenken over de hoogte en de doeleinden van de collectieve uitgaven. Eén en ander kan de democratische processen en de politieke besluitvorming, zeker ook van de kiezer, alleen maar ten goede komen.

VOA in Nederland?

Het was met name het laatste punt waarvoor mr. Portheine zich sterk maakte in de Tweede Kamer. Hij zei letterlijk: „Ik sprak over de burgers en hun eigen afwegingsproces met betrekking tot de collectieve lasten en over dat wat er voor hen persoonlijk over blijft. De afweging dient in deze tijd van openheid en rechten van de burger zo goed mogelijk gestalte te krijgen. Door ons systeem van inning van vooral de inkomstenbelasting is dat nauwelijks mogelijk. Is het niet wenselijk in dit kader eens de mogelijkheid te bestuderen van de zogenaamde voldoening op aangifte?”

Kort samengevat luidde het antwoord van de staatssecretaris van financiën, mr. A. Nooteboom:

„... Een eventuele overgang van het huidige systeem naar een systeem van afdracht (voldoening) op aangifte is een zeer ingrijpende en veelomvattende zaak. Niet alleen voor de belastingdienst. . . Gelet hierop is een diepgaande en brede afweging nodig. . . De problematiek van de z.g. voldoening of afdracht op aangifte hééft de aandacht. Zij raakt met name het werkterrein van de recent ingestelde beleidsgroep Aanslagregeling. Gelet hierop geef ik er de voorkeur aan de resultaten van de studie door de beleidsgroep af te wachten”.

Aangezien genoemde beleidsgroep voornamelijk is samengesteld uit functionarissen van de belastingdienst en van het Ministerie van Financiën en met name in deze kringen traditioneel nogal wat reserves

bestaan ten opzichte van de wenselijkheid en mogelijkheid van invoering van een VOA-systeem, is er een goede kans dat de voorstellen welke uiteindelijk door de beleidsgroep Aanslagregeling zullen worden geformuleerd, onder miskenning van de oplossingen welke een VOA-stelsel kan bieden, slechts zullen resulteren in restauratie van de huidige heffingstechniek. Het minste dat men echter zou kunnen doen, is het instellen van een studiegroep welke zich louter bezighoudt met het bestuderen van de mogelijke invoering van VOA. Zo'n studiegroep zal in de riante gelegenheid verkeren de kunst te kunnen afkijken in andere landen en zal daarbij kunnen letten op de onvolkomenheden welke de VOA-stelsels aldaar vertonen. Waakzaamheid van het parlement ten aanzien van hetgeen voortvloeit uit de studie van de beleidsgroep Aanslagregeling lijkt dan ook geboden.

Stadsvernieuwing en eigen woningbezit 1)

Mr. H. Th. M. Lauxstermann

1. Een liberaal stadsvernieuwingenbeleid

Is er een liberaal stadsvernieuwingenbeleid? Gemeten aan het volume van het trompetgeschal van „links” rond de stadsvernieuwing is stadsvernieuwing „links”: een uitvinding, een verworvenheid, een monopolie van „links” 2).

Bij de behandeling van de begroting 1978 van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zei het Kamerlid en oud-staatssecretaris Schaefer: „Er moet politiek worden gekozen vóór of tegen mensen in benarde omstandigheden, vóór of tegen de diversiteit in de gebouwde omgeving, vóór of tegen behoud en herstel” 3).

In juni 1976 schreef mevr. prof. dr. ing. H. Fassbinder, buitengewoon hoogleraar te Eindhoven, dat het expliciete hoofddoel van stadsvernieuwing behoort te zijn: „Het bestrijden van sociale ongelijkheden met behulp van de voor stadsvernieuwing ter beschikking staande middelen” 4).

Dat zijn twee opmerkelijke uitspraken, die ik kort nader wil beschouwen, exemplarisch als ze zijn voor de „linkse” benadering van de stadsvernieuwing.

Allereerst wordt de zorg voor „mensen in benarde omstandigheden” (wie is er overigens vóór of tegen mensen in benarde omstandigheden?) voorzien van een soort reukvlag: die zorg is het territoire van „links”. Daarna wordt stadsvernieuwing verengd tot een eenvoudig keuzevraagstuk en tot „links” territoire verklaard.

Op even simpele wijze wordt „diversiteit in de gebouwde omgeving” gecanoniseerd, zonder dat dat begrip gedefinieerd wordt, en tot links terrein verklaard. Ten slotte — voor wat betreft de uitspraak van de heer Schaefer — blijkt alleen behoud en herstel te passen in de stadsvernieuwingenfilosofie van „links”. Een zelfde soort denkwijze blijkt uit het citaat uit het artikel van mevr. Fassbinder. Zij zou kunnen bedoelen dat er:

- ongelijkheid van kansen bestaat op een behoorlijke woning;
- ongelijkheid van kansen bestaat op behoorlijk onderwijs;
- ongelijkheid van kansen bestaat op persoonlijke ontplooiing;
- ongelijkheid van kansen bestaat bij de samenlevingsopbouw.

Zij zou voorts kunnen bedoelen dat er een samenhang bestaat tussen dergelijke ongelijkheden en de verpaupering van oude stadswijken; dat er misschien zelfs een causaal verband bestaat tussen veroudering en verval van oude stadswijken en ongelijkheden van kansen, zodat stadsvernieuwing mede **een voorwaarde** is voor het opheffen van ongelijkheid in kansen.

Dat zou een liberale gedachtengang zijn. Maar mevr. Fassbinder zegt dat het expliciete hoofddoel van de stadsvernieuwing behoort te zijn: het bestrijden van sociale ongelijkheden. A contrario zou kunnen worden geredeneerd dat in het hypothetische geval dat er geen sprake zou zijn van sociale ongelijkheden — naar verluidd zijn er landen waar dat zo is — stadsvernieuwing dus overbodig ware!

Het uitgangspunt dat er in de stadsvernieuwing een zo groot mogelijke verscheidenheid moet worden nagestreefd, betekent voor liberalen niet

alleen verscheidenheid in de gebouwde omgeving, maar ook verscheidenheid naar functies, financiering en bevolkingssamenstelling. Het kàn naar liberale opvatting niet betekenen verdichting van de bebouwing om zichzelf wil, omdat dat niet de wens is van de gemiddelde bewoner, en omdat hoge dichtheden — zoals bepleit door de Partij van de Arbeid — ongetwijfeld moeten leiden tot massificatie. „In de praktijk leidt een dichtheid van meer dan 30 woningen per hectare nieuw normaal woongebied tot een aantasting van de belangen van de bewoners (en de financiën van de Overheid)” 5). Het uitgangspunt „bouwen voor de buurt” heeft een voor liberalen te eenzijdig dogmatisch karakter. Wat is de buurt en wie zijn „de buurtbewoners”?

Als nu eens „de buurtbewoners” overwegend bestaan uit bejaarden, buitenlandse werknemers, jongere alleenstaanden — en het is niet gewaagd om dat voor een aantal oude wijken te veronderstellen — dan is het mede een van de doelstellingen van de stadsvernieuwing dat de buurt een wedergeboorte doormaakt, ook in die zin, dat de toekomstige bevolkingssamenstelling meer pluriform zal zijn. De vaststelling is voorts gewettigd dat woningen niet alleen verbeterd of nieuw gebouwd worden voor de huidige bewoners, maar ook voor de bewoners van morgen en overmorgen.

Het uitgangspunt „behoud en herstel” behoeft nuancering. Een uitgangspunt is geen dogma. Het lijkt wel of wij nog steeds zitten met een zwarte kater van de veel bejubelde, maar daarna nog meer verguisde „cityvorming” uit de jaren zestig. Zwarte katers willen bij sommigen op de schrikachtige verbeelding werken. De hernieuwde belangstelling voor bestaande waarden slaat wellicht door naar een nieuw soort behoudzucht dat conserveren tot een progressieve deugd verheft.

De stad is een levend organisme waarbinnen een groot aantal functies haar plaats behoren te hebben. De opbouw van het levende organisme in al zijn functies dient evenwichtig te zijn. Het stadsvernieuwingsbeleid kan niet alleen zijn impulsen krijgen vanuit stadsvernieuwingsgebieden in engere zin, maar de stadsvernieuwing moet haar impulsen krijgen vanuit het geheel van de functies van de hele stad. Stadsvernieuwing moet een werkelijke wedergeboorte van de stad zijn.

Ten slotte: het uitgangspunt dat iedereen in dit land minstens redelijk moet kunnen wonen tegen een voor hem op te brengen prijs zal vanuit de liberale visie bijvoorbeeld leiden tot een aanpak waarbij ook bij de stadsvernieuwing het eigen woningbezit krachtig wordt bevorderd. In dit artikel wordt met name aan dit aspect aandacht besteed. Het vervolg van het artikel is gebaseerd op de nota „Stadsvernieuwing door eigen woningbezit”, die door de schrijver in januari 1979 is gepubliceerd 6).

2. De verbetering van particuliere woningen

Op 1 januari 1977 is van kracht geworden de Beschikking geldelijke steun verbetering particuliere woningen. Met gebruikmaking van deze regeling zijn in 1977 11.000 particuliere woningen verbeterd. „Dit nieuwe instrument”, zo zegt de Memorie van Toelichting bij de begroting 1979 van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening 7), „heeft weliswaar geleid tot een toename van het aantal verbeteringen, maar toch kan niet worden gesteld dat de resultaten, die voor ogen stonden, zijn bereikt. **Met name het aantal verbeterde particuliere woningen blijft teleurstellend**”.

In 1978 werd een aanzienlijk groter aantal particuliere woningen

verbeterd. Het ging toen om ongeveer 43.500 woningen. Per eind september 1978 was de verhouding van in de eerste drie kwartalen 1978 verbeterde eigen woningen ten opzichte van particuliere huurwoningen 83% tegen 17% 8).

In tegenstelling tot het verbeteren van eigen woningen komt die van particuliere huurwoningen dus slecht van de grond. Als oorzaken daarvan worden veelal — ook in de Memorie van Toelichting — genoemd de versnippering van de eigendom van de woningen en de huurprijsontwikkeling van deze woningen na verbetering. Ongetwijfeld zijn deze factoren bepalend. De terughoudendheid van particuliere huiseigenaren om hun bezit te verbeteren zal echter hoofdzakelijk zijn toe te schrijven aan hun niet ongerechtvaardigde twijfel aan de mogelijkheid van een blijvend redelijk rendement na de verbetering (de oorzaak dáárvan zal overigens waarschijnlijk vooral liggen in het ontbreken van rendement al vóór de verbetering). In het algemeen kan worden gezegd dat de (kleinere) particuliere huiseigenaar zelden in staat en bereid zal zijn in het kader van de exploitatie van zijn bezit in aanmerkelijke mate in zijn woningen te investeren gezien een aantal onzekerheden over verhuurbaarheid, renteontwikkeling op langere termijn en toekomstige huurverhogingen. Ook organisatorisch zal deze „exploitant” voor grote, voor hem onoverzichtelijke problemen worden gesteld, die zijn lust tot het verbeteren van zijn bezit niet stimuleren. 9).

Aangenomen moet worden dat in een aantal gevallen speculatieve overwegingen particulieren ervan weerhouden hun bezit op te knappen, terwijl voorts helaas, vermoedelijk in veel gevallen, de verhuur van woningen in slechte staat nog steeds mogelijk en lucratief blijkt te zijn, zodat eigenaren tot rendement trachten te komen door verwaarlozing van hun woningen. Dit soort speculatie, die in feite grondspeculatie is, kan en moet door de gemeenten in de eerste plaats worden bestreden door het vaststellen van bestemmingsplannen. Zolang er geen bestemmingsplannen zijn heeft de gemeente immers geen greep op (ongewenste) ontwikkelingen. Kwaadwillige verwaarlozing van woningen kan en moet worden bestreden door middel van aanschrijvingen. Maar in de praktijk blijkt dat dit middel niet meer dan marginaal werkt. Als het resultaat van aanschrijvingen is dat de eigenaren overgaan tot afstoten van hun bezit aan de gemeente is het probleem alleen maar verschoven. Het is al gebleken dat steden als Amsterdam en Rotterdam — na aankopen op grote schaal van particuliere woningen — niet bij machte zijn, zowel financieel als naar organisatiecapaciteit, om binnen een aanvaardbare termijn het achterstallige onderhoud van die woningen op te heffen, laat staan die woningen te verbeteren. (Terzijde zij overigens opgemerkt dat het middel van de aanschrijvingsbevoegdheid niet aan de gemeenten is gegeven als onderhandelingsinstrument voor aankopen en derhalve daartoe ook niet mag worden aangewend!).

Bij het verbeteren van eigen woningen gaat het de laatste jaren om aanzienlijke aantallen. De redenen daarvan laten zich niet moeilijk raden: het ligt voor de hand dat bezitters van eigen woningen — die ze vaak ten koste van aanzienlijke financiële offers hebben verworven — zuinig zijn op hun bezit, dat ze hun huis in stand willen houden, verbeteren en verfraaien. De genoemde Beschikking geldelijke steun verbetering particuliere woningen heeft deze „natuurlijke” neiging van bezitters van eigen woningen duidelijk geactiveerd.

Liberaal Reveil lijkt niet het geëigende forum in te gaan op de politieke

verwikkelingen rond de nieuwe Beschikking geldelijke steun particuliere woningen 1979, waartegen ook de Tweede-Kamerfractie van de VVD haar bedenkingen heeft geuit. Van belang voor dit artikel is vooral nog de constatering dat enerzijds de verbetering van particuliere huurwoningen niet van de grond komt, waartegenover bewoners van eigen woningen — ook en op ruime schaal mensen met smalle beurzen — op welhaast overweldigende wijze gebruik hebben gemaakt van de genoemde subsidieregeling.

3. Het bevorderen van het eigen woningbezit ten dienste van de stads vernieuwing

In het eerste hoofdstuk van dit artikel was sprake van de verscheidenheid van de stedelijke samenleving, waarbij ook verscheidenheid naar financieringswijze gewenst werd genoemd. In de stad — ook in stadsvernieuwingsgebieden — is plaats voor particuliere huurwoningen 10) naast woningwetwoningen, maar ook — en naar liberale opvatting **bij voorkeur** ook — voor eigendomswoningen, óók voor mensen met smalle beurzen. Dat impliceert dat bij nieuwbouw na kaalslag ook een ruime plaats moet worden ingeruimd voor de bouw van (goedkope) koopwoningen.

Als geconstateerd moet worden dat de verbetering van particuliere huurwoningen niet van de grond komt en wèl die van eigendomswoningen, dan impliceert de wenselijkheid van verscheidenheid naar financieringswijze ook, dat overdracht van particuliere huurwoningen in oudere stadswijken aan de bewoners bevorderd zou moeten worden 11).

Daarmee wordt het ideaal gediend van de bevordering van het eigen woningbezit juist voor de minder draagkrachtigen en daarmee wordt het ideaal gediend van de stadsvernieuwing.

In de nota „stadsvernieuwing door eigen woningbezit” van 22 februari 1979 is deze gedachte uitgewerkt.

Vanuit de constatering dat:

- de verbetering van het verouderde particuliere woningbezit niet van de grond komt;
- eigen woningbezitters op grote schaal de bereidheid tonen om hun woningen goed te onderhouden en te verbeteren;
- de subsidies voor het verbeteren van eigen woningen nog al eens daar terecht komen waar niet de eerste prioriteiten liggen;
- voor liberalen de bevordering van het eigen woningbezit hoeksteen is van het volkshuisvestingsbeleid,

en naar het voorbeeld van de aanpak van de stadsvernieuwing in Baltimore in de Verenigde Staten, wordt in de nota het plan geopperd en globaal uitgewerkt om **met name ook** in stadsvernieuwingsgebieden te verbeteren woningen in handen te brengen van de bewoners.

Gevraagd wordt om een daarop gerichte rijksregeling.

Voor liberalen is het belangrijk dat juist ook mensen met lage inkomens aan hun eigen woning geholpen worden, omdat het bezit van de eigen woningen de mensen een stuk vrijheid geeft en een stuk verantwoordelijkheid voor hun eigen bestaan. Het is belangrijk dat individuele mensen worden ingeschakeld bij het proces van de stadsvernieuwing, omdat ze daardoor een werkelijk stuk medeverantwoordelijkheid kunnen waarmaken voor zichzelf en voor hun buurt. Omdat daarmee de stadsvernieuwing gediend wordt, door inschakeling van een groot potentiëel aan nu nog onbenutte capaciteit. Omdat mensen die **zèlf** werken aan hun **eigen** huis en hun eigen buurt de beste bijdrage leveren aan hun samenlevingsopbouw, aan een werkelijke **wedergeboorte** van de stedelijke samenleving.

Het nijdassige commentaar van PvdA-zijde op de nota stemde tot voldoening: de liberale „inbraak” in het door „links” geclaimde stadsvernieuwingsterritoir kwam kennelijk ongelegen.

Het stilzwijgen van CDA-zijde was verbazingwekkend voor degenen die meenden dat voor het CDA de bevordering van het eigen woningbezit weliswaar niet een hoeksteen van het volkshuisvestingsbeleid is, maar niettemin een belangrijke doelstelling.

Na het verschijnen van de nota is in de politieke arena opwinding ontstaan bij het bekend worden van de aantallen huurwoningen die in 1978 zijn overgegaan in eigendom van (de) bewoners 12).

Men blijkt beducht te zijn voor de effecten voor de volkshuisvesting van de overgang van aanzienlijke aantallen huurwoningen in eigendom van (de) bewoners: er zouden te weinig huurwoningen beschikbaar blijven. De vraag daarbij — en het is opmerkelijk dat deze vraag in de opwinding niet gesteld wordt — is: Wat is te weinig? Wat is de norm? Vooreerst lijkt de constatering zakelijk dat de wijziging van eigendomsverhoudingen op zichzelf voor de woningmarkt neutraal is. Of een woning bewoond wordt door huurder A, dan wel door eigenaar A, lijkt voor de woningmarkt irrelevant: de woning is niet beschikbaar voor woningzoekende B.

Vervolgens dient te worden vastgesteld dat het effect van de overgang van huurwoningen in eigen woningen op de doorstroming naar andere (duurdere) woningen, waardoor goedkopere woningen beschikbaar zouden blijven voor woningzoekenden, zeer beperkt is. Uitgaande van 10% mutaties per jaar in het huurwoningenbestand, betekent de overgang in 1978 van 48.000 huurwoningen naar eigendomswoningen een vermindering van het aanbod in dat jaar van vrijkomende huurwoningen van 4800.

Dat effect wordt vervolgens weer gemitigeerd doordat de verhuisfrequentie binnen de sector eigendomswoningen zo een 7% per jaar bedraagt.

Ten slotte zou het aanbeveling verdienen als men zich bij discussies over de al of niet wenselijkheid van de overgang van huurwoningen in eigen woningen eerst verdiept in de behoefte aan huur- resp. eigen woningen en die behoefte afzet tegen de bestaande woningvoorraad. De binnenkort te publiceren uitkomsten van het lopende woningbehoefteonderzoek zullen daartoe wellicht kunnen dienen 13).

4. Is er een liberaal stadsvernieuwingsbeleid?

Er is een liberaal stadsvernieuwingsbeleid. Dat beleid is gericht op versterking en waar nodig herstel van de stedelijke functies wonen, werken, winkelen, recreëren, onderwijs genieten, cultuur ondergaan en wat dies meer zij.

Een liberaal stadsvernieuwingsbeleid stelt de verscheidenheid — en het herstel daarvan — van de stedelijke samenleving **als geheel** centraal. Het door velen — met name van „links” — beleden uitgangspunt „Bouwen voor de buurt” leidt niet tot de gewenste verscheidenheid. Het kan alleen maar tot gevolg hebben dat de al ingetreden verschraling van de stedelijke samenleving gehandhaafd blijft en wellicht nog wordt versterkt. De stadsvernieuwing moet voor de aanwezige bevolking — „de buurt” — betere leefomstandigheden scheppen, maar de stadsvernieuwing moet ook nieuwe impulsen geven voor het herstel van verscheidenheid óók naar opleidings- en inkomensniveau van de bewoners.

Binnen die verscheidenheid neemt de verscheidenheid van het wonen een belangrijke plaats in. Daarbij blijft vooral in grote steden het eigen

woningbezit achter. De bevordering van het eigen woningbezit behoort naar liberale opvatting ook bij de stadsvernieuwing krachtig bevorderd te worden als doelstelling van volkshuisvesting en als stimulans voor de stadsvernieuwing.

NOTEN:

- 1) Met dank aan mr. C. M. M. Zwinkels, die mij behulpzaam was bij het schrijven van dit artikel.
Gedeelten van het artikel zijn ontleend aan mijn inbreng bij de behandeling in de Tweede Kamer van de begroting 1979 van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Handelingen 1978-1979, nr. 17 p. 3312 e.v.
- 2) Er zou een interessante discussie te houden zijn rond het hanteren van de begrippen „links” en „rechts” in het Nederlandse politieke ritueel.
- 3) Handelingen Tweede Kamer, zitting 1977-1978, nr. 11 p. 1020.
- 4) Renovatie en onderhoud 76/3, 30 juni 1976.
- 5) Drs. R. Ronteltap: 1975-2000: 115.000 hectare woonkernen erbij! Vastgoedmarkt, jrg. 1978, 27-9, 27-10 en 24-11.
- 6) De nota is verkrijgbaar bij het secretariaat van de Tweede-Kamerfractie van de VVD.
- 7) Kamerstukken 1978-1979, 15300 hfdst. XI nr. 2, pag. 75.
- 8) Kamerstukken 1978-1979, 15300 hfdst. XI nr. 13, p. 53.
- 9) Zie ook: Drs. D. A. G. Draper, „De financiering van de stadsvernieuwing”, Economisch Statistische Berichten, mei 1979.
- 10) Ik heb het particulier woningbezit niet afgeschreven, zoals J. W. E. Metselaar ten onrechte concludeert in NRC-Handelsblad van 10 februari 1979.
- 11) Zie ook: J. A. Weggemans; Volkshuisvesting en Stadsvernieuwing, Liberaal Reveil 1978 no. 4.
- 12) Zie brief van de staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aan de Tweede Kamer. Kamerstukken 1978-1979, 15.543 nr. 1.
- 13) Zie de Memorie van Toelichting bij de begroting 1975 van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Kamerstukken 1978-1979, 15.300 hoofdstuk XI, nr. 2, pag. 56.

Ontwikkelingen in de Britse politiek

G. M. de Vries

Het meest karakteristieke element van de Britse politiek is zonder twijfel het twee-partij-stelsel. Sinds 1945 maken Labour en Conservatives de dienst uit; kleinere partijen als de Liberal Party komen niet „aan de bak”. Toch is er reden te vermoeden dat het traditionele Britse bestel zijn langste tijd heeft gehad. Stond het Britse parlementaire systeem in vroeger eeuwen model voor de ontwikkeling van soortgelijke stelsels, o.a. op het vasteland van Europa, thans lijken de Engelsen langzaam toe te groeien naar een parlementair bestel van meer continentale snit. Enige recente ontwikkelingen die aan deze veronderstelling ten grondslag liggen en die van belang kunnen zijn voor de positie van de Britse liberalen, zullen in dit artikel kort worden belicht.

Engeland pleegt permanent te worden geregeerd door minderheden. Sinds het in werking treden van het huidige kiesstelsel o.g.v. de Reform Act van 1884, hebben de kiezers een partij slechts drie maal een absolute meerderheid aan stemmen bezorgd: in 1886, 1900 en 1931 1). Toch wordt het Verenigd Koninkrijk doorgaans niet geregeerd door coalities, maar door één-partij-kabinetten. Als verklaring voor dit verschijnsel wordt meestal het Britse kiesstelsel aangevoerd — de combinatie van een districtenstelsel met het zgn. „first past the post” systeem. Onder dit stelsel — de naam is ontleend aan de Britse paardenrennen — wint de kandidaat die in een district de meeste stemmen op zich weet te verenigen. Als bijvoorbeeld kandidaat X 10.000 stemmen krijgt, kandidaat Y 11.000 en kandidaat Z 12.000, wint Z, ondanks het feit dat slechts een minderheid van de kiezers in zijn district op hem heeft gestemd.

Onder dit kiesstelsel zijn partijen met een sterk regionaal geconcentreerde aanhang in het voordeel. Zo had de Scottish National Party bij de verkiezingen van februari 1974 2) aan 2,8% van de stemmen genoeg om 11 zetels te behalen, terwijl de Liberal Party, wier aanhang over het hele land is verspreid, met 19,3% van de stemmen (ruim zes miljoen) slechts 14 zetels wist te verkrijgen (2%).

Anders dan veelal wordt aangenomen, is de Britse twee-partij-traditie („adversary politics”) aanzienlijk ouder dan het kiesstelsel. Pulzer wijst op het verband met de ontwikkeling van het parlement: „Parliament had begun in the thirteenth century as a consultative body; by the beginning of the eighteenth its members had the power to decide whether they supported or opposed the Administration of the day. Party, however loosely organized, thereby became an instrument of government, and the dividing line between parties was the question of support for the government. That, in essence, is why historically there have been two main parties in British politics” 3).

Is het kiesstelsel dus niet de oorzaak van het ontstaan van twee-partijen-systeem en één-partij-kabinetten, wel kan worden gesteld dat het verantwoordelijk is voor het voortbestaan ervan. Het afkalven van de steun voor beide grote partijen, Labour Party en Conservative Party, is zonder twijfel de meest opvallende ontwikkeling in de Britse politiek

sinds 1945. Stemde in 1951 nog 80% van de kiesgerechtigden Labour of Tory, in 1964 was dit aantal gedaald tot 68% en in 1974 zelfs tot 54% 4). Het is duidelijk dat onder een ander kiesstelsel dan het huidige het twee-partijen-systeem reeds enige jaren tot het verleden zou hebben behoord en de liberalen waarschijnlijk regeringsverantwoordelijkheid zouden dragen. Drie ontwikkelingen lijken aan de fragmentatie van het Britse electoraat ten grondslag te liggen: de „democratisering” van de politiek, en — mede als gevolg hiervan — de toenemende steun voor „nationalistische” partijen en groeiend verzet tegen „class politics”.

Fragmentatie

Het parlement staat in Engeland in hoog aanzien. De Engelsen zijn trots op hun parlementair systeem, hun „Westminster model”. De uitbreiding van het kiesrecht vond plaats binnen een reeds bestaand en goed functionerend parlementair bestel, en heeft niet zoals in andere landen tot het ontstaan van anti-systeem-partijen geleid. De legitimiteit van het bestel en de plaats die regering en oppositie erin innamen, zijn nooit werkelijk in discussie geweest. Het Britse politieke systeem vertoonde mede hierdoor tamelijk autoritaire trekken. De partijleiders oefenden een sterk gezag uit over hun partijen; de fracties („parliamentary parties”) oefenden op hun beurt gezag uit over de partij-apparaten. De kiezer accepteerde het bestaande bestel.

Deze situatie is de laatste jaren ingrijpend gewijzigd. De oude gezagsverhoudingen worden niet meer automatisch aanvaard. Interne partijconflicten zijn aan de orde van de dag en worden in het openbaar uitgevochten. De onenigheid binnen Labour over Englands toetreding tot de Europese Gemeenschap, de zgn. devotiekwestie en het optreden van een groep radicale parlementariërs in de „Tribune Group” vormen evenzovele tekenen van deze ontwikkeling. In de Conservatieve Partij is het conflict Thatcher-Heath illustratief 5). De democratisering golf die in de jaren zestig het Europese continent en de Verenigde Staten overspoelde, heeft het Verenigd Koninkrijk niet onberoerd gelaten. Het twee-partijen-systeem wordt dan ook niet meer als vanzelfsprekend beschouwd.

De groeiende aanhang van de Scottish National Party, de United Ulster Unionists, de nationalistische partij uit Wales (Plaid Cymru) moet tegen deze achtergrond worden gezien. Er is sprake van een herontdekking van het multinationale karakter van het Verenigd Koninkrijk 6). De uitslag van de referenda over regionale autonomie (devolution) in Wales en Schotland doet overigens vermoeden dat het „nationalistische” tij in Groot-Brittannië weer wat is weggeëbd.

De derde factor die ter verklaring van de fragmentatie van het Britse electoraat kan worden aangevoerd, is de toenemende afkeer van het klasse-karakter van de Engelse politiek. Veel „middle class voters” blijken vooral bezwaar te hebben tegen de nauwe banden van de Tories met de zakenwereld en van Labour met de vakbonden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze kiezers de kern van de liberale aanhang vormen 7). De Liberal Party blijkt vooral proteststemmers te trekken, wat haar afhankelijkheid van zwevende kiezers verklaart. Zo zouden de liberalen tussen de verkiezingen van februari en oktober 1974 twee en een half miljoen stemmen hebben verloren, maar er weer twee miljoen andere hebben bijgekregen 8).

Deze ontwikkelingen doen vermoeden dat de Britse traditie van „adversary politics” zijn langste tijd heeft gehad. De roep om staatsrechtelijke hervormingen, en in het bijzonder om vervanging van het huidige kiesstelsel door een stelsel van evenredige

vertegenwoordiging dat recht zou doen aan de gewijzigde voorkeuren van de kiezers, wordt steeds luider. Een dergelijke fundamentele wijziging zou onvermijdelijk tot gevolg hebben dat één-partijkabinetten in Engeland uitzondering, en coalitiekabinetten regel zouden worden.

Anders dan velen veronderstellen, zijn coalitiekabinetten ook onder het huidige kiesstelsel meer dan eens voorgekomen. In deze eeuw werd Engeland in totaal vijf keer door een coalitie bestuurd: in de periode 1915-1917 (kabinet Asquith), 1916-1918 en 1918-1922 (kabinetten Lloyd George), 1931-1940 en 1940-1945 (nationale kabinetten) 9). Deze kabinetten werden door de deelnemende partijen echter niet als „echte” coalities gezien. Het waren noodoplossingen, waarbij de coalitiegenoten zich voortdurend bewust waren van het „onnatuurlijke” karakter van de constructie, en het oog gericht hielden op herstel van de normale situatie van één-partijkabinetten.

Niet alleen coalities, maar ook minderheids-kabinetten zijn in Engeland betrekkelijk vaak voorgekomen. Bij de verkiezingen van 1910, 1922, 1923, 1929 en februari 1974 wist geen der partijen een absolute meerderheid aan zetels te behalen en ontstonden minderheids-kabinetten. Sinds 1900 is het Verenigd Koninkrijk dus in totaal ruim dertig jaar niet volgens de traditie van „adversary politics” geregeerd. Een opvallend feit, dat buiten Engeland echter nauwelijks bekend is.

Het „Lib-Lab Pact”

Een geval apart vormde het kabinet Callaghan, dat na de verkiezingen van oktober 1974 tot stand kwam. De smalle meerderheid waarop dit kabinet rustte, ging verloren omdat de Conservatieven bij tussentijdse verkiezingen in een aantal kiesdistricten forse winst boekten, en enige zetels veroverden. In maart 1977 kwam daarop het zgn. „Lib-Lab Pact” tot stand: een akkoord waarbij de liberalen steun toezegden aan de (minderheids)regering-Callaghan. Het akkoord werd medio 1978 door de Liberal Party opgezegd.

Het Pact voorzag niet in de vorming van een coalitie. Het hield in dat de Liberal Party in ruil voor steun aan de regering-Callaghan regelmatig zou worden geconsulteerd over hoofdlijnen van beleid. Bovendien zegde het kabinet toe een wetsontwerp m.b.t. het bij de Europese verkiezingen te volgen kiesstelsel te zullen indienen, waarin een stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou worden gevolgd. Over dit ontwerp zou in het parlement een vrije stemming gehouden mogen worden. Het Lib-Lab Pact heeft de Engelse Liberalen echter niet de voordelen gebracht die zij ervan verwachtten. Omdat het een interessant licht werpt op de Britse verhoudingen, is het de moeite waard bij deze — ook voor continentale begrippen unieke — constructie wat langer stil te staan.

De werking van het Lib-Lab Pact is door het liberale parlamentslid Alan Beath uiteengezet op een seminar dat de Liberal Party eind 1978 in samenwerking met de Liberale Internationale in Berwick-upon-Tweed organiseerde. Dit seminar had tot doel de Britse liberalen te informeren over het functioneren van coalitie-kabinetten in andere Europese landen. Delegaties uit Duitsland, Zweden, Noorwegen, Ierland, België en Nederland hielden hiertoe referaten 10).

Het oorspronkelijke akkoord kwam tot stand onder grote tijdsdruk. „(F)aced with the deadline of a vote of confidence we had only the limited time from a Monday evening to a Cabinet on Wednesday morning to construct the agreement”, aldus de liberale leider David Steel 11). Als gevolg hiervan kon de inhoud van het Pact niet voor de

stemming over de Conservatieve motie door de Labour-fractie worden bekrachtigd. Uiteraard had bekrachtiging na de betreffende stemming geen zin. „Thus when it came to the free vote on the system of election for the European Parliament a fair chunk of the Parliamentary Labour Party felt in no way bound by the spirit of the agreement entered into by their leaders and thus the Commons rejected the proportional system of election recommended by the government” 12).

Deze gang van zaken deed bij een groot deel van het liberale partijkader de mening postvatten dat de fractie het akkoord niet had mogen sluiten en het kabinet-Callaghan naar huis had moeten (laten) sturen. De fractie was echter van mening dat dit onverantwoord was: de regering voerde op het betreffende moment loononderhandelingen met de vakbonden en men vond dat het kabinet de tijd moest hebben om deze besprekingen tot een goed einde te brengen. Waarschijnlijk hebben ook de opiniepeilingen, die de liberalen een forse nederlaag in het vooruitzicht stelden, een rol gespeeld.

Hoe het ook zij, in juli 1977 werd het pact met een jaar verlengd. Het argument van de loononderhandelingen kan toen geen rol meer hebben gespeeld — die waren inmiddels mislukt. Wel verkregen de liberalen enigszins betere voorwaarden in ruil voor hun steun aan het kabinet. Zo zegde de Labourregering toe een strakker anti-inflatiebeleid te zullen voeren, het midden- en kleinbedrijf meer te beschermen, een nieuw devolutie-wetsontwerp in te dienen en het consultatiesysteem uit te breiden.

Sinds juli 1977 kende het Lib-Lab Pact de volgende consultatieprocedures. Er bestond een „Joint Consultative Committee”, dat voorzag in regelmatige contacten tussen de liberale fractiespecialisten uit Lager- en Hogerhuis enerzijds, en de betreffende ministers anderzijds. Beide partijen werden door zes man vertegenwoordigd. Deze commissie hield zich in de praktijk meer met belangrijke detailkwesies dan met de hoofdlijnen van het beleid bezig. De werkelijk belangrijke zaken kwamen aan de orde in besprekingen tussen Steel en Callaghan, of tussen Steel en minister van financiën Healey. Bovendien was er dagelijks contact tussen de beide Chief Whips.

Het Joint Consultative Committee is niet erg effectief geweest. Weliswaar wendden sommige kabinetsleden zich in een vroeg stadium van beleidsvoorbereiding tot de commissie, met het doel langs deze weg druk uit te oefenen op onwillige collega's, maar de meeste bewindslieden trachtten het overleg zoveel mogelijk te vermijden en zich te verzekeren van de steun van parlementariërs uit andere partijen. Het overleg functioneerde het best als een stemming over een wetsontwerp of een motie van de oppositie in het verschiet lag en geen steun uit andere partijen kon worden verwacht. De liberalen misten dus vrijwel alle invloed op de beleidsvoorbereiding en daardoor op richting en hoofdlijnen van het beleid. Bovendien had men geen greep op de begroting, waarover de minister van financiën in Engeland overigens ook zijn collega's pas in een zeer laat stadium pleegt te informeren. De rol van de Liberal Party onder het Lib-Lab Pact is dan ook meer een remmende dan een stimulerende of sturende geweest. „Our main achievements in the Lib-Lab Pact were stopping things the Labour government might have done on its own. That is a very useful but largely negative role”, aldus Steel.

Het grootste probleem voor de liberalen was echter dat zij zich niet wisten te profileren. Integendeel: de opiniepeilingen gaven een

voortdurende daling in aanhang te zien. De kiezers bleken niet te begrijpen hoe een partij die ingrijpende hervormingen van het politieke bestel hoog in het vaandel placht te schrijven, zich plotseling kon opwerpen tot steunpilaar van dat bestel. Men zag de deelname van de Liberal Party aan het Pact als verzaking van de eigen principes. De liberalen waren van waakhond tot schoothond van Labour geworden. Er schuilt een zekere ironie in de steun die Labour bij diverse gelegenheden van de Liberal Party heeft gekregen, en die zonder uitzondering nadelig werkte voor de liberalen. Zo sloot de liberale vormman Gladstone in 1906 een akkoord met Labourleider Ramsey Macdonald, waarbij de liberalen toezegden in 31 kiesdistricten geen tegenkandidaat tegen Labour te zullen stellen — een besluit dat door Roy Douglas in zijn boek over de geschiedenis van de Britse liberalen treffend is betiteld als „the Liberal Chief Whip's squeamish refusal to strangle the Labour Party in its cradle” 13). In 1913 gingen de liberalen bovendien akkoord met de Trade Union Act, waarin was bepaald dat de vakbonden bepaalde fondsen uitsluitend voor politieke doeleinden mochten gebruiken; een regeling die de financiën van Labour in één klap vertienvoudigde 14).

De toekomst: volwaardige coalities?

De ervaringen van de liberalen met het Lib-Lab Pact maken toekomstige akkoorden van dit type onwaarschijnlijk. Dergelijke afspraken zijn meer in het belang van de regerende dan van de steunende partij en rekken bovendien het bestaan van het twee-partijstelsel. Een coalitie is overigens niet op korte termijn te verwachten. De afgelopen verkiezingen hebben de Conservatieven een comfortabele meerderheid in het Lagerhuis opgeleverd. De Liberal Party kreeg een dubbele teleurstelling te verwerken: niet alleen verloren drie vooraanstaande en ervaren liberalen hun zetel (Emlyn Hooson, John Pardoe en Jeremy Thorpe), maar bovendien zullen Steel en de zijnen de door hem fel begeerde wipositie voorlopig moeten vergeten. Aangezien geen der beide grote partijen bereid is tot invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging anders dan onder druk van de omstandigheden, d.w.z. anders dan in een situatie waarin zij van liberale steun afhankelijk zijn, lijkt spoedige hervorming van het kiesstelsel uitgesloten.

Of van uitstel in dit geval ook afstel komt, valt te betwijfelen. Voor de verkiezingen heeft Callaghan zich bereid verklaard tot onderhandelingen met de kleine partijen in het geval Labour, noch Conservatives een duidelijk meerderheid zouden behalen (15). Ook realiseert Labour zich terdege dat de samenstelling van de Britse delegatie naar het Europese Parlement onder een stelsel van evenredige vertegenwoordiging belangrijk zou hebben verschil van de huidige: Labour zou 28 zetels hebben bezet (i.p.v. 17), de Conservatieven 39 (i.p.v. 60) en de Liberalen 10 (i.p.v. 0). Labour is zeker nog niet „bekeerd” tot het liberale standpunt inzake evenredige vertegenwoordiging. Wel mag worden aangenomen dat het stelsel van „adversary politics” voor de socialisten niet langer een dogma is. Intussen stelt hun meerderheid de Conservatieven in staat de volledige zittingsperiode uit te dienen — tenzij La Thatcher zich bijvoorbeeld a.g.v. een conflict met de vakbonden gedwongen zou zien eerder verkiezingen uit te schrijven. Harold Wilson heeft zijn pogingen om de macht van de vakbonden in het bedrijfsleven te beperken, in 1970 met een verkiezingsnederlaag moeten bekopen; Edward Heath struikelde vier jaar later over de mijnwerkers. Als het de Conservatieve leidster

ernst is met haar krijgshaftige retoriek over beteugeling van de invloed van de vakbeweging, is het niet onwaarschijnlijk dat ook zij tijdens de rit in het stof zal moeten bijten. Als de daarop volgende verkiezingen opnieuw in een „hung Parliament” resulteren — een situatie waarin geen der partijen een meerderheid heeft —, zou dat de beslissende impuls tot invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging kunnen zijn. De voorgenomen invoering van een uniform kiesstelsel in alle EG-lidstaten voor toekomstige Europese verkiezingen lijkt evenzeer gevolgen voor het Britse kiesstelsel te kunnen hebben; verwacht mag worden dat de Europese verkiezingen in de toekomst via een stelsel van evenredige vertegenwoordiging zullen plaatsvinden. De Britse politiek zou wel eens boeiende jaren tegemoet kunnen gaan.

NOTEN:

- 1) Michael Laver, *Coalitions in Britain? Parliamentary Affairs Volume XXX*, nr. 1, Winter 1977, blz. 111.
- 2) De situatie is sindsdien niet veranderd. Bij de algemene verkiezingen van 3 mei j.l. behaalden de Conservatieven met 44% van de stemmen 339 zetels, Labour kreeg met 37% 268 zetels, en de Liberal Party met 14% slechts 11. De Europese verkiezingen boden een nog treffender beeld: van de 81 Britse zetels gingen er 60 naar de Conservatieven (50,3%), 17 naar Labour (33%) en niet één naar de liberalen (13,1%), hoewel bedacht moet worden dat deze uitslag a.g.v. de extreem lage opkomst (32,1%) geen juist beeld geeft.
- 3) Peter G. J. Pulzer, *Political Representation and Elections in Britain*, George Allen and Unwin Ltd., London 1972, blz. 37-38.
- 4) Peter Pulzer, *Will England love Coalitions? Parliamentary Affairs Volume XXX*, nr. 1, Winter 1977, blz. 75. De klok lijkt met de verkiezingen van 1979 althans voorlopig te zijn teruggedraaid: de beide grote partijen verenigden toen weer 81% van de stemmen op zich. De uitslag van de Europese verkiezingen geeft dezelfde trend te zien, maar biedt zoals gezegd geen zuiver beeld.
- 5) De Conservatieven trachten naar buiten een deceptief beeld van eenheid en rust te wekken. Zoals een Labourparlementslid eens zei: „Conservatives are like swans: on the surface they're smooth and unruffled, but underneath they peddle like hell”.
- 6) D. Kavanagh, *New Bottles for New Wines: Changing Assumptions about British Politics*, *Parliamentary Affairs Volume XXXI*, nr. 1, Winter 1978, blz. 12.
- 7) Alan Sked, *The Liberal Tradition and the „Lib-Lab Pact”*, West European Politics, May 1978.
- 8) Aldus Peter Jenkins in *The Guardian* van 9 december 1977, geciteerd door Sked, op. cit.
- 9) A. J. Beattie, *The Two Party System: Room for Scepticism*, in S.E. Finer (ed.), *Adversary Politics and Electoral Reform*, Wigram, London 1975, blz. 295.
- 10) De VVD-delegatie bestond uit R. H. D. van Bruggen, F. H. de Grave en ondergetekende.
- 11) In een rede, gehouden voor het seminar in Berwick-upon-Tweed, 29 augustus 1978.
- 12) Aldus Steel in zijn genoemde rede.
- 13) Roy Douglas, *History of the Liberal Party 1895-1970*, Sidgwick and Jackson, London 1971, blz. 90, geciteerd door Sked, op. cit.
- 14) Sked, op. cit.
- 15) Aldus Wout Woltz in *NRC Handelsblad*, 10 april 1979.

Democratiecongres

H. J. L. Vonhoff

„Omdat niemand alle antwoorden kent, laten wij voor alles zorgen, dat het mogelijk blijft om verschillende antwoorden te geven.” 1)

Dit motto, ontleend aan Ralf Dahrendorf, lijkt me de juiste invalshoek te bieden voor een beschouwing te wijden aan de democratie en de democratisering van onze samenleving.

Beide begrippen zijn onafscheidelijk, zoals ik zal pogen aan te tonen. Zij zijn, hoezeer in elkaars verlengde liggend, echter niet identiek. Er kan sprake zijn van een democratie, zonder dat de leden van die democratische samenleving direct en wezenlijk hun woon-, werk- of leefomgeving kunnen beïnvloeden, omdat de schaal waarop de individuele burger de zaken mede kan bepalen, te groot is. Omgekeerd — en naar mij voorkomt — ernstiger is een situatie waarbij binnen randvoorwaarden allerlei zaken wel direct beïnvloedbaar zijn, of beter schijnen, door de direct betrokkenen, maar waarbij de open controle over en de vaststelling van die randvoorwaarden, zoals de keuze van het politieke bestel aan de burgers is onttrokken.

De echte democratie is daarom niet zozeer een technisch stelsel alswel het scheppen van voorwaarden op allerlei gebied, om mensen tot maximale ontplooiing van hun denken en handelen in staat te stellen. Wie deze definitie zo hanteert kan er niet omheen om dan ook dadelijk vast te stellen dat het hierbij niet alleen gaat om een organiseren van het openbaar bestuur in al zijn samenhang of de politieke constructie van de staat, maar evenzeer om de organisatie van het maatschappelijk verkeer buiten de directe overheidssfeer. Daarbij doet zich een groot aantal problemen voor, want de tegenvraag laat zich evenzeer direct stellen in hoeverre een democratisch systeem afdwingbaar is voor organisaties van mensen die niet democratisch georganiseerd willen zijn. Er is hier duidelijk een onderscheid te maken tussen datgene wat in het openbaar bestuur verplicht moet zijn en datgene wat daarbuiten mogelijk moet worden bevorderd. Daar waar de particuliere sfeer heel direct raakt aan het overheidsgebeuren, komt men dunkt mij dichter bij de sfeer van de verplichting als van de overtuiging.

Woningbouwverenigingen die een belangrijk deel van hun inkomsten verkrijgen uit subsidiemiddelen zouden naar mijn gevoel inderdaad aan strengere normen ten aanzien van een democratisch gehalte van een organisatie moeten voldoen als organisaties die in hun opereren geheel los van de overheid staan. Hoe wenselijk ook in de laatste gevallen een democratische structuur kan zijn. De vraag dringt zich daarbij op in hoeverre wij in ons land daarbij recht van spreken hebben. Dit jaar — 1979 — hebben wij 400 jaar Unie van Utrecht als grondslag van de Nederlandse staat herdacht. Is er wat dat betreft voor ons een reden om aan te nemen dat het democratisch gehalte al van de oorsprong van onze staat af tot nu toe ons recht van spreken geeft?

Ik dacht van wel. Tóen in de zestiende eeuw en nú in de twintigste. In de zestiende eeuw omdat in die tijd, vergeleken met datgene wat in de rest van Europa gebeurde, er in de Nederlanden sprake is van een meer dan gebruikelijke democratische tendens. Ik wil dat niet overdrijven, maar ik kan constateren, dat een volk dat in die tweede helft van de

16e eeuw uitspreekt: „den Prince (er is) om d'ondersaten wille, sonder dewelcke hij egheen Prince en is.” en „dat d'ondersaten niet en zijn van Godt geschapen tot behoef van den Prince om hem in alles wat hij beveelt weder het goddelic oft ongodelick, recht of onrecht is, onderdanick te wesen en als slaven te dienen.” 2) — dat zo'n volk een geestesgesteldheid heeft, die dan bepaald nog niet een in Europa algemeen voorkomend verschijnsel is.

Er is ook in onze tijd, nu in de twintigste eeuw, dacht ik, reden om met voldoening vast te stellen, dat wij een vergelijkende toets, gemeten èn naar democratisch systeem, èn naar de democratisering van onze samenleving, met de ons omringende landen zeer wel kunnen doorstaan. Een soortgelijke vergelijking met ons niet omringende landen komt voor ons vaak nog gunstiger uit. Misschien vindt men dit een jammerlijke constatering, omdat die onuitgesproken inhoudt, dat het democratische systeem niet zulk mondiaal gemeengoed is als men zich zou wensen. Democratie, democratisch leven, vereist een geestesgesteldheid, die gekenmerkt wordt door een grote mate van verdraagzaamheid, door een grote mate ook van het gunnen van vrijheid aan de medemens. Die situatie is in de Nederlanden en later in Nederland, met alle kritiek die men kon en kan hebben, ruimschoots aanwezig geweest en nog aanwezig. Vanzelfsprekend is dat niet en onbedreigd evenmin. Wie zich de reacties op minderheden voor ogen stelt, zeker nu die in aantal toenemen en zowel op het gebied van de huisvesting als bij voorbeeld met betrekking tot druggebruik een last op onze bevolking leggen, volgen er reacties, die men tot voor kort in ons land ondenkbaar zou hebben gehouden. Wellicht gestimuleerd door uiterst onhandig beleid van sommige overheden, geven zij toch duidelijk weer, dat er niet zonder meer sprake is van een hecht ingeankerde vanzelfsprekende verworvenheid. Daarom zijn beschouwingen over het gehalte van onze democratie ook in ons land van uiterst actuele betekenis.

De balans is in ons land echter nog steeds duidelijk positief. Die constatering dient voorop te worden gesteld. Anders zouden wij ernstig tekort schieten bij de billijke beoordeling van onze huidige toestand en daarmede de fundering ontnemen aan elk streven om ons democratisch systeem en de democratisering te verbeteren. Overdreven kritiek op ons stelsel komt meestal van hen die de democratie wel belijden maar niet bedrijven.

Ik geloof niet dat wij ons terdege rekenschap moeten geven dat bij democratisering er niet altijd sprake behoeft te zijn van een verbetering van de democratische kwaliteit van een samenleving. Soms ontaardt democratisering tot een middel om beslissingsbevoegdheden aan mensen te onthouden. Dat is geen theoretische overweging. Het blijkt heel vaak harde praktijk te zijn. Ik kom daar in dit artikel nog op terug. Wij moeten ons daarbij goed rekenschap geven, dat als wij over deelproblemen binnen de democratie spreken, zoals over de noodzakelijke verfijning, die zal moeten plaatsvinden om ons democratisch systeem weer aan te passen aan nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en gevoelens, dat dit altijd gegrondvest zal moeten zijn in ons staatkundig democratisch bestel.

Die constatering lijkt zo vanzelfsprekend dat die bij de beschouwingen over de democratie vergeten zou kunnen worden. Soms gebeurt dat ook, een enkele maal zelfs bewust en dan blijft er weinig over dan een lege schil. Het staatsbestel is de eerste en fundamentele neerslag van de democratische geestesgesteldheid, die ik eerder aanduidde. Als ik over

geestesgesteldheid spreek, is dat op zichzelf dus niet volledig. Het gaat evenzeer om formele procedures, waardoor democratische rechten op de juiste wijze tot gelding komen. Het gaat daarnaast eveneens om de wijze waarop in dat bestel door de betrokkenen wordt gefunctioneerd. Daarover bestaat reden tot zorg. Die vloeit voort uit de vaststelling, dat het democratisch „spel” — spel in de zin zoals Huizinga dat heeft gebruikt 3) — lijdt onder de neiging om het incident zwaarder te benadrukken dan de structurele controle of beïnvloeding van de samenleving. Onlangs heeft het kamerlid Schakel dit aangeduid, voor wat de Tweede Kamer betrof, als het zich bezighouden met „besognes” inplaats van met zaken.

De toeneming van het aantal moties in de Tweede Kamer, maar ook in tal van vergaderingen van Provinciale Staten en gemeenteraden lijkt eerder een uiting van een gevoel van onzekerheid of zelfs onmacht, dan een uitdrukking van werkelijke bestuurskracht. Het meespreken elders gaat dan prevaleren boven meebeslissen op eigen terrein. Het is het langs sluipwegen inperken van de delegatie in de democratie. Het vraagrecht heeft zijn betekenis als controlemiddel op de uitvoerende macht vrijwel geheel verloren; de betekenis van moties is afnemend en zal op dezelfde wijze nog verder in waarde dalen als men voortgaat op de weg van de overmatige toepassing.

Samenhangend met die ontwikkeling vindt een te snelle doorstroming plaats van politieke ambtsdragers. Daardoor ontstaat gebrek aan bestuurlijke en/of parlementaire ervaring en een groeiend onvermogen om op de hoofdlijnen van het beleid zicht te houden. Gebrek aan onafhankelijkheid ten opzichte van nogal wisselende achterbannen dwingt dan tot verdere incidentele benadering van het politiek gebeuren en dat heeft om de cirkel te sluiten weer tot gevolg, dat de neiging ontstaat dit soort functies niet al te lang te bekleden. Het gemakkelijk aansprekend woord, de snelle belofte, het korte baansucces de plezierige kwinkslag, de goedklinkende motie, verdringen dan de gedegen wijze van beschouwen, waarbij de samenhang en de continuïteit der dingen fundament van de politieke stellingname zijn. De democratie verlangt democraten, geen demagogen.

Maar ook bij een wel in alle opzichten bevredigend systeem is daarmee het laatste woord nog lang niet gesproken. Wij zullen ons rekenschap moeten geven dat, hoe wezenlijk een democratisch staatsbestel ook is, het altijd onvolkomen blijft om tegemoet te komen aan de verlangens die terecht leven bij zelfbewuste mensen om in toenemende mate hun directe eigen woon-, leef- en werkomgeving te beïnvloeden. Wij kunnen ook niet anders verwachten. Jarenlang hebben wij ons met elkaar en terecht, ingespannen om de omstandigheden waaronder mensen leven, te verbeteren. Wij hebben met elkaar de arbeidstijd in belangrijke mate kunnen terugdringen. Wij hebben daartoe de voorwaarden met elkaar geschapen om te komen tot meer ontwikkeling, tot vrijetijdsbesteding, tot een zelfbewuster kunnen participeren in de samenleving. Voorbij zijn de dagen, waarop Spinoza in zijn tijd commentarieerde: „De plotselinge ondergang van de Republiek (in 1672) kwam niet daarvandaan, dat men de tijd met onnutte beraadslagingen verdaan heeft, maar dat de staatsinrichting in het ongereede en het getal regeerders te klein was”. 4)

Degenen van vorige generaties, die met zeer lange werktijden bezig waren van de vroege ochtend tot de late avond in hun dagelijks brood te voorzien, kwamen er niet aan toe om werkelijk volwaardig mee in de maatschappij te functioneren. Formele rechten zijn daarvoor

onvoldoende grondslag, zoals de geschiedenis van alle emancipatiebewegingen ons leert. Of zou er iemand in ernst kunnen volhouden dat de zwaksten in onze samenleving, of de vrouwen, geen achterstand meer hebben sinds zij gelijke formele rechten ontvangen hebben? Nu die volwaardige participatie in toenemende mate bereikbaar lijkt, moet de maatschappij noodzakelijkerwijze tegemoetkomen aan dat verlangen.

Dat is overigens geen zaak van de overheden alleen. Vele aspecten van democratisering op allerlei gebied zullen in de komende jaren in de particuliere sector aan de orde worden gesteld. Binnen belangrijke sociale, culturele, geestelijke en economische verbanden zal men zich voor deze vragen gesteld zien. Zou de democratisering alleen geschieden op basis van overheidsinstituten, dan zijn wij op de verkeerde weg.

De realisering van de verdergaande democratisering dient in veel breder verband en op grond van eigen overtuiging te worden aangevat. Dat zal ongetwijfeld gepaard gaan met de nodige spanningen. Waar nieuwe verantwoordelijkheden aanvaard willen worden of ontstaan zal dat voor een deel gaan ten koste van gevestigde posities omdat op bestaande patronen inbreuk wordt gemaakt en dat roept altijd problemen op. Liberalen behoeven daar niet van te schrikken. Het zijn de gevolgen van ontwikkeling en groei, die volledig overeenstemmen met het fundament van het liberalisme. Problemen die zich in zo'n proces voordoen zijn een gevolg van een uiterst gelukkige ontwikkeling. De vraag bij het denken over democratisering moet dan ook niet zijn: „Hoe doen wij zo weinig mogelijk?“, maar veeleer: „Hoe doen wij het zo doelmatig, dat die meerdere meebestemming leidt tot een verbetering van de besluitvorming of tot besluitvorming, waardoor meer mensen echt verantwoordelijk kunnen zijn?“

Daarbij moeten wij dan niet de schijn voor het wezen liefhebben. Eerder heb ik gesteld dat het harde praktisch is als democratisering gehanteerd wordt om mensen beslissingsbevoegdheden te ontnemen. Een goed voorbeeld daarvan zijn plenaire vergaderingen. Die vinden vaak plaats om te demonstreren hoe „de basis“ over iets denkt, maar wij weten hoezeer die vaak gemanipuleerd worden en de enkeling monddood, in plaats van mondig maken. 5)

Die massabijeenkomsten gaan uit van de verkeerde gedachte dat in een democratie de meerderheid gelijk heeft, inplaats van het feit dat een meerderheid dient te beslissen met inachtneming van de positie en de rechten van de kleinste minderheid, ja zelfs de enkeling. De minderheid recht doen, vraagt genuanceerde bewoordingen die in kleiner kring beter tot stand komen. In het democratiseringssysteem ontwikkelen zich vaak ook tussenkaders, die proberen de vertegenwoordiging van groepen aan zich te trekken en die dan niet zelden het voor de individuele burgeres of burger moeilijker maken om zijn eigen directe invloed aan te wenden. Die ontwikkeling wordt soms ook ongewild bevorderd, doordat het streven naar democratisering niet mag leiden tot atomisering van de onderscheiden levensverbanden. Het brengen van samenhang in een totaalsysteem is nodig om te voorkomen dat zaken vastlopen of onrechtvaardig „ad hoc“-beleid ongelijkheden schept.

De samenhang van de besluitvorming — ik duidde er al op toen ik een opmerking maakte over het democratisch staatsbestel — is ook voor het niet-overheidsgebeuren een essentieel gegeven.

Concluderend: Er is behoefte aan een democratisch elkaar verstaan in

deze wereld op meer niveaus in uiteenlopende samenlevingsverbanden. Ter afsluiting een opmerking over de geloofwaardigheid van het democratisch bestel en een enkel internationaal aspect. Het zou onduidelijk zijn als wij op het internationale niveau — ik denk het Europese niveau — de zeggenschap aan de burger zouden ontnemen als hij op zijn nationaal niveau de zaken niet kan beïnvloeden en als hij op het provinciale- en lokale niveau wordt geconfronteerd met overheden, die hier in wezen geen enkele feitelijke invloed op de gang van zaken meer hebben. Dan wordt het hoogst oninteressant of hij nog in de eigen buurt of in de eigen fabriek inderdaad ogenschijnlijk iets meer te zeggen krijgt, dan wordt het gesprek aan de basis een uiterst onvolkomen gesprek. Verfijning, verrijking van ons democratisch bestuur zal daarom in allerlei opzichten inzet van onze politieke en bestuurlijke werkzaamheden moeten zijn. Daarbij hebben wij niet alleen te maken met een louter nationale zaak. Hiervoor is door mij al opgemerkt dat het democratische systeem in ons land vergelijkenderwijze de toets der kritiek zeer wel kan doorstaan. Sommigen zullen dat misschien als tragisch ervaren, omdat zij de mening zijn toegedaan dat het er dan in onze wereld maar heel treurig mee is gesteld. De democratie is inderdaad in deze wereld een schaars voorkomend artikel. Van de 150 lidstaten van de Verenigde Naties zijn met enige moeite 20 tot 25 als democratieën aan te merken en ook in die landen staat dit systeem gedurig onder spanning; net als met de vrijheid, is de strijd om de democratie nooit ten einde, het slagveld nooit in rust. Daarom dient men de democratie extern en intern te verdedigen; dient men de gevaren, die de democratie dreigen aan te tasten, goed te onderscheiden. Het zou een verschraling van de werkelijkheid zijn als wij alleen maar met elkaar zouden spreken over datgene wat aan verbetering van techniek, inspraak en communicatie mogelijk is. Belangrijke zaken, maar vèr daar bovenuit gaat het oprecht verlangen van velen om de democratie in onze wereld te behouden en te versterken. Daartoe zijn wij allen geroepen. Soms op heel eenvoudige wijze, eenvoudigweg door onze stem uit te brengen en niet onverschillig te zijn. Soms vraagt de democratie voor zijn voortbestaan, grotere en directere inspanningen, ja zelfs offers. Die dienen dan naar mijn gevoel gebracht te worden. Een democratie moet ook in die zin een weerbare democratie zijn, dat dit goed verdedigd kan en wil worden door diegenen, die in zo'n democratie leven. In dat opzicht is het ook terecht dat in dit artikel herinnerd is aan de Unie van Utrecht, de grondslag van de Nederlandse staat, een democratische staat, waarvoor het waard is om zich in te spannen; een staat die als democratie het verdient om èn naar buiten èn naar binnen te worden versterkt.

Noten:

1. Dahrendorf, Ralf — The new libery: survival and justice in a changing world — London 1975, blz. 4.
2. Placcaert van de Staten Generaal van de gheunieerde Nederlanden van 1581 — Facsimile in Presser J. — De tachtigjarige Oorlog — Amsterdam, Brussel 1958, blz. 75.
3. Huizinga, J. — Homo Ludens — Groningen — 1974.

4. Romein, J. — Benedictus Spinoza, de godloze godzoeker, in Romein J. en Romein-Verschoor A. — Erflaters van onze beschaving — Amsterdam, Antwerpen — 1956, blz. 441
5. Doorn, J. A. A. van — Liberalisme; plaatsbepaling en perspectief in Doorn, J. A. A. van e.a.: Liberalisme in de jaren tachtig — 's-Gravenhage 1978 — blz. 21, 22.

Collectieve lasten en het economisch draagvlak.

Drs. M. F. A. van Diessen

Sinds het verschijnen van de WRR publikatie „Maken wij er werk van?” en de publikatie van de Prof. Teldersstichting „Arbeid” staat het economisch draagvlak in het centrum van de belangstelling.

In genoemde publikaties en bij voortduring ook elders, wordt gesteld, dat een sterk economisch draagvlak een essentiële voorwaarde is voor een gezonde economie. De overmatige stijging van de collectieve lasten in de afgelopen jaren, heeft aldus de redenering, het economisch draagvlak ernstig aangetast en is daardoor mede schuldig aan de huidige economische problemen.

In onderstaand artikel zal ik ingaan op de vraag of bovenstaande redenering juist is, en hoe het verband tussen de sterke stijging van de collectieve lasten en de minder goede economische situatie gelegd moet worden. De bedoeling is hiermede duidelijkheid te scheppen in de spraakverwarring die er bestaat met betrekking tot het economisch draagvlak. Met de introductie van het economisch draagvlak meenden tegenstanders van een verdere uitbreiding van de collectieve sector namelijk naast het politieke wapen ook een economisch wapen in handen te hebben gekregen. Omdat, zoals ik zal aantonen, het economisch draagvlak niet bestaat, wordt dit wapen echter ten onrechte gebruikt. Er bestaat daarentegen, naast het politiek-filosofische argument wel degelijk nog een ander zeer sterk argument, om de omvang van de collectieve sector te beperken, namelijk, dat er in Nederland geen voldoende groot maatschappelijk draagvlak aanwezig is en ook in het verleden niet is geweest, voor het verhogen van de collectieve uitgaven in het algemeen en in het bijzonder van de overdrachtsuitgaven.

Van primitieve naar industriële samenleving

Voor het beoordelen van de huidige situatie, waarin de collectieve uitgaven meer dan 60% uitmaken van de totale binnenlandse bestedingen, is het leerzaam een blik te werpen in de historie. Enkele eeuwen voor onze jaartelling leefden de mensen van wat hen door de natuur geboden werd, vruchten werden geplukt en wild werd gevangen. Ieder gezin was zelfvoorzienend, en alle gezinsleden leverden een bijdrage aan de voorziening in de eerste levensbehoeften. Allengs werden er echter gereedschappen ontwikkeld, die de mens in staat stelden zijn lichaamskracht op een efficiëntere wijze aan te wenden bij het verwerven van het dagelijkse voedsel. Dit maakte het hem mogelijk, zich toe te leggen op de produktie van nieuwe goederen, alsmede op vorming en onderwijs. De technologische ontwikkeling schrijdt voort, en nadat de goederenvoorziening zich heeft uitgebreid tot kleding, vervoermiddelen, woningen, meubilair, vele werktuigen, etc., en er eveneens tijd ter beschikking is gekomen voor ontspanning en ontwikkeling, versnelt zich het tempo waarin de produktiviteitsverbetering wordt gerealiseerd.

Dit leidt ertoe, dat steeds minder mensen werkzaam zijn in de primaire sector en steeds meer in de secundaire. Na verloop van tijd wordt ook de tertiaire sector, de dienstverlenende sector, van steeds meer belang voor de werkgelegenheid én de welvaart. Aldus stijgt de welvaart en

worden er zoveel goederen en diensten meer geproduceerd, dat het zelfs mogelijk wordt, dat een toenemend deel van de bevolking niet meer in het arbeidsproces is opgenomen zonder dat de welvaart van de actieven wordt aangetast.

De uitbreiding van de tertiaire sector, vindt zowel in de particuliere sfeer als in de collectieve sfeer plaats, en is deels gericht op een verbetering van de kwaliteit van het bestaan, en deels het complement van de economische vooruitgang.

Dankzij de verdergaande produktiviteitsverbetering kon dus niet alleen de materiële welvaart van de actieven toenemen maar kon ook de dienstensector groeien en kon zelfs een deel van het verdiende inkomen worden afgestaan aan minder bedeelden, zieken, ouden van dagen, etc. Deze ontwikkeling heeft zich voortgezet en heeft ruimte geschapen voor steeds meer kwaliteitsverbeterende voorzieningen en steeds meer inkomensoverdrachten.

Dat de overheid hierbij, en niet alleen hierbij, een steeds grotere rol is gaan spelen, is een gevolg van de maatschappelijke orde en niet van een economische wet. Voorzover het geen echt collectieve goederen betreft zoals politie, defensie en justitie is voorziening door de marktsector in principe immers altijd mogelijk. Blijkbaar is er dus sprake geweest van andere overwegingen, die de overheid ertoe gebracht hebben ook de voorziening van bepaalde niet van nature collectieve goederen en diensten op zich te nemen.

Particuliere en collectieve bestedingen, marktsector en budgetsector

Alvorens nu in te gaan op „het economisch draagvlak” moeten enige begrippen nader omschreven worden. Allereerst moet een onderscheid gemaakt worden tussen particuliere en collectieve bestedingen. De eerste groep van uitgaven wordt gedekt door de netto-inkomens van de particuliere sector, terwijl de tweede groep wordt gedekt door de afdrachten van de particuliere sector aan de collectieve sector.

Heffingen, premies en belastingen kunnen dan ook, vanuit economisch-theoretisch gezichtspunt, beschouwd worden als een betaling voor goederen en diensten die de collectieve sector ons aanbiedt. De overheid is derhalve, net als de particuliere bedrijven een voortbrenger van goederen en diensten, waar voor betaald moet worden. We noemen deze sector, die de collectieve goederen en diensten aanbiedt, dat zijn die goederen en diensten waarvoor op het moment van het gebruik niet meer of niet de volledige kostprijs behoeft te worden betaald en waarvan het gebruik meestentijds verplicht is, de budgetsector.

Daartegenover staat de marktsector, dat is die sector, waar de produkten op een markt worden aangeboden, en het goed of de dienst alleen tegen betaling kan worden verkregen. De samenstelling en de omvang van het pakket goederen en diensten worden individueel bepaald. Degenen die in de marktsector hun inkomen verdienen, ontvangen dat uit de op de markt verkregen opbrengsten van de aangeboden goederen en diensten, in tegenstelling tot hen die in de budgetsector werkzaam zijn, zij ontvangen hun inkomen immers uit de afdrachten aan de budgetsector.

Het economisch draagvlak

Ik kom nu tot de kern van de zaak: bestaat het economisch draagvlak, en is de aantasting van het draagvlak de oorzaak van de economische problemen, waarmee we momenteel te kampen hebben?

Het economisch draagvlak wordt in de gangbare opvattingen gevormd door de marktsector. De redenering is dan, dat de marktsector de middelen moet verdienen voor de budgetsector. Een verbreding van het

draagvlak zou dan noodzakelijk zijn, wanneer men meer middelen wil verschaffen aan de budgetsector.

Uit de eerste paragraaf blijkt echter, dat een toenemende arbeidsproductiviteit een uitbreiding van het consumptiepakket in zo ruim mogelijke zin toestaat. Daartoe kunnen dan ook de goederen en diensten worden gerekend, die in de budgetsector worden voortgebracht. Wanneer voor onze welvaart de omvang van het nationale produkt als criterium wordt genomen, dan is het niet van belang of goederen en diensten worden aangeboden via de budgetsector dan wel via de marktsector. De budgetsector is immers ook productief en levert dus een bijdrage aan het nationale produkt. Daarom is het ook onjuist te stellen, dat een verandering in de manier waarop goederen en diensten worden aangeboden consequenties zou hebben voor onze welvaart. De omvang van het nationale produkt wordt daarmee immers niet aangetast. Hiermede ontken ik niet, dat de wijze van aanbidding van invloed kan zijn op de doelmatigheid van het voortbrengingsproces, maar wel, dat de ene sector de andere draagt. Elk van de sectoren is even waardevol, en draagt bij aan de totale welvaart. Uiteraard sluit dit niet uit, dat de waardering per individu voor de produkten, die door beide sectoren worden voortgebracht, kan verschillen.

In dit verband moet ook enige aandacht worden besteed aan het toenemende aantal niet-actieven in onze samenleving. De inkomensoverdrachten die hiervan het gevolg zijn, worden meestal tot de collectieve uitgaven gerekend. Dit kan verklaard worden uit het feit, dat de premiebetalingen verplicht zijn en daarmee ook de deelname aan deze verzekering.

De inkomensoverdrachten worden gefinancierd uit de afdrachten van alle inkomensstrekkers en niet alleen uit de premies die worden betaald door diegenen die werkzaam zijn in de marktsector. Hierbij moet benadrukt worden, dat ook de sociale zekerheid als een consumptiegoed moet worden beschouwd, net zoals een autoverzekering.

Vanzelfsprekend kunnen door een te grote consumptie van het goed sociale zekerheid andere consumptieve bestedingen in de verdrukking komen, maar het is niet zo dat de afgedragen premie moet worden beschouwd als een afdracht waar niets voor wordt terugontvangen. Betekent dit nu, dat de sterke vergroting van de budgetsector niet heeft geleid tot de huidige grote werkloosheid, het betalingsbalanstekort en de lage economische groei, en dat het economisch draagvlak (i.e. de marktsector) niet verbreed behoeft te worden, om de huidige problemen te kunnen oplossen?

Nee en ja, de vergroting van de budgetsector is namelijk wel degelijk de oorzaak van een groot deel van de huidige economische problemen, niet echter doordat het economisch draagvlak is aangetast, maar doordat voor deze vergroting van de budgetsector geen maatschappelijk draagvlak aanwezig was en nog steeds niet is. Wat is er namelijk gebeurd?

De feiten

In Nederland en ook in andere westerse landen is de afgelopen jaren de omvang van de budgetsector enorm toegenomen. In Nederland moet gemiddeld ruim 50% van het verdiende inkomen worden afgedragen voor collectieve voorzieningen. Tot deze collectieve voorzieningen moeten ook de sociale uitkeringen worden gerekend, en het is met name de groei van deze uitkeringen geweest die heeft geleid tot een stijging van dit percentage van 40 in 1966 tot 55 nu, incl. 3% aardgasbaten (soc. verz. van 13% naar 20%).

Een relatieve uitbreiding van de ene sector zal altijd gepaard moeten gaan met een verkleining van het aandeel van de andere sector(en). In relatieve termen is dit onvermijdelijk, in absolute bedragen echter niet. Het is mogelijk, dat zowel de collectieve als de particuliere bestedingen groeien. In dat geval zullen echter ook de totale bestedingen moeten groeien. Dit is het geval wanneer er sprake is van economische groei. In Nederland is dat de afgelopen 30 jaar inderdaad bijna onafgebroken het geval geweest. De groei van de twee bestedingscategorieën samen kan op lange termijn vanzelfsprekend niet groter zijn dan de groei van de nationale produktie. Dit laatste is echter, zo blijkt uit de cijfers, de afgelopen jaren wel geprobeerd. Onder druk van het parlement en belangengroepen heeft de overheid zich laten verleiden tot een steeds hoger uitgavenniveau. Iedere groepering verdedigde zijn eigen deelbelang en de overheid verzuimde deze deelbelangen tegen elkaar af te wegen, alvorens op de wensen van de verschillende groepen in te gaan.

Evenals de belangengroepen rekenden echter ook de individuele burgers op een stijgend inkomen, hetgeen resulteerde in eisen voor reële inkomensverbeteringen gebaseerd op de totale economische groei. Zo ontstond de situatie, dat zowel de particuliere sector, voor zover het de inkomens uit arbeid betrof, als de collectieve sector nagenoeg de totale economische groei voor zichzelf opeiste. Er bestond geen communis opinio over de verdeling van de beschikbare ruimte. Dit lokte een omvangrijk afwentelingsproces uit. Immers de inkomensstijging waarop men ex ante rekende bleek ex post tegen te vallen, hetgeen aanvullende eisen tot gevolg had. In een dergelijk afwentelingsproces kunnen de collectieve uitgaven bijna onbeperkt verhoogd worden, door steeds opnieuw de collectieve lasten te verzwaren.

De particuliere sector wordt echter in haar mogelijkheden beperkt bij het afwentelen van haar zwaardere lasten door haar relatie met het buitenland. De prijzen in het buitenland kunnen immers door ons niet beïnvloed worden. Prijsverhogingen in rekening gebracht aan het buitenland hebben als effect, dat een groter pakket goederen uit het buitenland door ons wordt terugverlangd in ruil voor hetzelfde pakket goederen uit ons land. Wanneer deze „ruilvoetverbetering” door het buitenland wordt geaccepteerd biedt dit enig soelaas voor de opgeschroefde inkomensverlangens. Aanvankelijk is dit inderdaad mogelijk gebleken, de grondstoffenprijzen bleven laag, onze prijzen werden hoger en ook de gulden werd alsmat „harder”. Samen met de onverwacht hoge aardgasopbrengsten voorkwam dit dat het ongecoördineerde beslag op de economische groei direct leidde tot een situatie van overbesteding. De afnemende investeringen droegen hier eveneens toe bij. Deze vermindering was het gevolg van de afnemende winsten, tengevolge van de druk die vanuit de produktiefactor arbeid en de collectieve sector werd uitgeoefend om de totale economische groei ter beschikking te krijgen. Er bestond dus niet alleen geen overeenstemming over de verdeling van de bestedingsruimte over de private en collectieve bestedingen, maar mede als gevolg daarvan ook niet over de verdeling binnen de private sector. De lagere winsten leidden niet alleen tot een lager investeringsvolume maar ook tot een versnelde en vergrote uitstoot van arbeid, die steeds duurder werd. De ruimte die aanwezig was dankzij de extra aardgasbaten, de ruilvoetverbetering en de afnemende investeringen is nu opgesoupeerd. Het bewijs daarvan wordt geleverd door de betalingsbalans, die voor

het eerst sinds jaren een tekort vertoont, het tekort aan werkgelegenheid, de afnemende „hardheid” van de gulden en de onmogelijkheid de prijzen voor onze producten in het buitenland te verhogen. Bij een voortgaande verslechtering van de betalingsbalans zal het proces van de ruilvoetverbetering omslaan in een ruilvoetverslechtering. De gulden zal „zacht” worden en het evenwicht tussen produktie en bestedingen zal worden hersteld, niet vrijwillig, maar onder druk van het buitenland met alle ongewenste gevolgen vandien.

Conclusie

Uit het voorgaande kan geconcludeerd worden, dat de sterke verhoging van de collectieve uitgaven inderdaad een van de belangrijkste oorzaken is geweest van het huidige (in vergelijking met het buitenland) hoge percentage inactieven, het dreigend grote betalingsbalanstekort en de in verhouding tot het buitenland tegenvallende economische groei. Dit komt echter niet doordat het economisch draagvlak is aangetast, maar doordat de particuliere sector de verhoging van de collectieve uitgaven niet accepteerde.

Uit de eerste paragraaf blijkt, dat het zeer wel mogelijk is, het niveau van de collectieve voorzieningen te verhogen, wanneer er sprake is van economische groei en de totale ruimte niet wordt opgeëist door de private sector. Is er echter geen sprake van economische groei, dan moet de ruimte gecreëerd worden door de particuliere bestedingen in te krimpen. Er zou dan ook in Nederland niets aan de hand zijn geweest, wanneer de uitbreiding van de collectieve sector was geaccepteerd door de particuliere sector.

Dit is echter, zo blijkt uit de feiten, niet gebeurd. Het afwentelingsproces wijst er bovendien op, dat de bereidheid om individuele bestedingen te verruilen voor collectieve zo goed als niet aanwezig is, enkele selecte groepen uitgezonderd. Dit ondanks het feit dat sommigen zich inspinnen het tegendeel te bewijzen.

Dat de overheid toch gedurende zo'n lange periode haar uitgaven heeft kunnen vergroten, zonder hierbij gesteund te worden en de instemming te hebben van de bevolking is, zoals gezegd, te danken geweest aan bijzondere omstandigheden, zoals de verbeterde ruilvoet, de extra aardgasopbrengst en de afnemende investeringen.

Dat hieraan een eind is gekomen blijkt uit de verminderde kracht van de gulden, de hoge rentestand en het tekort op de betalingsbalans. Een overheidsbeleid dat rekening houdt met de wensen van de meerderheid van de bevolking en niet alleen van selecte belangengroepen, is meer dan ooit vereist, wanneer we onze economische positie willen versterken, of tenminste willen veiligstellen.

De consequentie hiervan is, dat wanneer het streven naar een verdere uitbreiding van de collectieve sector ondanks het ontbreken van instemming bij de meerderheid van de bevolking blijft bestaan, dwang onvermijdelijk is. Dwang in de vorm van een inkomenspolitiek die de stijging van het besteedbaar inkomen nauwkeurig afstemt op de ruimte die er bestaat, gegeven de economische groei en gegeven de verlangde stijging van de collectieve uitgaven. Hiermede worden de particuliere bestedingen een sluitpost en wordt de ruimte voor een vrije particuliere inkomensontwikkeling weggenomen.

Verwerpt men dwang echter, dan zal, gegeven het feitelijk gedrag van de mensen alles in het werk moeten worden gesteld om de marktsector uit de problemen te helpen.

Recensie:

Overheidsgeweld, een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie door dr. P. van Reenen, Alphen aan de Rijn, Samsom, 1979.

Dr. C. N. Peijster

De overheid heeft sinds jaar en dag het geweldsmiddel gehanteerd bij de uitvoering van haar taak. Politiegeweld is door de jaren heen een tamelijk effectief middel geweest om kracht bij te zetten bij het „tot de orde roepen” van de burgers. Het kon enerzijds vaak niet gemist worden bij de toepassing van de justitiële dwangmiddelen (arrestatie b.v.) en anderzijds slaagde de politie er bij meer massale ordeverstoringen vaak pas door dreiging met of door gebruikmaking van de wapens (vroeger veelal de sabel) in de orde te herstellen. Met het politiewapen dwong de overheid ordeverstoorders dan tot beëindiging van hun activiteiten en tot terugkeer binnen de geldende regels van orde en rust.

In een tijd dat het gezag van de overheid haast vanzelfsprekend werd geaccepteerd is die effectiviteit van het geweldsmiddel begrijpelijk. Maar evenzeer is begrijpelijk dat de samenleving het gebruikte geweld dan als vanzelfsprekend en juist ervaart.

Die samenleving (dus ook b.v. de politiek en de wetenschap) hield zich dan ook niet bezig met vragen aangaande de toepassing van het politiegeweld; hoogstens als 't ging om als excessen opgevatte gevallen. Politiewerk was nu eenmaal „society's dirty work” en daar bemoeide je je niet mee.

't Behoeft dan ook niet te verbazen dat er op het stuk van de toepassing van politiegeweld weinig of geen theorievorming heeft plaats gehad.

In die leemte is nu voorzien door een bijzonder interessante verkennende studie van **dr. P. van Reenen**.

Van Reenen heeft gegevens verzameld over een veertigtal ordeverstoringen in ons land, zowel uit het recente als uit het verdere verleden, beginnend met de spoorwegstakingen van 1903. Hij richt zijn aandacht in het bijzonder op het meer georganiseerde fysieke geweld van de overheid en hij gaat dus voorbij aan geweldsincidenten waarbij afzonderlijke politieambtenaren zijn betrokken.

Maar er is de laatste jaren ook politieke belangstelling voor het politieoptreden en vooral voor het politiegeweld ontstaan.

In publicaties van politieke partijen en ook in de politieke fora worden tegenwoordig — en wij mogen daar blij mee zijn — de plaats en de taak van de politie en haar wijze van taakuitoefening veelvuldig aan de orde gesteld 1).

De politieke discussie over het politiegeweld wordt intussen helaas vaak op basis van al te sterke simplificaties gevoerd, waarbij „links” zich per definitie tegen geweld verklaart en „rechts” de toepassing van geweld gemakkelijker accepteert als prijs voor een strakke orde- en wetshandhaving.

De studie van **Van Reenen** is daarom zo belangwekkend omdat hij de veranderingen in de samenleving plaatst tegenover die in het overheidsgeweld. Voor een fundamentele discussie over het politiegeweld kan die samenhang niet gemist worden.

Van Reenen typeert de situatie treffend door te zeggen dat geweld een riskant machtsmiddel is geworden 2). En verder stelt hij op pag. 220: „Dat betekent dat de overheid zeer zorgvuldig moet zijn in de

schattingsprocessen betreffende de geweldswaardigheid van uitdagingen wil zij voor te zware kritiek gespaard blijven". De kern van de problematiek verbonden met de beslissingen inzake de toepassing van politiegeweld is hiermee getekend. De beoordeling van wat Van Reenen noemt de „geweldswaardigheid” vraagt om inzicht in hetgeen de betrokken burgers beweegt tot hun gedrag (daarbij inbegrepen het wettelijk voorschrift waartegen zich dat richt of de eventueel aan de orde zijnde bestuurlijke beslissing van de overheid) en in de mogelijke consequenties van het gebruik van geweld. Op de effectiviteit van het politiegeweld kan in het huidige tijdsgewricht niet meer gerekend worden. Als **Van Riel** 3) de „tuchtroede” onmisbaar acht en tot „onbekommerd gebruik van wapengeweld” wil overgaan om een rigoureuze inflatiebeleid te ontwikkelen, dan ziet hij de veranderingen die zich bij de „machtssubjecten” hebben voltrokken over het hoofd. Dat het ambtelijke geweldsmonopolie in zijn eenvoud eigenlijk disfunctioneel is geworden wordt veroorzaakt door die veranderingen in de samenleving: de massale onderschikking van de burgers aan het gezag is niet langer een vast gegeven. Dat het politieoptreden sterk veranderd is wordt daardoor veroorzaakt en niet — zoals velen denken doordat de instelling van de politie en het boven haar gestelde gezag „zachter” is geworden, al zal natuurlijk aan die kant ook het groeiende besef meespelen dat politietoediening zonder geweld uit een oogpunt van ethiek veruit de voorkeur verdient boven een met geweldsmiddelen.

Van actuele betekenis in dit boek is vooral hoofdstuk 7 4), waarin recente buurtacties als voorbeelden van politiek protest worden behandeld. De in deze categorie onderzochte ordeverstoringen hadden plaats in Den Haag (1971, Stieltjesstraat), Rotterdam (1972, Afrikaanderbuurt) en Amsterdam (1975, Nieuwmarktbuurt).

In dit hoofdstuk signaleert **Van Reenen** een beheersingsprobleem dat kan ontstaan op het moment dat in een concreet geval een geweldsbeleid wordt ontwikkeld. Als dat beleid uitstel van geweld meebrengt en daarmee voor het uitvoerende politiepersoneel een periode van wachten op een mogelijk riskante actie, gevoegd bij fysieke risico's in relsituaties terwijl vlucht en aanval verboden zijn, kan licht een spanning ontstaan tussen beleidvoerders en - uitvoerders.

Als die spanning te groot wordt (en dat heeft zich in het Haagse zowel als in het Rotterdamse geval voorgedaan) dan kan zich een informele aanpassing van de geweldsspecialisten aan de spannings situatie voltrekken; dan ontstaat de zgn. „police riot”, d.w.z. politie-optreden dat buiten het beleid om of zelfs in strijd daarmee plaats heeft.

Mij dunkt dat de kans op dergelijke ontwikkelingen kleiner wordt naarmate het uitvoerende personeel meer in de ontwikkeling van het politiebeleid is betrokken en de leiding (zowel de directe als de hogere leiding) zich meer bezighoudt (vooral ter plaatse) met de bevordering van de motivatie van het personeel voor het ontwikkelde beleid.

Van Reenen's prettig leesbare boek bevat veel materiaal dat van belang is vooral voor al degenen die op enig niveau voor de toepassing van het politiegeweld verantwoordelijk zijn; het kon ook wel eens een factor worden in de op gang komende discussie over het politievraagstuk in het algemeen.

Noten:

1) Laatstelijk de nota „Politie in discussie” van de Stichting

Vormingswerk Partij van de Arbeid, april 1979, bedoeld om discussie over de politie in deze partij te voeren.

2) **Van Reenen** pag. 171.

3) Mr. **H. van Riel** in een recensie in Liberaal Reveil, 20e Jrg. no. 4, 1979, pag. 28 v.

4) **Van Reenen**, pag. 215 e.v.

Onze progressieve krachten en de VVD, boutade en een voorstel

E. Bruins

Democratie is een langzaam werkend systeem. In de eerste helft van de 60-er jaren was er meer mogelijk dan de publieke opinie voor mogelijk hield. Eerst rond 1965 kwam daarin met provo en later met D'66 verandering. Een ontwikkeling met aanvankelijk een zeer positieve inslag, zoals met de start van iets nieuws vaker het geval is. „Weg met de regenten, alles zal veel beter gaan, wanneer we het op democratische wijze zelf gaan doen”. De financiële gevolgen van wat men wilde werden zo nauwkeurig mogelijk in cijfers vertaald.

Tenzelfdertijd werd in het bedrijfsleven de vakbeweging door de werkgevers in een onmogelijke positie geplaatst. Achter de rug van de vakbondsbestuurders om werd aan de werknemers meer geld geboden dan de CAO aangaf. De bestuurders, die zich aan de CAO wensten te houden, werden door de vakbondsleden uitgelachen.

Sindsdien is een klimaat ontstaan, dat algemeen als „progressief” wordt aangeduid. D'66 volgend is ook de PvdA gedemocratiseerd, een zeer grote verandering vergeleken met de kaderpartij die het vroeger was. Uit deze partij zijn de arbeiders althans als actief lid verdwenen en hun plaatsen zijn ingenomen door vormingswerkers en andere „nieuwe vrijgestelden”. Van economie heeft deze „basis” in het geheel geen kaas gegeten maar - wat een geluk - in het nieuwe progressieve tijdperk hoefde dat ook niet meer. In plaats daarvan zijn zij sociaal ingesteld, d.w.z. zij streven naar een zo groot mogelijke gelijkheid van inkomens. Economische factoren, die voor de verschillen tussen de inkomens vroeger medebepalend waren, konden thans buiten beschouwing blijven.

In samenhang met het voorafgaande vallen ook op ander terrein belangrijke veranderingen vast te stellen. Gold het vroeger voor belangrijk een goede mentaliteit en instelling te hebben en werd er veel aandacht besteed aan normen en ethiek, in het progressieve tijdperk was dit eveneens een overbodige luxe geworden. Alle nadruk werd gelegd op het lichamelijke en sex nam de plaats van liefde in. Het begrip trouw had afgedaan en dus is ook trouwen een verouderde bezigheid geworden. Een progressief meisje, dat haar ouders vanwege hun progressieve opvoeding in ere wil houden - aannemende dat zij deze ouders bij steeds wisselende partners nog een beetje in het oog heeft weten te houden - zal zeker zorgen, dat zij vóór haar achttiende een abortus te pakken heeft. Het is het progressieve teken van volwassen zijn. Tenzij ze natuurlijk lesbisch is, want dat is progressief gezien helemaal het einde.

In plaats van geestelijk en/of productief ingesteld te zijn zoals vroeger, geldt het in de progressieve cultuur van vandaag als een verdiende lichamelijke en/of consumptief ingesteld te zijn. Ook gezien de korte tijd waarin deze omwenteling heeft plaatsgehad lijkt het niet overdreven hier te spreken van een revolutionaire verandering.

Hoe zijn nu de sinds de oliecrisis van 1973 sterk gewijzigde economische omstandigheden door onze progressieve krachten verwerkt ?

Uiteindelijk is Den Uyl met zijn alternatief voor bestek '81 voor de dag gekomen: de lonen matigen in plaats van de collectieve uitgaven. Dit

plan, dat een reëel alternatief was, is door de achterban - partijraad en FNV - op discrete wijze om zeep gebracht. Men wil niet kiezen, de lonen moeten blijven stijgen en de collectieve uitgaven eveneens. Teneinde nu toch hun doeleinden - een maatschappij met meer sex en centen - te kunnen bereiken hebben onze progressieve krachten in de praktijk een oplossing bedacht, die in zijn eenvoud uniek mag worden genoemd. Het is een taakverdeling tussen de anderen en henzelf. Van de anderen eisen zij, dat zij zullen zorgen voor de centen. Hoe onze economie draaiende gehouden moet worden en hoe de anderen dat willen doen interesseert onze progressieve krachten verder niet. De anderen mogen dankbaar zijn, dat onze progressieve krachten het woord tot hen willen richten en bereid zijn hen eisen te stellen. Want als dragers van de progressieve cultuur zijn zij heel geweldig en super en van hen is er niet één, van wie er ook maar één schroefje loszit. De anderen daarentegen zijn welbeschouwd allemaal smeerpapen en ellendingen (de vuile kapitalisten van de VVD nog net iets meer dan de troep van het CDA). Het is daarom niet meer dan redelijk, dat de anderen aan de eisen van onze progressieve krachten voldoen. Wanneer zij dat inderdaad doen, dan mogen de anderen er op hun beurt op vertrouwen, dat onze progressieve krachten niet bij de pakken neer zullen zitten. Zij zullen op niet mis te verstane wijze de sex voor hun rekening nemen.

Tussen de dictatuur van links en de dictatuur van rechts bestaat slechts een smalle strook waarin plaats is voor democratie. Doordat deze democratie hier al lange jaren bestaat heerst bij grote groepen de indruk, dat democratie een vanzelfsprekendheid is. Ten onrechte, over de gehele wereld gezien is er sprake van een uitzonderingstoestand. Democratie heeft boven andere systemen het voordeel, dat het verschillende groepen mensen de gelegenheid biedt ergens vóór te zijn en om hun doelstellingen - welke ook - in praktijk te brengen. Het heeft nog een ander voordeel: alleen bij een democratie is er de mogelijkheid een humane samenleving op te bouwen en de mensenrechten tot hun recht te doen komen. Zo gezien is er tussen een dictatuur van links en een dictatuur van rechts weinig verschil. De leuzen op de schuttingen van de concentratiekampen mogen dan verschillend zijn, de concentratiekampen zelf zijn hetzelfde. Alleen in een democratie ontbreken ze. En wat de op de concentratiekampen vermelde leuzen betreft: Naast andere reeds aanwezige schuttingtaal wordt daaraan in een democratie graag een plaatsje gegund.

In het verleden heeft in Nederland de sociaal-democratie (gevormd door degenen die in een democratie het sociale aspect behartigen) een belangrijke functie vervuld. Het heeft de resultaten van economische vrijheid in een sociaal kader geplaatst door te zorgen voor een goede sociale wetgeving. Daarna heeft men geen belangrijke nieuwe doelstellingen meer kunnen ontdekken. Weliswaar zijn in tal van bedrijven de werkomstandigheden en menselijke verhoudingen nog zeer voor verbetering vatbaar, maar de mensen die deze taak met geduld en volharding zouden moeten verrichten zijn niet meer aanwezig. De PvdA is overgenomen door die midden groepen, die als gevolg van de in het verleden steeds stijgende welvaart ernstig in de war zijn geraakt en hun gevoel voor realiteit en het vermogen de dingen nuchter te bezien hebben verloren of niet tot ontwikkeling hebben kunnen brengen. Zij zijn geradicaliseerd, d.w.z. zij stellen eisen die niet eens door anderen laat staan door henzelf kunnen worden vervuld. Ze wensen zich te laten verzorgen, het liefst door de staat

maar desnoods door de vuile kapitalisten. Ieder idee van zelfverzorging is hen vreemd. Ze worden gruwelijk onderdrukt en verwachten hun bevrijding van de arbeiders, m.a.w. de mensen met een betere opleiding verwachten hun heil van de mensen met een mindere opleiding. De omgekeerde situatie van vroeger, toen de arbeiders nog iets van de PvdA te verwachten hadden.

De PvdA is geworden van een kaderpartij ten behoeve van verdoemden in de hongersfeer tot een volkspartij van verdoelden in de welzijnssfeer. Dat heeft ernstige gevolgen voor de werking van onze democratie. Die kan niet naar behoren werken, wanneer grote groepen van de bevolking niets behoorlijks hebben na te streven en zich in hun armoe en ellende alleen maar bezig houden met eisen stellen aan anderen en tégen zijn. Waar dat in de praktijk toe leidt kan het beste bewonderd worden in Amsterdam. Meer dan enig andere is deze stad doortrokken van progressiviteit. Het levenspeil in al zijn facetten zou daar dus sterk moeten uitsteken boven wat elders in het land gebruikelijk is. Echter, de welvaart trekt er weg. In Amsterdam kan niets ondernomen worden of er is wel een actiegroep die zich tegen verklaart en de zaak blokkeert. De criminaliteit is er tot ongekende hoogte gestegen, omdat men door ontbrekend normbesef niet in staat is criminaliteit als criminaliteit te zien. Daardoor is ook druggebruik aanvankelijk als een positieve ontwikkeling gezien. Echt progressief. Wat de zaak vooral uitzichtloos maakt is de bij onze progressieve krachten als een axioma geldende overtuiging, dat alle ellende zijn oorzaak vindt in „onze kapitalistische maatschappij”, terwijl onze progressieve krachten zelf principiëel nooit iets fout kunnen doen. Terwijl het juist in Amsterdam volkomen duidelijk zou moeten zijn, dat er daar te weinig niet progressieve mensen over zijn om de zaak nog overeind te houden.

De zo instructieve VPRO-uitzendingen uit Frascati hebben nog eens onderstreept, dat ontdaan van franje, wollige verpakking en prietpraat - waarin onze progressieve krachten grootmeesters zijn - het enige wat zij te bieden hebben anarchisme en nihilisme is. Tot het waarmaken van onze democratie zijn zij in geen enkel opzicht in staat.

De huidige situatie is omgekeerd aan die van het begin der 60-er jaren. Er is minder mogelijk dan de publieke opinie voor mogelijk houdt. Een „redelijk alternatief” voor bestek '81 ontbreekt sinds het alternatief Den Uyl in eigen kring niet aanvaardbaar bleek. Toch voelen de verwilderde middengroepen van de PvdA en de smaakmakers van de FNV zich geroepen er tegen te keer te gaan. In volle ernst verklaren zij ontwikkelingen die hen niet aanstaan voor „maatschappelijk onaanvaardbaar” en menen dan, dat door het afleggen van die verklaring die ontwikkelingen worden gestuit. Alsof daarvoor niet nodig zou zijn de vaak buiten ons bereik liggende oorzaken weg te nemen.

Een extra complicatie bij het pogen weer orde op zaken te stellen wordt gevormd door een drietal factoren, die door het progressieve lawaai nog niet eens in volle omvang aan de orde zijn geweest. In ieder daarvan speelt de progressiviteit van het verleden zijn negatieve rol.

Lange jaren zijn alle lonen in de diverse beroepsgroepen met gelijke percentages verhoogd. In de welvaartsroes en door de schaarste aan arbeidskrachten viel het niet op, dat de voorkeur van de mensen voor de diverse soorten werk aan het veranderen was, ook al door het verbeterde onderwijs. Velen voelden zich aangetrokken tot de onderwijs- en welzijnssfeer. Daar zijn thans grote overschotten ontstaan,

terwijl er een tekort is aan goedgeschoolde vaklieden. De vakbonden werkten op het terrein van de lonen sterk verstarrend - hun groep mocht niet achterblijven - zodat de lonen hun sturende functie voor een belangrijk deel hebben verloren. De post incidenteel waarmee nog iets kan worden bijgestuurd wordt in progressieve kring sterk aangevochten. In de overheidssector, waar dit bijsturen het meest nodig is, ontbreekt ze geheel.

Na de welzijnssfeer is het zo te zien de onderwijssector, die het meest door progressiviteit is aangetast. Ook daar dus vele voorstanders van de anti-prestatie maatschappij, die hun behoefte om zelf niets te presteren op hun leerlingen proberen over te brengen. Vrolijk doet men, alsof de 60-er jaren tot in eeuwigheid zullen voortduren en het feit, dat ze reeds een aantal jaren verdwenen zijn schijnt geen enkele rol te spelen. Sterk is in de afgelopen tijd het onderwijs gericht op de mogelijkheden van het kind - op zichzelf een goede zaak. Maar de vraag, of wel die mogelijkheden tot ontplooiing gebracht worden, waarmee het in de komende decennia uit de voeten zal kunnen, bleef achterwege. Eerst in de allerlaatste tijd werden enkele geluiden gehoord, waarbij aan die toekomst wel aandacht werd besteed. Voorlopig zullen dat wel zwaluwen zijn, die geen zomer maken.

De derde factor is de traagheid en het gebrek aan flexibiliteit van het overheidsapparaat. Talrijk zijn de mopjes op ambtenaren, maar nooit treden ze daarin als snelheidsmaniakken op. Wie achter de schermen kijkt ontdekt tot zijn verbazing, dat ambtenaren desondanks vrij normale mensen zijn, die in de meeste gevallen nog heel wat doen ook. Dat doet dan de vraag opkomen, of de ambtelijke wijze van werken en de procedures wel aan de ontwikkelingen zijn aangepast. Is het management althans bij belangrijke onderdelen van het overheidsapparaat niet achtergebleven? Of worden er aan het overheidsapparaat eisen gesteld, die buiten het bereik der mogelijkheden liggen? Hoe dan ook, bij de huidige stand van zaken lijkt het verstandig van de overheid verder geen verwachtingen te hebben. Overigens: Wie wil weten een hoe grote dwaling een allesomvattend overheidssysteem is kan niet beter doen dan een excursie te maken naar de Oostbloklanden. Het enig positieve is misschien, dat wat hier door socialisten kapitalistische uitbuiting wordt genoemd en daar door hen wordt aangeduid als gezonde socialistische wedijver. Voor het overige ontstaat in een deprimerend maatschappelijk klimaat, waarin het bestaan van bevoorrechte klassen sterk op de voorgrond treedt, met meer moeite en minder arbeidsvreugde een slechter resultaat. Wat zou in deze tijd, met zijn progressieve klimaat en zijn op belangrijke punten onaangepaste maatschappelijke verhoudingen, de taak van de VVD moeten zijn? De tijd lijkt rijp om tegenover de progressiviteit van het verleden een alternatief te stellen. Dat zou kunnen door tegenover de progressieve vraagstellingen „Waar zullen we nu weer tegen zijn” en „Met welke eisen kunnen we de anderen nog meer opscheppen”, twee andere te plaatsen, n.l. „Waar ben je vóór” en „Hoe wil je datgene, waarvan je zelf zegt, dat je er vóór bent, in de praktijk (mee)helpen te) verwezenlijken”.

In het verdelen heeft het liberalisme stelling genomen tegen de christelijke orthodoxie. Terecht, want door het opleggen van eisen en normen ook aan degene die daarvan niet waren gediend werd de geestelijke vrijheid in gevaar gebracht. Het is de vraag of vanuit een oogpunt van vrijheid en democratie voor zulk een verzet op het ogenblik nog wel redenen bestaan en of het zin heeft te doen alsof de

bisschop van Roermond de rooms-katholieke kerk in een ijzeren greep houdt en Staatskundig-Gereformeerden en het Gereformeerd Politiek Verbond het centrum van het protestantisme vormen. Eerder lijkt het goed de andere kant eens op te kijken: vrijheid en democratie moeten, willen ze blijven voortbestaan, wel worden waargemaakt. Ze worden bedreigd, wanneer een grote groep mensen ook in onze pluriforme maatschappij met zijn vele mogelijkheden niets positiefs meer weet te ontdekken om vóór te zijn en zelfs dermate de kluts is kwijtgeraakt, dat ze hun negatieve levenshouding als „progressief” beschouwen. Wie zich zo opstelt is onze vrijheid en democratie niet waard en deze mensen moeten dan ook worden aangeduid als de parasieten van vrijheid en democratie.

Het zou voor degenen die het betreft nuttig zijn de vraag eens aan een nader onderzoek te onderwerpen, of het wel verstandig is aan het verleden meer aandacht te besteden dan aan het heden en of door een niet actueel deel van de waarheid voor de gehele waarheid te houden vrijheid en democratie wel werkelijk worden gediend.

Onze progressieve medemens is geroepen tot sex en schreeuwen, daarin beleeft hij zijn diepste levensgrond. De progressieve dames zich bewust geworden van hun achterstand zijn spoorsslags bezig hun achterstand in te lopen en eveneens tot volle ontplooiing te komen. Men moet vrezen, dat nog voor het zover is onze samenleving voor degenen, die in de omstandigheid verkeren niet progressief te zijn en in hun leven andere waarden gevonden hebben, volstrekt onleefbaar zal zijn geworden, indien althans een faillissement in economische zin niet voordien zal zijn ingetreden. Juist voor deze niet progressieven is het bijzonder spijtig, dat de VVD er niet de slag van heeft met onze progressieve krachten om te gaan en er niet in slaagt hun daverend onvermogen, hun emoties, positief te richten aan de kaak te stellen. Al te gauw neemt men hun lawaai serieus en laat men zich door hen in een hoek dringen, indien men het al waagt met hen een discussie aan te gaan. Waarom toch niet gedaan, alsof onze progressieve krachten volwassen mensen zijn? Toegegeven, er is enige fantasie voor nodig hen als zodanig voor te stellen, maar zijn speelsheid en fantasie nu juist geen eigenschappen, waaraan het de VVD ontbreekt? Door zich zo op te stellen dwingt men hen zich als volwassenen te gedragen. Als je een progressieve kracht bent een onmogelijke opgave!

Het gebrek aan vaardigheid van de VVD is des te opmerkelijker, omdat er tussen beide groepen op een belangrijk punt - waarop tot dusverre weinig aandacht gevallen is - volledige overeenstemming bestaat. Nooit zal men zien, dat onze progressieve krachten de oplossing van een probleem zelf ter hand nemen. Het opstellen van een pakket aan anderen te stellen eisen is reeds vermoeiend genoeg. Omgekeerd zal men de VVD aan progressieve krachten nooit eisen horen stellen. Bij voorbaat is men er blijkbaar van overtuigd, dat het verspilde moeite zal zijn. De conclusie is duidelijk. Beide partijen zijn het er volledig over eens, dat indien en voorzover er voor de thans aan de orde zijnde maatschappelijke problemen oplossingen bestaan, zij van de VVD en niet van onze progressieve krachten zullen komen. Tot welke groep men wil behoren, de heersende klasse die de eisen stelt of tot degenen die de pap moeten koelen, is daarmee in feite geworden tot een zaak van smaak en karakter.

Het verhaal, dat de VVD een partij is van „halen, hebben en houden” komt daarmee eveneens in een wat ander daglicht te staan. De herrie over meer loon en minder werken bij de huidige belabberde

economische toestand heeft nog eens duidelijk gemaakt, dat materialistische smetten wel het laatste is waar onze progressieve krachten vrij van zijn. In werkelijkheid is het verschil, dat men voor de handhaving van ons tegenwoordige levenspeil zich bij de VVD nog wenst in te spannen, terwijl onze progressieve krachten deze inspanning en moeite aan anderen wensen te delegeren.

Nog enkele voorbeelden hoe het anders zou kunnen. Helaas moet vastgesteld worden, dat de VVD zeer onvoldoende met onze progressieve krachten meeleeft. Met veel poeha en decibels geven zij herhaaldelijk te kennen, dat onze samenleving principiëel, radicaal en fundamenteel anders moet. Wat is er eigenlijk op tegen om eens vriendelijk bij hen te gaan informeren, welke concrete voor onmiddellijke realisatie in aanmerking komende ideeën hen wel voor ogen staan. Zouden de liefhebbers van revolutie over plannen beschikken, die reeds thans voor invoering in aanmerking komen? Hoe denken zij straks als de anderen er niet meer zijn de zaak draaiende te kunnen houden? Hebben de principiële tegenstanders van atoomenergie met de FNV al de afspraak gemaakt, dat op het moment dat de thans gebruikelijke energiebronnen komen weg te vallen de FNV met drastische loonsverlagingen accoord gaat? Is het niet mogelijk om de meest prominente protesteerdere tegen de inkrimping van onze scheepsbouw te bundelen in een Algemeen Progressief Verkoopcomité? Het kan haast niet anders, of de bouworders zullen in dat geval binnenstromen. Zouden onze progressieve krachten in staat zijn om 10% van wat volgens hen de anderen allemaal moeten doen zelf tot stand te brengen? Ik geloof er niets van, maar is het voor de VVD geen prachtige sociale taak hen voordurend aan te vuren het toch maar eens te gaan proberen?

Wat is er eigenlijk tegen om aan de FNV gelegenheid te geven hun visieprogramma over de inrichting van het bedrijfsleven in praktijk te brengen. Er gaan genoeg bedrijven failliet, de FNV heeft maar voor het uitzoeken, welk bedrijf het overnemen wil. In de praktijk kan dan waargemaakt worden, dat een bedrijf zich in de harde internationale concurrentie gemakkelijk staande kan houden, mits men maar democratische planning en arbeiderszelfbestuur invoert. Uiteraard vormt dan ook een 35-urige werkweek geen probleem meer. Wanneer men enkele adviseurs uit het laatste PvdA-congres aantrekt, is zelfs een 25-urige werkweek mogelijk.

Dat deze progressieve krachten onder de huidige zo sterk veranderde economische omstandigheden een ramp voor ons land zijn wordt in VVD-kringen gelukkig wel algemeen beseft. Helaas echter beschikt men over onvoldoende gevoel voor humor om in te zien, hoe belachelijk het is, dat onze progressieve krachten - de verwilderde middengroepen van de PvdA en de lawaaimakers van de FNV - zich op grond van hun specialisatie in resp. sex en schreeuwen en schreeuwen sec tot heersende klasse hebben uitgeroepen en van daaruit gerechtigd menen te zijn eisen te stellen aan anderen maar niet aan zichzelf. Het gevolg is, dat aan de progressiviteit van het verleden onvoldoende tegendruk wordt gegeven, het kabinet Van Agt zijn moeilijke en ondankbare taak niet naar behoren kan verrichten (ook al doet men nog zo zijn best) en met name de jonge kiezers bij de VVD weglopen, omdat naar hun mening van de VVD te weinig inspiratie uitgaat. Een betreurenswaardige ontwikkeling, omdat zakelijk op het door de VVD voorgestane beleid weinig valt aan te merken. Doel van dit artikel is

aan te geven, dat door de dingen anders te stellen aan deze ontwikkeling het hoofd kan worden geboden en mits men snel is zelfs in zijn tegendeel kan worden gekeerd.

21e jaargang
1979/Nr. 2

Liberaal revuü

Redactie:

J. J. van Aartsen, dr. R. Braams, drs. J. G. Bruggeman, H. A. M. Hoefnagels, dr. S. K. Kuipers, drs. K. A. Nederlof, dr. C. J. Oort, dr. C. N. Peijster, mr. H. C. G. L. Polak, mr. D. Simons, ir. E. M. Storm, G. M. de Vries, drs. J. A. Weggemans, drs. Y. P. W. van der Werff, dr. G. Zoutendijk.

Bestuur Stichting „Liberaal Reveil”

mr. W. J. Geertsema, voorzitter. Paul J. H. M. Luijten, secretaris. mr. J. J. Nouwen, mevr. W. P. Hubert-Hage, mevr. Margot I. Oberink, ir. T. Thalhammer, drs. Ed T. M. Nijpels, mr. J. W. A. M. Verlinden, leden. Mevr. L. D. A. van Leeuwen, administratrice.

Redactieadres en abonnementen-administratie:

Prins Hendrikplein 4, Den Haag.

Abonnementsprijs (4 nrs. per jaar) f 30,- per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar f 20,- per jaar. Losse nummers à f 7,50 verkrijgbaar bij de abonnementenadministratie.

Voorwoord	pag. 1
Onorthodoxe bespiegelingen H. A. M. Hoefnagels	pag. 3
Overheidssteun aan bedrijven H. Jacobse	pag. 7
Liberalisme en politiefunctie dr. C. N. Peijster	pag. 13
Het begrip „liberaal” Marion Gräfin Dönhoff	pag. 19
Gezondheidsvoorlichting en opvoeding dr. M. A. J. Eijkman	pag. 25
Abortus dr. W. N. A. Klever	pag. 35
Emancipatie M. J. H. den Ouden-Dekkers	pag. 39
Reactie op „Een nieuw-liberale toekomstvisie” drs. J. G. Bruggeman	pag. 45

Voorwoord

Het tweede nummer van Liberaal Reveil in het nieuwe blauwe jasje opent met een onorthodoxe bespiegeling van redacteur **Hoefnagels**. Hij stelt dat de praktische politieke situatie voor de VVD weliswaar niet zo optimaal is, doch dat daartegenover staat dat de denkkraft van de VVD zich volop ontplooit, zoals mag blijken uit de herziening van het beginselprogramma en actuele studies van de Teldersstichting.

VVD-Tweede Kamerlid **Huib Jacobse** gaat in op het verlenen van overheidssteun aan bedrijven. Tegen de achtergrond van de ontwikkeling in de scheepsbouw is het de vraag hoe ver we mogen gaan met het redden van werkgelegenheid. De vraag is of fusies wel altijd de gewenste oplossingen opleveren.

Een al even actueel onderwerp is het beleid ten aanzien van de politie.

Redactielid **dr. C. N. Peijster** schrijft over het liberalisme en de politiefunctie. Hij wijst op studies in de Partij van de Arbeid en D'66 dienaangaande. Daarnaast is ook een geluid uit VVD-kringen gewenst. Een vraag is bijvoorbeeld hoe de politiezorg moet aansluiten op tendenzen van decentralisatie en kleinschaligheid.

Het danvolgende artikel over het abstracte begrip „liberaal” is een vertaling van de toespraak van **Marion Gräfin Dönhoff** bij het uitreiken van de Erasmusprijs op 19 september aan het Duitse weekblad „Die Zeit” en aan het Zwitserse dagblad „Die Neue Zürcher Zeitung”. Marion Gräfin Dönhoff is uitgeefster van „Die Zeit”. Zij licht de positie van „Die Zeit” toe aan de hand van een aantal concrete voorbeelden. Daarbij speelt de afweging tussen de bescherming van de staat en de vrijheidsrechten van de burgers een zeer belangrijke rol.

Dr. M. A. J. Eijkman gaat in op de liberale beginselen en gezondheidsvoorlichting en opvoeding. Een goede gezondheid is naar zijn mening een basisvoorwaarde voor vrijheid en ontplooiing van de mensen. In hoeverre mag men van de overheid verwachten dat zij de verantwoordelijkheid voor de gezondheid van de bevolking op zich neemt?

Een meer filosofisch getint essay is de bijdrage van **dr. W. N. A. Klever** over „abortus als antinomie”.

Van een geheel ander karakter is het artikel van mevrouw **M. J. H. den Ouden-Dekkers** over „vrouwenemancipatie, een sociale beweging?”. Het is een luchtige beschouwing, waarbij de schrijfster zich heeft laten inspireren door het boek „Je zal je zuster bedoelen” van Emma Brunt.

Dit nummer van Liberaal Reveil besluit met een bespreking naar aanleiding van en over het boek van Dr. Rudolf de Korte, „Naar een vrije samenleving — Een nieuw-liberale toekomstvisie”. De recensent is ons redactielid **J. G. Bruggeman**. De historicus Bruggeman vraagt zich af hoe hij aan moet kijken tegen een „liberaal oriëntatiekader”, zoals dat door De Korte wordt voorgeschoteld. Bruggeman wil nog wel „als het dan moet” een beginselprogramma opstellen maar voegt hij er aan toe: „laten wij

dat dan in 's hemelsnaam tot een minimum beperken". Hij geeft vervolgens aan hoe hij — ondermeer vanuit dat gezichtspunt — aankijkt tegen de diverse hoofdstukken. Een strenge doorwrochte kritiek op een „boek uit een stuk", waarvan het verschijnen toch beslist positief wordt gewaardeerd.

Onorthodoxe bespiegelingen

H. A. M. Hoefnagels

- Het gaat niet goed met de VVD. Wij hebben onder de kiezers aanhang verloren. En wij vinden dat best begrijpelijk. Onze voorlieden trokken immers uit om puin te ruimen. Maar nu zij deel hebben aan de macht blijft het puin liggen.
- Zij zouden de werkloosheid bestrijden door ruimte te scheppen voor de particuliere ondernemer. Wat zien wij: de werkloosheid blijft gelijk en de arbeidsinkomensquote stijgt weer!
- Zij zouden de druk van de collectieve lasten stabiliseren. In 1980 loopt deze echter met 0,4 procentpunt op volgens het kabinet zelf; volgens een plausibeler becijfering in Economisch-Statistische Berichten no. 3224 zelfs met 1,05 procentpunt. Het is nauwelijks te geloven.
- Zij zouden de inflatie afremmen. Maar het kabinetsbeleid draagt in 1980 bij tot het weer oplopen van de inflatie.
- Zo kunnen wij doorgaan.
- Hebben onze voorlieden met hun goede voornemens dan slechts de weg naar de hel geplaveid? Ach neen, zij doen hun best. Maar het kabinet is van de aanvang af gedeeltelijk verlamd door de zogeheten loyalisten. En de laatste tijd is zelfs de politieke leider van onze coalitiepartner Lubbers weer druk aan het flirten met de PvdA.
- Is het dan een wonder, dat velen zich afvragen wat de VVD eigenlijk nog in te brengen heeft? Is onze partij meer dan een tijdelijke hulptroep voor het CDA om de overmoedig geworden Den Uyl mores te leren? Waarna de „natuurlijke coalitie” van CDA en PvdA kan worden hersteld? Is het vreemd, dat ook in de VVD-fractie twijfel opkomt of het wel wijs is geweest het élan van de periode-Wiegel in te ruilen voor die rol?
- Het gaat goed met de VVD. Een politieke partij is niet alleen een kiesvereniging. Zij is ook de hoedster van een denkwereld. Lange tijd kon de VVD worden verweten, dat zij de liberale gedachten niet actief aanpaste bij de eisen van de veranderde maatschappij. Dat zij weinig te zeggen had over het milieu, de medezeggenschap, het onderwijs, de zich wijzigende inhoud van het begrip arbeid, de inkomensverdeling.
- Welnu, zulke verwijten gaan thans zeker niet meer op. De Teldersstichting produceert de ene publicatie na de andere, waarin voor deze vraagstukken liberale oplossingen worden aangedragen. De commissie die de herziening van het Beginselprogramma voorbereidt heeft de vrijheid gekregen ver te gaan en een brede discussie over de grondslagen van de liberale politiek uit te lokken. Zij vindt steun in de publicaties van de Teldersstichting. Haar eerste werkstuk is positief ontvangen.
- Het gaat niet goed met de VVD, maar . . . Hoewel haar positie in de coalitie, in de Kamer, tegenover het electoraat zwakker blijkt dan zij mocht hopen, is er nog niets verloren. De laatste opiniepeiling viel wat minder ongunstig uit (24 zetels tegenover

tevoren 21). De PvdA heeft het ook moeilijk. Over de grote vraag van dit moment (meer matiging ten behoeve van de collectieve voorzieningen of niet) blijkt zij verdeeld. Op links verliest zij aanhang aan radicaler groepen, die profiteren van onrust in de havens.

- Lubbers' flirten met de PvdA zal wel iets van doen hebben met de komende strijd om het lijsttrekkerschap van het CDA, dat in 1981 wel weer zal komen met een variant op het aloude lood-om-oud-ijzer beleid. Van Agt is dan ongeloofwaardig en Lubbers behoeft slechts te zorgen niet op links te worden gepasseerd door een prof. Goudzwaard.
- Als in 1981 de economie niet instort, kan de coalitie zeggen dat zij er toch maar voor heeft gezorgd dat de gevolgen van de oliecrisis beperkt zijn gebleven, de koopkracht is gehandhaafd, de concurrentiepositie van het bedrijfsleven ondanks alles iets is verbeterd. De VVD kan dan volhouden, dat men op haar moet stemmen om ervoor te zorgen dat dit beleid versterkt wordt voortgezet. Het flirten van het CDA met de PvdA is dan wederom een argument in de liberale verkiezingscampagnes. De kabinetsformatie zou dan wel eens net zo kunnen verlopen als de vorige keer.
- Het gaat goed met de VVD, maar . . . Hoewel de partij druk doende is het liberale gedachtengoed opnieuw te formuleren voor de jaren tachtig en dit met een élan dat anders is dan dat van de periode-Wiegel doch niet minder, blijft de aloude kritiek van het-niet-VVD'ers geldig: Jullie partij schrijft fraaie programma's, maar wat doen jullie mensen ermee?
- De nieuwe gedachten zijn nog niet geïntegreerd in het handelen van de partij. De voorlieden zijn er niet op getoetst. De totale presentatie is (nog) niet helder. Het Dagelijks Bestuur zal „a hell of a job" hebben het zo ver te krijgen. Is het daarvoor toegerust? Concentreert het zich niet te zeer op de problemen van de snel gegroeide organisatie?
- Het beeld dat de VVD nu vertoont is allerminst eenduidig en zeker niet eenduidig negatief. Er is op zijn minst een onderstroom van vernieuwend politiek denken, die hoop geeft voor de toekomst.
- De VVD had er voor zichzelf goed aan gedaan destijds niet tot de regering toe te treden. Ik meen dat ik zulks mag stellen, omdat ik het op deze plaats toen ook heb geschreven. Ik betwijfelde of de nieuwe consensus, waarop een kabinet met de VVD maatschappelijk moest kunnen steunen, al voldoende was uitgekristalliseerd. Wij weten nu zeker, dat zulks niet het geval was. De loyalisten zijn slechts een symptoom.
- Daarmee is de vraag nog niet beantwoord, of de VVD nu het kabinet alsnog zou moeten laten vallen. Ik meen, dat dit antwoord negatief moet zijn. Het resultaat van het regeringsbeleid kan in 1981 best minder ongunstig lijken dan nu. In de algehele matheid is de durf om het roer echt om te gooien trouwens afwezig. De consensus is nog steeds niet uitgekristalliseerd. De onderstroom van vernieuwende liberale gedachten is nog niet aan de oppervlakte gekomen. Voor verkiezingen staan wij niet gereed.

- Er moet in de partij hard worden gewerkt. Aan het Beginselprogramma eerst, dan aan het verkiezingsprogramma en tenslotte aan de consequente keuze van mensen. Dit alles heeft zin. Er is geen reden tot ontmoedigd zijn. Wie het eerst de matheid overwint, heeft de toekomst. Wij zijn op weg. Er is behoefte aan een modern liberalisme. De emancipatie van de mens is niet voltooid, een volgende fase moet worden veroverd op het collectivisme. Een scheut vrijheid is broodnodig.

Overheidssteun aan bedrijven

Huub Jacobse

I. Inleiding

De individuele steunverlening is de laatste vier jaar zowel naar omvang als karakter sterk veranderd. Naar omvang, omdat over een periode van drie jaar (1975—1977) het aantal voor steun in aanmerking komende bedrijven verdrievoudigde: naar karakter omdat, wat in eerste instantie bedoeld was als een noodmaatregel, de laatste jaren meer en meer een structurele component van het economisch beleid is geworden. Het lijkt wel alsof er niet meer aan te ontkomen valt, dat de overheid als „redder-in-de-nood” in tal van bedrijfstakken bijspringt. Dat het daarbij om gigantische bedragen gaat moge duidelijk zijn. Het voorbeeld van de RSV waar, als het kabinet zou besluiten tot het verlenen van verdere steun aan de VDSM, de laatste jaren in totaal een steunbedrag van ruim f 1,3 miljard is uitgetrokken, getuigt daarvan.

Maar dit voorbeeld illustreert meer dan alleen de omvang van de uitgetrokken bedragen. De vraag laat zich immers stellen of, en zo ja tot hoever, de overheid gelden in individuele bedrijven kan blijven steken zonder dat er voldoende toekomstperspectief voorhanden is. Hoe belangrijk het werkgelegenheidsargument (waarmee zelfs het „bodemloze-put-idee” wordt gerechtvaardigd) ook is, men kan natuurlijk niet eindeloos doorgaan met het besteden van gemeenschapsgelden aan slecht draaiende bedrijven zonder zeer ongewenste neveneffecten.

II. Waarom individuele steun.

Men kan zich terecht afvragen waarom er überhaupt individuele steun wordt gegeven, te meer daar de bezwaren daartegen niet gering zijn.

Ik noem:

- a. Concurrentievervalsing. Het is goed er hierbij op te wijzen dat dit beslist niet een zaak is die alleen de geholpen bedrijven raakt. Het raakt de gehele samenleving. Wanneer er in een bedrijfstak echt overcapaciteit is, en de zwakke ondernemingen worden in leven gehouden, dan kunnen als gevolg daarvan gezonde bedrijven zwak worden.
- b. Bij een eventueel uitblijven van herstel van de gesubsidieerde onderneming dient de overheid de medeverantwoordelijkheid te dragen voor het alsnog sluiten van die onderneming.
- c. De overheid kan niet anders dan zich direct of indirect bemoeien met de dagelijkse gang van zaken in het bedrijf, omdat controle op besteding van gemeenschapsgelden geboden is.
- d. Regeringswaarnemers, „bont geschakeerd in capaciteiten en beloningen”, aldus een uitspraak van de heer Fibbe, hebben bij belangrijke beslissingen een uiteindelijk fiat van Den Haag nodig, wat de slagvaardigheid van het management niet bevordert.
- e. Overheidssteun ondermijnt de eigen verantwoordelijkheid van de bedrijfsleidingen van grote ondernemingen.
- f. Steunverlening draagt een sterk bureaucratisch karakter: de ambtenaren beslissen mee! Politici ontbreekt het eenvoudigweg aan

de mogelijkheid om elke beslissing naar behoren te controleren en te toetsen.

g. Toenemende verstrengeling en verknoping van de belangen en invloeden van overheid en particulieren verduistert het zicht op verantwoordelijkheden.

Met name het eerste punt, de concurrentievervalsing, speelt bij de beantwoording van de vraag „waarom” een belangrijke rol. Het is immers ondenkbaar dat ons bedrijfsleven en onze economie ooit zal bestaan uit een verzameling gesubsidieerde, kunstmatig in leven gehouden, zwakke bedrijven.

Want wat beoogde men met steunmaatregelen? Bedrijven, die in moeilijkheden zouden zijn geraakt buiten hun schuld(?!), werd de helpende hand toegereikt. Dit gebeurde alleen indien aannemelijk werd gemaakt dat en/of:

- a. die moeilijkheden van tijdelijke aard waren;
- b. grote werkgelegenheidsbelangen meespeelden;
- c. men te doen had met een activiteit van industrieel-strategisch belang.

Kern echter dient m.i. te zijn: kan het bedrijf binnen een redelijke termijn weer rendabel worden? Anders gezegd: tijdelijkheid is de essentiële toetssteen van overheidssteun. En die toekomstige rendabele positie is niet alleen een kwestie van marktfactoren.

Het is m.i. dan ook nodig, naast de reeds genoemde voorwaarden waaraan een bedrijf c.q. bedrijfstak moet voldoen om voor overheidssteun in aanmerking te komen, een tweetal punten toe te voegen:

1. Kwaliteit van het management. Het is onmiskenbaar dat het welslagen van een onderneming voor een belangrijk deel door het management wordt bepaald. Het is dan ook noodzakelijk dat niet alleen vanuit het departement enigszins toezicht wordt gehouden op het steunontvangende bedrijf, maar ook dat het management grondig wordt doorgelicht. Bij gebleken gebrek aan goed beleid zal ernstig moeten worden gedacht aan een ander management. Dit zou als voorwaarde kunnen worden gesteld voor steunverlening.

2. Organisatorische herindeling. Enigszins verband houdend met het eerste is de organisatorische herindeling. Dochterondernemingen van grote concerns, die om steun bij de overheid aankloppen, worden vaak beperkt in hun mogelijkheden op den duur weer rendabel te draaien. Verstarring, een onvoldoende scherp beleid bij de acquisitie, bureaucrativering, een log administratief apparaat zijn aanwijsbare risico's. Voorwaarde voor steunverlening is m.i. dan ook in dit verband dat grondig dient te worden nagegaan of, en in hoeverre, een dergelijk bedrijf als zelfstandige eenheid beter zou kunnen opereren. Steeds meer worden de nadelen van schaalvergroting duidelijk. Bij steunverlening aan deze bedrijven dient dan ook de afzonderlijke eenheid de verantwoordelijkheid te hebben voor de aangewende steun; én uit oogpunt van zuivere en duidelijke verantwoordelijkheidsverhoudingen (geen ondoorzichtig heen en weer geschuif tussen moeder en dochters), én uit oogpunt van de reeds genoemde overwegingen verdient verzelfstandiging niet alleen de voorkeur, maar is die zelfs in vele gevallen onontkoombaar, wil van een succesvol steunbeleid sprake zijn.

III Individuele steun - noodzaak of oorzaak?

In II is al ingegaan op het hoe en waarom van steunverlening. Dat bedrijven in nood met ad-hoc maatregelen worden geholpen. Maar er dient wel voor te worden gewaakt dat bedrijven die zich wél kunnen handhaven, die wél goede perspectieven hebben, kortom, die zorg kunnen dragen voor een gezond stuk economische bedrijvigheid, als concurrent de Staat der Nederlanden tegenover zich vinden. „Bad business drives out good business” — zwakke bedrijven verdringen de sterke! De steunverlening kan noodzaak zijn teneinde de economische bedrijvigheid weer enigszins aan te zwengelen; op dit moment echter dreigt er in enkele sectoren een structuur te ontstaan, waarin de steunverlening op zich oorzaak wordt van slechte economische bedrijvigheid. Het bedrag aan uitgekeerde steun is opgelopen van 202 miljoen gulden in 1975 tot ca. een miljard in 1978. Gecorrigeerd voor het inflatiepercentage een stijging van ruim 300%. En dan de resultaten, zoals die t/m 1978 bekend waren:

- 25% van de geholpen bedrijven is er goed uitgekomen en draait thans weer rendabel
- eveneens 25% van de geholpen bedrijven redde het niet, bestaat niet meer of is in liquidatie
- de overige helft van de geholpen bedrijven verkeert nog in een onduidelijke fase: 't kan vriezen, 't kan dooien.

Deze cijfers illustreren dat we allang niet meer bezig zijn met „eens-een-keertje” een bedrijf in nood te helpen, maar dat steunverlening aan individuele bedrijven feitelijk deel is gaan uitmaken van het sociaal-economische beleid in de breedste zin.

Het gevaar is niet denkbeeldig dat men in een neerwaartse spiraal geraakt. 'n Bedrijf gaat slecht en vraagt steun — het krijgt die (hetgeen al direct concurrentievervalsend werkt), maar behaalt niet direct renderende posities; doordat zo'n bedrijf makkelijk in staat is zijn marktaandeel te houden c.q. te vergroten wordt dit weggetrokken bij andere bedrijven — deze gaan slecht en vragen steun . . . Wat kan en moet een overheid doen teneinde deze spiraal te doorbreken?

Bij de steunverlening moet buitengewoon scherp worden onderzocht:

- a. hoe de conjuncturele situatie is
- b. of en in hoeverre er voor het betrokken bedrijf structurele mogelijkheden zijn.
2. of het een ondernemingsprobleem is of een bedrijfstakprobleem.
3. Wat de positie is van internationaal vergelijkbare bedrijven.
4. Of het bedrijf een hoge innovatie-activiteit heeft?
5. Of het mogelijk is, door een wijziging van het productiepakket, tot een continuering van het winstgevende produkt over te gaan en de overige productie af te bouwen.

Een dergelijke analyse kan niet los worden gezien van een sector-structuur beleid. Ik kom daar in V nog nader op terug. Maar onderscheid in de beoordeling is wel doorslaggevend voor de richting die je kiest. Als voorbeeld: hulp aan een textiel fabriek kan al gauw een hachelijke zaak worden. Conjuncturele en structurele factoren tonen aan dat veel toekomstperspectief ontbreekt.

Belangrijk zijn nu die structurele factoren. De produktieverdeling is

namelijk zodanig dat redelijkerwijze mag worden aangenomen dat, welke maatregelen Nederland ook neemt, alleen of in EEG-verband, deze tak van industrie vermoedelijk nooit meer rendabel zullen worden. Een sanering verdient dan verre de voorkeur boven ad-hoc steunmaatregelen.

Een bedrijf echter waarvan kan worden aangetoond dat het geconfronteerd is met een maatregel van buitenaf, die een structureel karakter draagt, maar waarmee de produktieverdeling niet wezenlijk wordt aangetast, zou wel voor steunverlening in aanmerking kunnen komen, omdat de vooruitzichten op behoud van marktpositie met behulp van de overheid dan wel aanwezig zijn. Naast het onderscheiden in de beoordeling van steunaanvragen dient eveneens onderdeel van beleid te zijn een inventarisatie van die industriën, die zonder steun van de overheid goede perspectieven bieden. Het in de nota Selectieve Groei destijds door Lubbers aangekondigde speerpuntenbeleid is daar een goede aanzet toe. Een dergelijke benadering kan niet worden los gezien van verstrekking van individuele steun. Er kunnen tenslotte slechts subsidies worden gegeven als er bedrijven zijn die deze gelden opbrengen.

Ondanks onze goede naam moeten we constateren, dat nogal wat Nederlandse ondernemers de laatste jaren op een aantal cruciale momenten hebben gefaald. In de eerste plaats is dit te wijten aan het onvoldoende kennen van de markt. De gieterij te Hengelo is daar een voorbeeld van. De tweede oorzaak is het te weinig aandacht schenken aan innovatie en technische veranderingsprocessen.

En in de derde plaats moet worden gekonstateerd het toenemende verlies van onze positie op de internationale concurrentiemarkt, deels veroorzaakt door de hoge arbeidskosten, deels door onvoldoende activiteit op de exportmarkt.

Ten aanzien van het derde punt dient opgemerkt te worden dat ook de vakbeweging en de overheid hieraan schuldig zijn. Maar de eerste twee ontwikkelingen pleiten m.i. niet voor de kwaliteit van Nederlands ondernemerschap. Natuurlijk is dit laatste een te grove generalisatie. Er zijn gelukkig talloze gunstige uitzonderingen. Maar toch . . .

IV Hou het klein - een alternatief?

Bij de behandeling van de begroting voor '79 van Economische Zaken heb ik aandacht besteed aan het probleem van de schaalvergroting. Lange tijd overheerste de mening dat schaalvergroting versterking van de fuserende partners betekende: grotere efficiëntie, betere marktbeheersing, sterkere reserves, beter management — om zo maar eens een paar ruimschoots gepropageerde voordelen te noemen. Waarom wordt er gefuseerd? De resultaten van gefuseerde ondernemingen zijn vaak beslist niet beter dan die van de fusie-partners vóór het samengaan. Integendeel: herstructureringen van de laatste jaren tonen aan dat juist sommige fuseerders uit de jaren zestig in moeilijkheden zijn geraakt. Het is daarom des te verwonderlijker dat zo veel herstructureringen van bedrijfstakken — al dan niet op overheidsaandring — de oplossing van de moeilijkheden zoeken in de vorm van fusies en concentratie. Te meer daar Amerikaanse onderzoeken hebben aangetoond dat:

1. managers en ondernemingen in de eerste plaats naar groei streven, ook als dit ten koste gaat van het maximaleren van de winst en de continuïteit van het bedrijf;
2. traditionele opvattingen over de economische voordelen van schaalvergroting als ratio achter fusies ongegrond en niet bewezen worden geacht;
3. de innovatie-activiteit van grote ondernemingen niet noodzakelijkerwijs beter blijkt te zijn dan die van kleine ondernemingen.

Ter illustratie: er is een studie gemaakt over de Amerikaanse aluminiumindustrie, een zeer geconcentreerde branche. Daar werden tussen 1946 en 1959 149 uitvindingen gedaan, waarvan er maar 17 toe te schrijven waren aan de laboratoria van de grote industriële ondernemingen. In de Amerikaanse staalindustrie werden tussen 1940 en 1950 13 belangrijke uitvindingen gedaan waarvan geen enkele in de sector van de grote ondernemingen tot stand kwam. De innovatie-capaciteit van de grote ondernemingen schijnt niet indrukwekkend. De gemiddelde produktiekenmerken van grote ondernemingen (winst, groei en innovatiecapaciteit) schijnen niet beter, maar eerder slechter te zijn dan die van kleine ondernemingen. De juistheid van de stelling dat schaalvergroting alleen maar voordelen met zich meebrengt wordt in toenemende mate in twijfel getrokken.

Het motto „hou het klein” (small is beautiful) staat natuurlijk ook niet garant voor de oplossing van problemen. Onder dit motto hielden Prof. dr. A. C. R. Dreesmann en Prof. dr. H. W. de Jong een discussie op het congres „Selectieve Groei” op 18 januari j.l. De Jong stelde dat de groei-filosofieën, die in de jaren zestig opgeld deden, hem niet aanspraken. Hij sprak o.m. van de „verwoestende leer van de schaalvergroting”. Dreesmann deelde de mening van het logge apparaat dat ontstaat uit mammoet-fusies. Hij is het echter oneens met De Jongs benadering van de groei-problematiek (gebaseerd op toeval en kansberekening). De groei is niet alleen van het toeval afhankelijk, maar ook van de kwaliteit van de ondernemer. Duidelijk is dat men het, wetenschappelijk gezien, over de achtergronden nog niet eens is. Maar de nadelen van grote, gefusioneerde ondernemingen (intern-organisatorische problemen, toenemend gebrek aan creativiteit, toenemende conflicten tussen lijn en staf en toenemende afstand tussen bestuur en bestuurders) alsmede de huidige verstarring van concerns die een slagvaardig commercieel beleid in de weg staat, worden door beide hoogleraren onderschreven.

De suggestie die wel eens wordt gedaan om grote concerns uit te splitsen in kleinere eenheden met behoud van schaalvoordelen van produktie op grote schaal is dan ook m.i. een schijnoplossing. Samenvattend: bij de behandeling van het vraagstuk steun aan individuele bedrijven verdient het de voorkeur, indien deze steun dochters van fusie-giganten betreft, te komen tot een onafhankelijke organisatievorm, als aangetoond kan worden dat een belangrijk deel van de problematiek juist is voortgekomen uit de te grote afhankelijkheid van de dochter.

En tenslotte, maar dit valt enigszins buiten het kader van deze

discussie: het is zeker de moeite waard om bij nieuwe, voorgenomen fusies aan de redenen daarvoor meer aandacht te schenken.

V De synergie van globaal beleid, sector structuurbeleid en individueel beleid.

Bij het uitstippelen van een beleid geven wij in principe de voorkeur aan globaal- boven sectorstructuur- en regionaal beleid, en sectorstructuur- en regionaal beleid boven individueel beleid. Het huidige beleid is grotendeels een voortzetting van het beleid van Lubbers: het bedrijfsleven helpen via een sectorgewijze aanpak naast een globale macro-economische aanpak. Zowel tijdens het bewind van Lubbers als van Van Aardenne moest en moet echter het sectorbeleid wijken voor het brandwachtbeleid: de individuele steun. Het huidige kabinet streeft in beginsel naar beëindiging van hulp aan individuele bedrijven. Het is echter evident dat tegenover het op een laag pitje draaien van de individuele steun een pakket sectorstructurele maatregelen moet staan.

Op het congres over „Selectieve Groei” zijn daarover enkele belangwekkende uitspraken gedaan. Drs. W. J. Wijnberg, hoofd afdeling sociaal-wetenschappelijk onderzoek van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, omschrijft sectorstructuurpolitiek als „de politiek die noodzakelijke veranderingen (herstructureringen) in de verhoudingen binnen de bedrijfstakken en daartoe behorende bedrijven dient te realiseren.” Dit is een werkbare definitie. Tot zover het theoretische gedeelte. Praktisch gezien (en deze stelling wordt ondersteund door o.a. Prof. dr. A. J. Vermaat) zie ik een taak voor het sectorstructuurbeleid naast en niet in de plaats van een globaal macro-economisch beleid. Grondbeginsel dient te zijn dat de zelfstandigheid van de onderneming niet mag worden aangetast. Overigens moet men voorzichtig zijn met te hoog gespannen verwachtingen te hebben van het sectorstructuurbeleid. Een onderzoek dat in België is gedaan door Prof. dr. E. van Vanlommel toont aan dat daar in geen enkel geval het ondernemingsresultaat voor het grootste gedeelte kan worden verklaard uit branchekenmerken. En de conclusie: „Voor de rest is het duidelijk dat zowel groei, de financiële structuur en de financiële resultaten in hoofdzaak worden bepaald door factoren die los staan van de eigenschappen van de industriële sectoren waartoe de ondernemingen behoren. Dergelijke bevindingen ontcrachten **voor een deel** bepaalde argumenten bij het voeren van een sectorpolitiek”.

Natuurlijk moet men aan het resultaat van dergelijke onderzoeken geen doorslaggevend gewicht toekennen. En ook hier zijn de meningen in wetenschappelijke kring verdeeld. Maar die onderzoeken leveren wel materiaal op om eens stil te staan bij het hoe en waarom van een sectorale aanpak. Het gevaar is immers niet denkbeeldig dat ook hier managers en bedrijven die het goed hebben gedaan worden afgestraft door middel van een politiek die zwak management premiëert.

Het liberalisme en de politiefunctie

Dr. C. N. Peijster

Politieke belangstelling voor de politiefunctie is in ons land een geheel nieuw verschijnsel. Tot voor kort lieten zich over dat onderwerp voornamelijk horen degenen die direkt of indirekt bij het gezag over of het beheer dan wel de uitvoering van het politiewerk betrokken zijn. Hun bijdragen aan de discussie waren vaak beperkt tot de technisch-organisatorische aspecten van het politievraagstuk en deze bijdragen waren bovendien veelal sterk gekleurd door de belangen van de groep waartoe zij behoorden. De gemeenteraden hebben, traditioneel, slechts een oppervlakkige bemoeienis met de politie gehad. Daarin is, zoals bekend, verandering aan het komen. Het zijn b.v. in verschillende gemeenten de gemeenteraden geweest die de afgelopen jaren aandrang hebben uitgeoefend op de instelling van het instituut van de wijkagent. Frappant was de eensgezindheid waarmee de politieke partijen deze surveillancemethode in hun programma voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1978 opnamen. In Den Haag spraken alle in de Raad vertegenwoordigde partijen zich in hun verkiezingsprogramma voor dit instituut uit! Op grond van hun democratisch uitgangspunt moeten liberalen een verdere ontwikkeling van de controle van de gemeenteraad op het politieapparaat stimuleren. Het streven zal daarbij vooral gericht moeten zijn op de totstandkoming van tijdig overleg over doelstellingen en beleidsvoornemens op het terrein van de politie. Aan een fundamentele beraadslaging over de politie is de Tweede Kamer tot dusverre niet toegekomen. Nog steeds zijn het de incidenten die voor de Kamerleden de voornaamste aanleiding zijn om beschouwingen aan de politie te wijden. Een enkele volksvertegenwoordiger grijpt de gelegenheid aan die de begrotingsbehandeling biedt om op een bepaald onderdeel meer principiële beschouwingen te houden. Het ware te wensen dat de Kamer in de toekomst in staat wordt gesteld zich met de structurele kanten van het politievraagstuk bezig te houden. Ministeriële beleidsnota's zouden daartoe een middel kunnen zijn.

Op instigatie van politieke partijen zijn de afgelopen tijd enkele rapporten en nota's verschenen die een toenemende aandacht in die kring voor de politieverhoudingen demonstreerden. Ik noem de uitgave van de Dr. Wiardi Beckman Stichting „Politie en openbare orde” in 1967. De commissie die dit rapport uitbracht stond onder voorzitterschap van Prof. Dr. I. Samkalden. In maart 1969 verscheen de discussienota „De vrijheidsrechten en het apparaat”, opgesteld door een werkgroep van D'66.

Enkele maanden geleden kwam de Stichting Vormingswerk van de Partij van de Arbeid met een uitgave onder de titel „Politie in discussie”. Het is de bedoeling dat in de Partij van de Arbeid op basis van deze nota gediscussieerd wordt vóór de partij in zijn geheel een beleid ontwikkelt ten aanzien van de politie.

Ofschoon deze nota eigenlijk voornamelijk verkennend en inventariserend is, bieden de behandelende onderwerpen en de vermelde alternatieven een goede basis voor een discussie over datgene wat tot het wezen van de huidige politieproblematiek kan worden gerekend.

Die discussie zal ongetwijfeld ook in de overige politieke partijen gevoerd worden.

Met de aangekondigde publicatie van een concept-wetsontwerp inzake de politie voor ogen lijkt het mij goed thans na te gaan welke conclusies voor het politiewezen uit enkele liberale beginselen getrokken kunnen worden.

Staatkundige vrijheid

Het liberalisme is weinig dogmatisch, maar als wij een liberaal dogma willen noemen zal dat het vrijheidsbeginsel zijn.

Vooraf om de staatkundige vrijheid te verzekeren hebben liberalen steeds geijverd voor de democratie.

Onze parlementaire democratie, waarin wetgeving en controle op het bestuur in handen van gekozen volksvertegenwoordigers zijn gelegd, heeft goede mogelijkheden voor de verwerkelijking van de staatkundige vrijheid.

Omdat het echter niet gewenst is alle bevoegdheden van bestuur en wetgeving bij centrale organen onder te brengen hebben liberalen steeds in één adem met de eis van democratie het verlangen naar decentralisatie uitgesproken.

Door decentralisatie van wetgevende - en bestuurstaken wordt ongewenste machtsconcentratie voorkomen en is tevens een betere aanpassing aan lokale - en streekbehoeften mogelijk.

Het democratische beginsel stelt aan een toekomstige politieorganisatie de absolute eis van onderwerping der politie aan controle door een vertegenwoordigend lichaam. Een systeem van „Kringpolitie” moet derhalve door het ontbreken van democratische inbedding, afgewezen worden.

Als gekozen wordt voor één landelijk Rijkspolitiekorps is formeel gezien aan de genoemde eis voldaan; in beginsel kan de Minister verantwoording voor zijn politiebeleid afleggen aan het parlement. Maar met die keuze is natuurlijk geenszins voldaan aan de decentralisatie-eis. Aan die eis zou maximaal voldaan worden als in iedere gemeente een gemeentelijk politiekorps zou worden geformeerd. Blijkens uitlatingen van haar voorzitter gaan de gedachten van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in die richting.

Bij het kiezen van een dergelijke extreme oplossing wordt het minst voorzien in de behoefte aan coördinatie, zowel op het gebied van de taakuitvoering als van de apparaatzorg, terwijl bovendien de kleinere gemeenten voor onoplosbare problemen worden geplaatst bij het verschaffen van een kwalitatief aan de eisen van de tijd aangepaste totale politiezorg.

Hoe verder men een overheidsorganisatie decentraliseert - daar heeft Prof. Mr. C. J. Enschedé op gewezen - des te meer taken zullen aan centrale diensten toebedeeld moeten worden.

Daardoor zou de plaatselijke zeggenschap wel eens niet onbelangrijk kunnen verschrallen! Gemeenschappelijke regelingen ter ondervanging van de bezwaren voor de afzonderlijke, kleine

gemeenten moeten om het ontbreken van een voor de gezamenlijk behartigde taak verantwoordelijk vertegenwoordigend lichaam worden afgewezen.

Bij het kiezen van een oplossing moet bovendien in het oog gehouden worden dat een belangrijk uitgangspunt van de reorganisatieplannen juist is het wegnemen van de bezwaren die aan de verbrokkeling van de organisatie van de politie zijn verbonden. Het zijn deze bezwaren die thans een goede uitoefening van de politiezorg in de weg staan.

Als overgegaan wordt tot het formeren van gewestelijke politiekorpsen, waarvoor een kamermeerderheid zich in 1976 uitsprak, wordt het bestuur dichter bij de burgers gebracht (decentralisatie-eis) en als gewestelijke (of provinciale) vertegenwoordigende lichamen de verantwoordelijkheid voor deze korpsen gaan dragen is de eis van democratische verantwoording tevens vervuld.

Intussen behoeft een systeem van gewestelijke politiekorpsen geenszins lokale beïnvloeding van het beleid uit te sluiten. Vooreerst kan de verantwoordelijkheid van de burgemeester (en diens verantwoordingsplicht aan de raad) voor de handhaving der openbare orde in zijn gemeente gecontinueerd worden.

En verder behoeft een ontbrekende beheersverantwoordelijkheid van de burgemeester aanpassing van de politiezorg aan de plaatselijke omstandigheden evenmin uit te sluiten.

Geheel in de pas met bovengenoemd decentralisatiestreven is het verlangen in de samenleving naar kleinschaligheid. In de politiekorpsen zal die kleinschaligheid o.m. bereikt kunnen worden door gedeconcentreerde functie-uitoefening, d.w.z. door middel van meer politievestigingen met een zo uitgebreid mogelijke dienstverlening.

Voor een ontwikkeling in deze richting zal het nodig zijn gecentraliseerde diensten in de korpsen te beperken tot die taken welke door hun aard een specialistische aanpak eisen. De specialisatie is - althans in de grotere korpsen - te ver doorgevoerd; daarom zal een op despecialisatie gericht beleid gevoerd moeten worden.

Rechtsstaat

Handhaving en ontwikkeling van de rechtsstaat heeft altijd een centrale plaats in het liberale denken ingenomen.

Rechtsgelijkheid is één van de belangrijke kenmerken van de rechtsstaat.

De verzekering van die rechtsgelijkheid stelt eisen aan de rechtsbedeling, maar ook aan het politieapparaat dat de strafrechter het materiaal moet verschaffen om zijn onafhankelijke rol in de rechtsstaat te kunnen spelen.

Eén van die eisen is dat het optreden van de politie in functie van justitieel opsporingsorgaan onder verantwoordelijkheid van het Openbaar Ministerie geschiedt.

Het gezag van de Officier van Justitie over het opsporingsapparaat is daarom een voorwaarde voor de rechtshandhaving overeenkomstig de eisen van de rechtsstaat. Het dualisme in het gezag over de politie (burgemeester verantwoordelijk voor de ordehandhaving en de officier van justitie voor de opsporing) dat door sommigen

ongewenst wordt geacht heeft van een liberaal standpunt gezien juist voordelen, omdat het machtsconcentratie tegengaat en daardoor verkeerd gebruik van macht of machtsmisbruik helpt voorkomen. Voor een geïntegreerd uitvoeringsbeleid vraagt dat gedeelde gezag natuurlijk om overleg en samenwerking. Het „driehoeksoverleg” (burgemeester, officier van justitie en chef van het politiekorps) dat zich thans min of meer geformaliseerd ontwikkelt is vermoedelijk een goed forum voor dat noodzakelijke beleidsoverleg.

Omdat liberalen een warm hart voor de vrijheid van het individu hebben zullen zij terughoudend zijn bij het overwegen van wettelijke beperkingen der vrijheidsrechten.

Verhoging van de rechtsbescherming der burgers zullen zij waar mogelijk bevorderen.

Verbeteringen van de rechtspositie van de verdachte in het strafproces zullen zij waar mogelijk stimuleren in de overtuiging dat die verbeteringen de kwaliteit van de rechtsstaat in het algemeen meer verhogen dan dat deze schade lijdt door een daardoor eventueel ontstaande bemoeilijking van de bewijsvoering in strafzaken.

Een op het tegengaan van een discriminerende behandeling van vertegenwoordigers van minderheidsgroepen en ethnische minderheden gericht beleid zal krachtig ondersteund moeten worden ook in de ontwikkeling van het politiebeleid.

Ook de gelijkstelling van man en vrouw dient te worden bevorderd. In beginsel moeten vrouwen in alle functies bij de politie werkzaam kunnen zijn.

Er wordt nogal eens gesteld dat vrouwen minder geschikt zijn voor het politiewerk dan mannen. In de praktijk blijkt die mening goeddeels op vooroordeel te berusten.

In de Haagse politie is momenteel 30% van de surveillanten van de afdeling Districtssurveillance vrouw. Deze vrouwelijke politieambtenaren verrichten haar taak in vroege-, late- en nachtdienst met niet minder succes dan hun mannelijke collega's.

Sociale gerechtigheid

Individuele verantwoordelijkheid en gelijke kansen om zich optimaal te ontplooiën zijn uitgangspunten van ieder liberaal program.

Het complement van deze beginselen is de eis van adequate voorzieningen die sociale zekerheid bieden ook voor een ieder die in omstandigheden verkeert waarin hij of zij niet of niet meer in staat is daarvoor zelf te zorgen.

Door allerlei oorzaken kunnen intussen, zelfs bij een relatief hoog peil van sociale voorzieningen, mensen in sociale nood komen te verkeren. De politie is bij uitstek een overheidsorgaan dat met de consequenties van dergelijke nood wordt geconfronteerd.

In de signalering daarvan bij de organen voor sociale hulpverlening en in de verschaffing van eerste hulp daar waar andere directe hulp ontbreekt moet de politie een maatschappelijk belangrijk taakgebied vinden.

Gelet hierop moet de hulpverlening als gelijkwaardige taak van de politie worden beschouwd naast haar repressieve- en ordehandhavende taken.

Slechte woon- en leefomstandigheden en werkloosheid (vooral

jeugdwerkloosheid) dragen vaak bij tot onordelijk gedrag, conflictueuze toestanden en schade aan het welzijn in de wijken. Bestrijding van die gevolgen uitsluitend in het kader van de rechtsorde-handhaving zal weinig bijdragen tot werkelijke verbeteringen in de situatie. Daarom zal de politie zich bij haar taakuitoefening niet tot wetshandhaving mogen beperken. De vooruitgeschoven positie van de politie geeft haar een goede gelegenheid ook mee te werken aan de opsporing van oorzaken en achtergronden en door het doen van aanbevelingen bij te dragen tot het bewerkstelligen door de bevoegde organen van structurele verbeteringen. Mededogen met en begrip voor degenen die in een achterstandsituatie verkeren behoren daarbij tot de voorwaarden die de politiefunctionarissen moeten vervullen willen zij deze bijdragen kunnen leveren aan de bevordering van sociale gerechtigheid.

Vrijheidsrechten en verdraagzaamheid Aan de verdediging van de vrijheidsrechten zullen liberalen grote voorrang verlenen. Zij zijn er zich daarbij van bewust dat die vrijheidsrechten geen absolute gelding hebben. Daar waar de uitoefening van vrijheidsrechten door de een, de ander in zijn vrijheid kan beperken is al gauw een grens bereikt. Voor de politie moet het zoeken naar een evenwicht tussen maximale vrijheid voor de individuele burger en minimale overlast en beperking van de uitoefening van vrijheidsrechten voor de ander, een belangrijke doelstelling zijn. Het is juist in die sfeer dat verdraagzaamheid een grote rol speelt. Ook de overheid zal zich daarvan bewust moeten zijn. In dit verband noem ik het verschijnsel van de burgerlijke ongehoorzaamheid, waarover ik eerder in dit blad mocht schrijven (Het tolerantieniveau van onze samenleving, Liberaal Reveil, 15e Jrg., juli 1973, pag. 29).

Gematigdheid en proportionaliteit Het vrijheidsbeginsel en het streven naar individuele ontplooiingskansen bepalen voor de liberaal het reactieve karakter van de politiezorg, in zoverre deze tegen burgers is gericht. Er is in beginsel slechts dan plaats voor politieoptreden tegen burgers als hun individuele ontplooiing leidt tot strafbaar of gevaarlijk gedrag of tot ontoelaatbare hinder voor elkaar. Ik laat hierbij buiten beschouwing de preventieve politietaak, die zonder inbreuken op de rechten of vrijheden van de burger plaats heeft en uiteraard spreek ik hier evenmin over de hulpverlenende taken van de politie. De toekenning van bevoegdheden aan de politie ten behoeve van haar optreden tegen personen zal op grond van de eerdergenoemde uitgangspunten restrictief moeten zijn, d.w.z. bevoegdheden behoren alleen te worden verleend voor die gevallen waarin de aan de orde zijnde belangen van de samenleving hoger worden geacht dan die van de individuele burger bij de vrijheid en integriteit van zijn persoon. Bij het doen van een keuze uit verschillende mogelijkheden zal getracht moeten worden te volstaan met die bevoegdheden die het minst in de persoonlijke levenssfeer ingrijpen. De toekenning der bevoegdheden zal bij de wet moeten geschieden. Deze wet zal de voorwaarden regelen waaronder haar toepassing

mag plaats hebben.

De politie zal bij het hanteren van de haar toegekende bevoegdheden steeds gematigdheid betrachten en er geen gebruik van maken als zij haar doel op voor de burger minder vexatoire wijze kan bereiken.

De gehanteerde middelen zullen steeds evenredig zijn aan de betekenis van de gedraging waartegen zij zijn gericht (proportionaliteitsbeginsel).

Gematigdheid en proportionaliteit moeten zowel voor het hanteren door de politie van geweldsmiddelen als van alle andere politiebevoegdheden gelden.

Slot

De ontbrekende belangstelling voor de politiefunctie die ik in de aanvang signaleerde had ongetwijfeld te maken met een zekere afkeer van het politiebedrijf als „society's dirty job”.

Sommigen verklaarden dit gebrek aan openlijke interesse bij de liberalen uit hun overtuiging dat de politie toch „een instrument in de handen van de „machtigen” in de staat” was.

Wat hiervan zij 't is te hopen dat de groeiende belangstelling ook in liberale kring tot discussie en meningsvorming op het stuk van de in onze samenleving gewenste plaats, taak en opzet van de politie zal leiden.

Het abstracte begrip „liberaal”

Marion Gräfin Dönhoff

Het navolgende is een vertaling van de rede van Marion Gräfin Dönhoff bij het in ontvangst nemen van de Erasmusprijs voor de Journalistiek 1977 uit handen van de Prins der Nederlanden op 19 september 1979. De redactie dankt het Erasmuscomité voor de toestemming om het artikel in Liberaal Reveil te mogen plaatsen. Voorts is de redactie mevrouw Braams-Beversluis uit Utrecht zeer erkentelijk voor de vertaling van de oorspronkelijke Duitse tekst. De originele tekst is afgedrukt in de Staatscourant van 20 september 1979.

Men kan zich zeker afvragen wat eigenlijk de concrete inhoud van het abstracte begrip liberaal is, dat immers in de politiek en in de samenleving verschillende betekenissen heeft. Toen ik enkele dagen geleden op de Duitse televisie toevallig het twaalfde deel van de Engelse serie „The world at war” zag, juist het deel waarvan de titel was „De bezetting van Holland”, dacht ik, toen ik aan het eind van de uitzending mijn toestel uitzette: „Nu weet ik wat liberaal is: dat de Hollanders de hoogste prijs die zij kunnen toekennen, verlenen aan een Duitse krant, hoewel bij velen, waarschijnlijk de meesten, de wonden van die brutale overval nog lang niet zijn genezen. Dat is liberaal in de betekenis van tolerant”.

In het liberaal zijn zit altijd ook een tegenstrijdig element, niet alleen van verzet tegen de macht van een absolutistische regering, maar ook van het tegenhouden van heersende modestromingen: ook hoort daartoe het relativeren van de zich absolutistisch voordoende ideologieën van het ogenblik — onverschillig of het nu gaat om kerkelijke orthodoxieën, Freudiaanse mono-causaliteit of een verlaat neo-marxisme. Het is daarom het wezenskenmerk van het liberale en tegelijkertijd de voorwaarde voor tolerantie om afwijkende ideeën niet als heresie te bestempelen en kritiek op het bestaande niet als ketterij te vervolgen. Aan een liberale krant wordt daarmee in onze tijd rijkelijk gelegenheid geboden tot veelsoortige controversen. Want bij een liberaal kan niet, zoals bij een conservatief, de wil om te behouden op de eerste plaats staan: hij moet altijd weer alles opnieuw doordenken, veranderen, veel aanvullen, veel weglaten, om in harmonie met de geschiedenis te blijven, die een proces is en geen toestand. En ook de dogmata en heilsboodschappen van de linksen zijn zijn zaak niet, want voor de liberaal bestaat er geen systeem, dat een bevredigende eindtoestand zou garanderen.

Ik dacht, dat het misschien interessant zou zijn, om een blik te werpen in de werkplaats van een liberale krant, en daarom zou ik U graag wat vertellen over de redactionele overwegingen en discussies die die gebeurtenissen begeleid hebben die, om zo te zeggen, mijlpalen geworden zijn in de ontwikkeling van de Bondsrepubliek gedurende de laatste 10 jaar.

Daarvóór zij nog een episode vermeld, die niets met die mijlpalen te maken heeft, maar die in zekere zin typerend is voor het dilemma

waarin ondogmatische liberalen zich bevinden. Een antiquair bood kortgeleden, op een markt van tweedehandsgoederen in Beieren, twee exemplaren aan van Hitlers „Mein Kampf” De bevoegde arrondissementsrechtbank bestrafte de handelaar, wegens het verspreiden van propagandamiddelen die in strijd zijn met de grondwet en nam de boeken in beslag. De handelaar ging in beroep bij het Federale hof. Dit besloot dat het boek een document was van de geschiedenis van die tijd en daarom door iedereen gekocht kon worden: overigens kon het helemaal niet in strijd met de grondwet zijn, omdat de grondwet nog niet bestond, toen „Mein Kampf” gedrukt werd.

Een heftige discussie

In Die Zeit brak een heftige discussie los. Argumenten vóór het verbod: als die tijds-documenten weer algemeen toegankelijk worden, zullen ook de „Stürmer” en andere anti-semitische publicaties spoedig weer verschijnen en die waarin het „Herren-ras” verheerlijkt wordt en andere naties bestempeld worden als „Untermenschen” — dat zou ondragelijk zijn voor allen, niet in de laatste plaats voor onszelf. En misschien, zo heette het, worden er dan ook nog een paar gekken gevonden die denken dat zulk materiaal zich leent voor hun opruiende acties. Argumenten tegen het verbod: wij hebben toch gezien, dat de absurde theorieën van de Nazi's niemand meer van achter de kachel weglokken — dat bewijzen al de verkiezingsuitslagen sinds 1949. Een paar politieke querulanten hebben het steeds weer geprobeerd, maar al twintig jaar is het hun niet gelukt één enkele vertegenwoordiger in de Bondsdag te krijgen.

De burgers hebben bewezen — en zij benadrukken het ook steeds weer — dat zij de democratie onder alle omstandigheden behoeden en verdedigen willen. En daar zal hun nu na dertig jaren weer voorgeschreven worden wat zij lezen mogen en wat niet? Wij verwijten de jongeren, dat zij te weinig weten over de Hitlertijd, en tegelijkertijd willen wij hun verbieden in het origineel te lezen wat indertijd gezegd en geschreven werd en ze uitsluitend verwijzen naar secundaire literatuur?

Omdat ook na een lange discussie geen overeenstemming bereikt kon worden, besloten wij beide meningen naast elkaar af te drukken, wat bij menig lezer vermoedelijk weer de indruk heeft gewekt, de liberalen weten nu eenmaal nooit wat zij willen. Maar nu naar de mijlpalen: Een diepe insnijding, van grote betekenis, in de geschiedenis van de Bondsrepubliek was ongetwijfeld de revolutionaire studentenbeweging van het eind der jaren zestig. Die was revolutionair in haar aanpak en hervormend in haar uitwerking.

Inderdaad had de mufte lucht van duizend jaren zich verzameld onder de toga's — en niet alleen daar — zoals de studenten dat op rijm zeiden op de spandoeken die zij voor de intocht van de met toga en baret uitgedoste professoren ontrolden. Dit middeleeuws ceremonieel, waaraan niemand kon zien dat twee wereldoorlogen over Europa heen getrokken zijn, bewees inderdaad hoeveel autoriteit zonder enige weerklank, zich door alle tijden heeft weten te redden.

Gevaarlijke tocht

Nadat er eenmaal een begin mee was gemaakt, werden al gauw de ramen overal opengezet en werd er frisse lucht naar binnen gelaten, die echter door velen als gevaarlijke tocht werd ervaren. Het onderwijssysteem werd hervormd, velen zeggen — misschien terecht — dodelijk hervormd, het politieke strafrecht werd herzien, en op het gebied van de zedelijkheidswetgeving (strafrecht) kromp de staat haar rol van hoedster van goede zeden vergaand in. De verhouding tussen de geslachten, evenals de betrekkingen tussen de verschillende generaties, veranderden grondig. Achterhaalde tradities, die echter velen aan het hart gebakken waren, verdwenen van de ene dag op de andere.

Zelden nog is een zo ingrijpende omwenteling zo weinig bloedig verlopen, want gewoonlijk plegen zulke veranderingen met burgeroorlog en bloedvergieten verbonden te zijn. Weliswaar was er ook deze keer een opstand, en pijnlijk was het proces zeker. Vaak werden de grenzen van het normale fatsoen ver overschreden en vaak werd veel waardevols tegelijk met het zinloos geworden overboord gegoid.

Tot grote schrik van vele professoren stond *Die Zeit* in de eerste jaren aan de kant van de studenten, maar waarschuwde steeds weer dat alles slechts aanvaardbaar bleef zolang er geen geweld werd gebruikt. Het kon echter niet uitblijven dat ook bij ons de jongeren, aangestoken door de sfeer van revolutie en lust tot veranderen, soms absurde artikelen schreven.

De lezer van *Die Zeit* heeft in die jaren veel op de koop toe moeten nemen — het klagen, vooral van de professoren werd luid, ook ergernis over het feit, dat, zoals het heette, in het „linkse feuilleton” heel andere meningen naar voren werden gebracht dan in het „rechtse economische deel”.

De tegenwerping dat dit a. in de natuur van de dingen lag en b. dat in een liberale krant slechts argumenten, geen bevelen telden, viel niet steeds op vruchtbare bodem.

Beginnende terroristen-scène

Toen dan tenslotte veel studenten in steeds grotere verwarring raakten, er straatstenen en ijzeren staven kwamen in plaats van discussies, moest iedere sympathie wel uitdoven. Enige jongelui sloten zich toen aan bij het beginnende terrorisme, anderen besloten de lange mars door de openbare instellingen te beginnen: om het bestaande systeem van binnen uit, uit de scharnieren te lichten.

Veel mensen gaven ons de schuld van die ontwikkeling, omdat wij gepleit hadden voor kalmte en ertegen gewaarschuwd hadden, door krachtdadig optreden, harde speciale wetten en strenge politiematregelen een escalatie op gang te brengen die niet meer te stoppen zou zijn.

Tussen toegeeflijkheid en tegenmaatregelen de juiste grenzen te vinden, dat is de taak van een liberale krant — maar wie zou kunnen beweren, dat hij steeds in staat is zich optimaal van die taak te kwijten?

De bezorgdheid voor de lange mars door de openbare instellingen bracht in januari 1972 Willy Brandt, de toenmalige regeringschef, en de regeringen van de deelstaten tot het onzalige Radicalen-Besluit, dat door de linksen al gauw bestempeld werd als beroepsverbod. In het midden van de jaren zeventig waren deze stemmen tot een zo

geweldig koor aangezwollen, dat de Bondsrepubliek van vele kanten als politiestaat gedoodverfd werd.

Ten onrechte — de Bondsrepubliek, de staat die tegen de totalitaire wereld aanligt, het land waar iedere maand ten aanzien van minstens drie spionnen het bewijs geleverd wordt van vijandige activiteiten — laat zich niet vergelijken met Frankrijk, waar iedere burger, om het even tot welke partij hij behoort, in de eerste plaats Fransman en nationalist is.

De Franse staatsstructuur wordt niet geschaad door het feit dat duizenden leraren en rechters communisten zijn. Maar in Duitsland is in de Weimartijd gebleken waar het heengaat als de ambtenaren vijanden van de democratie zijn: zij waren het, die toen toegelaten hebben, dat de democratie, waar zij zelf geen hoge dunk van hadden, langzamerhand uitgehold is.

Zoals vele andere burgers, meenden ook wij, dat mensen die de democratie willen afschaffen, geen ambtenaren van onze staat mochten worden, maar het één of ander beroep moeten gaan uitoefenen. Wij waren zeker van mening, dat voor treinmachinisten, postbodes en bewakers van kerkhoven, die in Duitsland helaas ook ambtenaren zijn, dat beginsel niet zou moeten gelden: toch moet dat voorlopig een vrome wens blijven, omdat er binnen afzienbare tijd geen mogelijkheid is, om de ambtenarenwet te veranderen.

In de eerste plaats had men met het Radicalen-Besluit willen verhinderen, dat vijanden van de constitutie ambtenaar worden. Maar na verloop van tijd werd ieder afwijkend politiek gedrag op de korrel genomen, zodat tenslotte iedere lastige tijdgenoot scherp in de gaten werd gehouden: ieder die een keer aan een demonstratie had deelgenomen of pamfletten had uitgedeeld.

Te vrezen was, dat onder zulke omstandigheden, diegenen die in staatsdienst willen gaan, worden opgevoed tot stiekemers en aangepaste conformisten, ook tot opportunisten, die al heel vroeg leren zich van iedere kritiek te onthouden.

Nog een keer scheen ons beginsel bevestigd te worden, dat het niet op het doel aankomt — omdat tenslotte iedereen verheven doelen heeft — maar veel meer op de middelen en methoden waarmee dat doel bereikt moet worden. Steeds weer waarschuwden wij tegen de ijver van hen die de staat beschermen. De hoofdartikelen in Die Zeit van Theo Sommer hadden toen titels als „Een democratie van stiekemers? „De democratie ten dode beschermen”. „De Duitsers in de lachspiegel”.

In het midden van de zeventiger jaren waren tenslotte toorn en haat aan beide kanten zo hoog opgelaaid, dat voor verstand nog maar weinig speelruimte bleef. Snel achter elkaar volgden in 1977 de geniepige moorden op advocaat-generaal Buback, bankier Ponto en industrieel Schleyer. De verwarring was grenzeloos — zo schreven 28 evangelische theologiestudenten waarderende woorden aan de vermoedelijke moordenaar van advocaat-generaal Buback en zonden hem 28 rode rozen. Geen wonder, dat openlijk de kreet om vergelding steeds luider werd: men zou de in hechtenis genomen terroristen als gijzelaars moeten beschouwen zo heette het, nieuwe wetten uitvaardigen, geen genade schenken.

„Zie daar de politiestaat”

Precies dat dreigde te gebeuren, wat de terroristen van plan waren: hun doel was het juist geweest, onze staat als fascistisch te ontmaskeren, en daarmee de volksmassa's tot revolutie aan te zetten. Ze hebben daarbij met grote intelligentie en vastbeslotenheid en met uiterste bruutheid gehandeld en daardoor steeds heftiger reacties uitgelokt, om tenslotte met de vinger naar Bonn te kunnen wijzen en te kunnen uitroepen „Zie daar de politiestaat!”

Toen tenslotte bleek, dat enige advocaten van de terroristen met hen onder één hoedje speelden en hun bemiddeling verleenden bij de informatiedienst tussen de gevangenen binnen en hun geestverwanten buiten — en dus bij het maken van plannen voor nieuwe misdaden — besloot de regering anti-terreurwetten vast te stellen: verdedigers, die hun rechten misbruiken, moeten uitgesloten worden: bepaalde gevangenen die hun straf uitzitten en bepaalde gevangenen die vastgehouden worden voor onderzoek, kunnen van de buitenwereld geïsoleerd worden: onder bepaalde voorwaarden wordt het afluisteren van telefoongesprekken makkelijker gemaakt. Voor de ijver van de bureaucratieën, bovenal van de Geheime Dienst, werden, gezien de escalerende emoties, alle deuren wijd opengezet. Hans Schuelers artikelen in Die Zeit hadden toen de volgende titels „Aanklacht tegen de aanklagers”. „De angst voor aanslagen wordt tot boemerang”. „De rechtsstaat mag niet door autoritaire recepten aan de terreur uitgeleverd worden”.

De Duitsers vertrouwen er graag op, dat de staat wel de grondrechten van de burgers zal verdedigen, maar zij komen niet op het idee, dat de burgers, onder bepaalde omstandigheden, de grondrechten ook tegen de staat verdedigen moeten. Dan moet er naast de intellectuelen een liberale pers in actie komen, want zij die regeren — onverschillig welke partij aan het roer staat — neigen ertoe in een conflict tussen de bescherming van de staat en de vrijheidsrechten van de burgers, voorrang te geven aan de bescherming van de staat.

Tussen alle stoelen

Ongetwijfeld moeten de krantenmensen, die zoiets ondernemen, goede zenuwen hebben en kunnen verdragen, dat zij door de linksen als reactionairen beschimpd worden en door de rechtsen als communisten verdacht worden gemaakt. Maar tot slot: de rechtmatige plaats van de liberalen is nu eenmaal tussen alle stoelen. Wij voelen ons daar zeer wel.

LIBERALE BEGINSELEN EN GEZONDHEIDSVOORLICHTING EN -OPVOEDING

Dr. M. A. J. Eijkman

In een geschrift van de Teldersstichting „Liberalisme in de jaren tachtig” merkt één van de auteurs, Van Doorn (1978), op dat het liberalisme altijd heeft geleefd vanuit de opvatting, dat „de individuele mens allereerst zelf zijn lot in handen dient te nemen, dat hij in vrijheid heeft te kiezen en daarmee zijn persoonlijke verantwoordelijkheid heeft te aanvaarden.” Opvallend is dat door deze auteur en trouwens ook door de andere in deze bundel, eigenlijk niet wordt gesproken over het feit, dat een goede gezondheid of liever een gezond bestaan 1) voor de burger een basisvoorwaarde is om de bovengenoemde hoedanigheden in praktijk te brengen.

Opvallend omdat we in een tijd leven waarin, volgens vele deskundigen, de kansen op een gezond bestaan minder lijken te worden; het aantal riskante levensgewoonten neemt immers toe en vooral ook omgevingsfactoren blijken het gedrag van mensen ongunstig te beïnvloeden. Het is daarom waarschijnlijk, dat het ongezonde gedragspatroon van de gemiddelde Nederlander de mogelijkheden nadelig beïnvloed om op een verantwoorde wijze de liberale beginselen in praktijk te brengen.

In dit artikel zal voornamelijk aandacht worden besteed aan de volgende vraag.

In hoeverre kan het leefklimaat van de Nederlander zodanig worden bevorderd, dat hij in vrijheid kan kiezen en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid kan aanvaarden?

Voordat echter getracht zal worden hierop een antwoord te geven, is het noodzakelijk enige achtergrondinformatie te geven over de gezondheidsproblemen van deze tijd, de rol van het menselijk gedrag daarin en ons systeem van gezondheidszorg.

Vroeger en Nu

Tussen 1850 en de Tweede Wereldoorlog waren vooral voedingsstoornissen, besmettelijke ziekten en gebreksziekten de oorzaak van hoge ziekte- en sterftecijfers, een situatie die eigenlijk nu nog geldt voor de landen van de Derde Wereld. Na 1945 ziet men in de westelijke wereld echter een geheel andere situatie. Door de sterke nadruk die er werd gelegd op hygiëne, de verbeterde woon- en werkomstandigheden en de jeugdgezondheidszorg met haar inentingsprogramma's, komen dergelijke ziekten en afwijkingen nog maar weinig in ons land voor.

Was bijvoorbeeld in 1903 de sterfte per 100.000 leden van de Nederlandse bevolking aan tuberculose en overige infectieziekten respectievelijk 192 en 80, in 1975 was dat slechts 1 en 4 (Hautvast 1979). Wanneer men nu naar de meest voorkomende huidige doodsoorzaken kijkt, dan blijken daarvoor ziekten verantwoordelijk te zijn zoals hart- en vaatziekten, kwaadaardige nieuwvormingen en ongevallen (vooral in het verkeer). Zowel bij deze ziekten als bij de

ongevallen speelt het menselijk gedrag een grote rol en deze conclusie is gebaseerd op zeer veel onderzoek (Dalzell-Ward, 1975). Ook hier enige voorbeelden.

In het geval van hart- en vaatziekten bestaat er een duidelijke relatie met individuele voorkeuren voor eenzijdige voeding, roken en weinig beweging. Longkanker en longemphyseem houden nauw verband met rookgewoonten en de relatie tussen het toegenomen alcoholgebruik en verkeersongevallen is suspect.

Andere ziekten die de kwaliteit van het leven ernstig belemmeren en waar eveneens componenten uit ons gedrag voor verantwoordelijk zijn, zijn b.v. suikerziekte (te veel eten); alcoholische levercirrose (te grote consumptie van alcoholische dranken); tandbederf en tandvleesziekten (hoog suikergebruik en slechte mondhygiënische maatregelen).

Opvallend zijn bij de oorzaken van de hiergenoemde ziekten de hedendaagse eetgewoonten. Een vooraanstaande Amerikaanse deskundige geeft als zijn mening, dat het huidige voedingspatroon vooral een afspiegeling is van de heersende welvaart, van de eis tot steeds grotere agrarische productiviteit, van de activiteiten en technische mogelijkheden, van de levensmiddelenindustrie, van de vraag naar „gemak”, enz.

Niet alleen riskante levensgewoonten zijn verantwoordelijk voor de ziekten van deze tijd, ook het soort werk dat mensen doen kan tot ziekte leiden. Men denke aan de z.g. managers-ziekten, waarin stress een belangrijke factor is en de problemen binnen de bedrijfsgezondheidszorg, zoals de invloed van chemische factoren (huidziekten, slijmvliesziekten) en de fysische omstandigheden (gehoorziekten door geluidsoverlast, straling en klimaatfactoren).

En tenslotte dient ook te worden vermeld, dat het collectieve gedrag van invloed is op de ziektepatronen van deze tijd. Milieuvervuiling, industrialisatie, overbevolking, automatisering, de grote hoeveelheid medicijnen waar men te gauw naar grijpt, etc. zijn allen nauw gerelateerd aan de ziekten uit de twintigste eeuw.

Kenmerken

Een opvallend kenmerk van de bovengenoemde ziekten is dat het onverantwoorde gedrag van de mens pas op de lange duur zichtbaar wordt (Suchman, 1963). Een hartinfarct is b.v. niet het gevolg van één korte periode onder stress leven of te veel cholesterol consumeren, maar van jaren lang, regelmatig spanningen hebben en ongezond eten. Geruime tijd verontreinigde lucht inademen is op de lange duur schadelijk voor de gezondheid, maar (misschien helaas) niet direct. Van éénmaal snoepen krijgt men niet gelijk een gat in een kies etc. De mens heeft kennelijk een groot aanpassingsvermogen voor langdurige bedreigende leefomstandigheden, zonder dat op korte termijn de resultaten ervan manifest worden.

Een ander karakteristiek kenmerk van de welvaartsziekten, want onder deze naam worden ze ook wel getypeerd, is dat ze vrijwel nooit te verklaren zijn vanuit één oorzaak. Een groot aantal risicofactoren spelen als het ware samen. In het geval van hart- en vaatziekten vormen factoren als stress, rookgewoonten, gebrek aan lichaamsbeweging, overgewicht en te veel cholesterolconsumptie als

het ware een complex, waardoor de kans op deze ziekten wordt vergroot.

Een probleem vormt bovendien het feit, dat er een groot aantal belemmerende factoren aanwezig zijn die gezond gedrag tegengaan (Eijkman, 1979).

Hoewel dit al eerder vluchtig is aangestipt, een tweetal voorbeelden.

1. Wil men tot beter gedrag komen op het gebied van de gezondheid, dan blijkt daarvoor veel moeite en discipline noodzakelijk te zijn. Vaak dient men oude gemakkelijke gewoonten af te moeten leren voordat men nieuw gedrag moet aanleren.

Riskante gewoonten vormen onmiskenbaar een onderdeel van ons cultuurpatroon. Mensen die b.v. gezondheidsbewust willen leven wordt het niet gemakkelijk gemaakt. Koekjes bij de thee, alcoholische dranken en sigaretten aanbieden als vorm van gastvrijheid, snoepjes geven aan kinderen in winkels, behoren tot algemeen geaccepteerde leefgewoonten en het wordt als overdreven beschouwd wanneer men daartegen bezwaren maakt.

Gezondheidsbewust gedrag betekent in feite in veel gevallen afwijkend gedrag ten opzichte van de omgeving, afwijkend van het gewone gedrag.

2. De westerse bevolking wordt door middel van reclame via massamedia voortdurend geattendeerd op producten die schadelijk kunnen zijn voor de gezondheid. Als voorbeeld moge gelden een Amerikaans onderzoek waarin wordt vastgesteld, dat in 1972 voedingsfabrikanten ongeveer een **miljard** dollar uitgaven aan T.V.-reclame, waarbij ongeveer 1/3 deel van de geadverteerde voeding geclassificeerd kan worden als ongezond (vette tussendoortjes, snoep, frisdranken) Manoff, 1973).

In schrill contrast met de vele „ongezonde” informatie die via de reclame over de bevolking wordt uitgespreid staat het geringe aanbod aan informatie over medische onderwerpen, met name op het gebied van de preventieve geneeskunde (c.q. tandheelkunde). Vastgesteld moet worden, dat er binnen de bevolking een grote achterstand bestaat aan informatie over het ontstaan en het voorkomen van de ziekten van deze tijd. Dit gebrek aan kennis wordt door deskundigen beschouwd als een belangrijke belemmering bij de bestrijding van de huidige ziektepatronen.

Het systeem van gezondheidszorg

De moderne ziekten stellen de gezondheidszorg voor grote problemen.

Niet alleen door de vele oorzakelijke factoren die erbij een rol spelen, maar eveneens door de enorme kostenstijgingen die zij veroorzaken. Vooral dit laatste komt in de onderstaande tabel duidelijk naar voren.

De kosten van de gezondheidszorg in de jaren 1972 en 1976.

	1972	1976
Intramurale gezondheidszorg	5637(54)	11246(57)
Specialistische hulp ²	864(8)	1372(7)
Geneesmiddelen	1350(13)	2025(11)
Extramurale gezondheidszorg	1690(16)	3079(16)
Collectieve preventieve zorg	284(3)	489(3)
Beleid, administratie en beheer	465(4)	832(4)
Overige gezondheidszorg	231(2)	399(2)
Totaal	10521	19442

1 Tussen haakjes is het procentuele aandeel in de totale kosten weergegeven.

2 Brutohonorarium van vrijgevestigde declarerende specialisten. (Uit de rijksbegroting voor het jaar 1979)

Algemeen bekend is, dat extra geld besteed aan de gezondheidszorg, niet noodzakelijkerwijze behoeft te leiden tot een betere gezondheid van de bevolking. Ook schijnt er, gezien het groeiend aantal persberichten, meer kritiek te zijn van de bevolking op het functioneren van de gezondheidszorg. Er zou te veel nadruk worden gelegd op de medische technologie en de medisch technische behandeling van de patiënten in plaats van meer op de mens gerichte benaderingen. Overigens blijkt uit enig onderzoek (Maas de Waal, 1979) dat 72% van een groep Amsterdamse ondervraagden tevreden was over de gezondheidszorg.

Niet alleen via persberichten wordt kritiek geleverd. Ook deskundigen zijn ernstig bezorgd. De voorzitter van de Centrale Raad voor de Volksgezondheid Festen (1977) geeft in een zeer kritische beschouwing over de Nederlandse medische zorg aan, dat de verplaatsing van de zorgverlening van de huisarts naar de specialist en de onstuimige groei van de ziekenhuizen onjuist en ondoordacht is. Zijn argumentatie stoelt op voorbeelden zoals het feit, dat patiënten verslaafd worden gemaakt aan slaapmiddelen, laxantia, valium etc. en dat patiënten om economische redenen onnodig lang in ziekenhuizen blijven. Voorts wordt de mening steeds meer verkondigd, dat er patiëntenrechten behoren te zijn, misschien wel omdat het publiek ervaart te weinig behandeling en begeleiding te krijgen. De patiënt heeft bijvoorbeeld recht op informatie over de aard van zijn ziekte, wat de te volgen behandeling is en wat de consequenties van beide zijn (Dekkers 1979). Leenen (1977) gaat nog verder. Hij stelt vast, dat de patiënt, die immers het centrum en het doel van de gezondheidszorg is, zijn rechten moeten verdedigen tegen het systeem van zorgverlening, dat er feitelijk op is gericht hem hulp te bieden. Factoren zoals de afhankelijkheid van de patiënt, de massaliteit van de vraag om hulp en de daaruit volgende noodzaak tot organisatie, hebben deze situatie bevorderd.

Aan het eind van deze paragraaf lijkt de volgende veronderstelling niet onwaarschijnlijk.

Hoewel de gezondheidszorg, zoals Siderius (1973) vaststelt, kan worden opgevat als een sociaal instrument ten dienste van individu en collectiviteit, is het niet onmogelijk dat ons stelsel van medische voorzieningen (tesamen met de sociale verzekeringen) steeds meer de mensen tot patiënten maakt (Voorbij, 1974).

Dat houdt in dat een dergelijke situatie de verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid van de Nederlander niet bevordert (zelfs misschien belemmert), zijn keuzevrijheid aantast en het hem vrijwel onmogelijk maakt zijn eigen lot in handen te nemen.

Gezondheids- voorlichting en Opvoeding (G.V.O.)

Zowel vanuit de geneeskunde als vanuit de sociale wetenschappen worden pogingen ondernomen de patiënt zijn plaats, als spil waarom de gezondheidszorg draait, terug te geven. Verantwoordelijkheid binnen de gezondheidszorg, zowel van de patiënt als het gaat om zijn eigen gezondheid en ziekte, als van de hulpverlener in zijn relatie

tot de hulpzoekende, wordt zo langzamerhand als essentieel ervaren. Vooral in de G.V.O., die Rouwenhorst (1977) beschouwt als functie van de gezondheidszorg, staat deze verantwoordelijkheid van de patiënt (voor zover deze daartoe in staat is) centraal. Omdat het bij de G.V.O. met name gaat over de beïnvloeding van de relatie gezondheid (of gezondheidsproblemen) en het gedrag van de mens, lijkt juist de G.V.O. een mogelijkheid om mensen behulpzaam te zijn bij het leren van die verantwoordelijkheid. In deze paragraaf wordt verder wat nader ingegaan op wat achtergrondinformatie over G.V.O.

G.V.O. is een omschrijving van het Angelsaksische begrip Health Education. Het werd in 1961 door een commissie uit de Centrale Raad voor de Volksgezondheid in Nederland geïntroduceerd. Rouwenhorst (1977) merkt op, dat de bedoeling van de term G.V.O. was, te komen tot een verzamelbegrip van allerlei activiteiten op het gebied van de voorlichting over gezondheid. In de praktijk echter wordt G.V.O. heden ten dage gebruikt naast het begrip voorlichting en is de toevoeging „opvoeding” bron van veel misverstand. In de eerste definitie van de W.H.O. in 1954 werd het doel van health education omschreven als „to help people achieve health by their own actions and efforts”. Omdat deze doelstelling nogal erg eenzijdig is gericht op het individu en de rol van de gezondheidszorg en de gezondheidsvoorzieningen bij de G.V.O. toch ook van belang zijn, werd in de W.H.O.-definitie van 1969 het doel wat uitvoeriger beschreven. „To encourage people to adapt and sustain healthful life practices, to use judiciously and wisely the health services available to them, and to make their own decisions, both individually and collectively, to improve their health status and environment.” (Overigens blijkt dat ook al uit het rapport van de Centrale Raad in 1962).

Hoewel deze doelstellingen weinig aan duidelijkheid te wensen overlaten, wijst Rouwenhorst er op dat evenals bij het begrip voorlichting ook aan de term G.V.O. door diverse deskundigen verschillende betekenissen worden toegekend. Zo zijn er die G.V.O. een filosofie noemen; anderen beschouwen het als een wetenschapsbeoefening, een dimensie of een instrument van de gezondheidszorg en voor weer anderen betekent het een activiteit of proces. Deze tegenstrijdige meningen maken, dat er nogal wat onduidelijkheid over het begrip bestaat.

De zeer gezaghebbende Amerikaanse vereniging van Public Health Educators (S.O.P.H.E., 1977) beschouwt health education „als een proces gebaseerd op wetenschappelijke uitgangspunten, waardoor de mogelijkheden van de mensen worden vergroot om op basis van kennis beslissingen te nemen die het welzijn van henzelf, hun gezin en hun omgeving beïnvloeden.

Ook over het effect van G.V.O. wordt veel geschreven en gediscussieerd. Kort zij hier vermeld, dat er een aantal auteurs is, dat stelt dat G.V.O.-activiteiten welke bewust gericht zijn op de verandering van menselijk gedrag, politieke implicaties hebben. Omdat mensen soms een keus moeten maken, kunnen zich dilemma's voordoen waarbij de politieke stellingname een rol kan spelen. De indruk bestaat overigens, dat hier vooral is gedacht

vanuit het beleid en niet zo zeer vanuit de meer individuele G.V.O.-benadering, zoals in het geval van patiëntenvoorlichting door artsen etc.

Ter afsluiting van deze korte bespreking over doel en achtergronden van de G.V.O. het volgende. Het lijkt er op, dat het doel ervan vermoedelijk niet direct ligt in het hebben van een zo groot mogelijke gezondheid van de bevolking. Belangrijkste doel op korte termijn lijkt vooral, dat individuen en misschien ook groepen, organisaties of andere maatschappelijke instituties zullen moeten leren bewust beslissingen te nemen ten aanzien van het gedrag op het gebied van gezondheid, gezondheidsproblemen of ziekte. Dit kan door het verkrijgen van inzicht in de eventuele gevolgen van gedrag. Door gezondheidsvoorlichting en -opvoeding zou men de patiënten moeten leren verantwoordelijkheid te hebben voor hun gedrag.

Opvallend zijn in de hierboven genoemde omschrijvingen van G.V.O. de overeenkomsten met de liberale uitgangspunten. Beslissingen nemen op basis van verantwoordelijkheid voor het eigen doen en laten, zelf het lot in handen nemen, het individu grote vrijheid toekennen etc. blijken alle essentieel binnen het G.V.O.-denken.

Vragen

Zoals uit het voorgaande bleek is het aangrijpingspunt van de G.V.O. niet de ziekte zelf, maar vooral het gedrag dat tot ziekte kan leiden. De Kommissie Nationaal Plan G.V.O. (1977) vat dit aldus samen:

Omschrijving van het aangrijpingspunt van G.V.O.

niet: een ziekte/stoornis of schadelijk verschijnsel, zoals:	maar wel: individueel gedrag, zoals:	en ook: collectieve gedragspatronen en de daarvoor relevante maatschappelijke factoren, zoals:
cariës hart- en vaatziekten neuroses milieuvervuiling verkeersongevallen	snoepgedrag roken, eten e.d opvoeding, intermenselijke relaties milieubewustzijn verkeersgedrag	snoepconsumptie stimulerende factoren, zoals reclame en de gewoonte om genegenheid tot kinderen met snoep te uiten miskening van de rechten van de niet-roker woon- en werkklimaat groei-optimisme feitelijk geaccepteerd zijn van het overschrijden van de maximumsnelheidsgrens

Uit rapport van de Kommissie Nationaal Plan G.V.O. (1977).

In deze opvatting kent men aan de mens, groepen, organisaties, overheid etc. een duidelijke eigen verantwoordelijkheid toe. Hoewel deze opvatting praktisch door zeer veel auteurs kan worden onderschreven, geeft ze wel aanleiding tot een aantal opmerkingen. Er zijn b.v. weinig gegevens bekend in hoeverre de burger in staat is deze verantwoordelijkheid te dragen, in hoeverre het hem (on)mogelijk wordt gemaakt verantwoordelijkheden op zich te nemen of hij gemotiveerd is in deze etc.

Voor wat betreft de rol van de overheid, kan er eveneens een aantal vragen worden gesteld!

De overheid heeft de plicht (dus de verantwoording) de burgers te beschermen tegen allerlei risico's op het gebied van de gezondheid. In gevallen van zuivering van drinkwater, van verwijdering van vuilnis door ophaaldiensten, van maatregelen ter voorkoming van de verontreiniging van het milieu wordt bescherming door praktisch iedereen geaccepteerd. Maar tot hoever kan de overheid gaan, wanneer zij de bescherming van de burger (overigens een uitgangspunt van de Wereldgezondheidsorganisatie) in het geval van de z.g. welvaartsziekten in praktijk wil brengen? Hier speelt immers de beïnvloeding van het gedragspatroon (al of niet gezond) van mensen een grote rol; en bij beïnvloeding kan de persoonlijke vrijheid van de burger in het geding komen. Twee voorbeelden: de kwestie van de drinkwaterfluoridering en het dragen van veiligheidsgordels door automobilisten.

Toen de overheid fluoridering als praktische maatregel tegen het ontstaan van tandbederf een wettelijke basis wilde geven, werden door tegenstanders principiële bezwaren aangevoerd. Deze lagen vooral op het gebied van de persoonlijke vrijheid. Deze principiële stellingname was een van de redenen, dat de maatregel niet werd ingevoerd.

Hoewel dat niet het geval is bij de verplichting tot het dragen van auto gordels (in de U.S.A. wordt de invoering ervan soms beschreven onder het hoofdstuk „public health failures”) en de invoering ervan wettelijk verplicht is, blijken er binnen de bevolking weerstanden tegen te bestaan. Een van de oorzaken daarvan ligt ongetwijfeld op het terrein van de persoonlijke aantasting van de vrijheid.

Ook op ander terrein is de rol van de overheid, zeker wanneer het gaat om de bestrijding van de belangrijkste ziekten van deze tijd, niet eenvoudig.

Men kan spreken van een paradoxale situatie, wanneer zij enerzijds maatregelen stimuleert die nadelig zijn voor de gezondheid (zoals subsidies voor de suikerbietenenteelt) of nalaat, vanwege de complexiteit, uitgebreide maatregelen te treffen om die gezondheid te beschermen (bedrijfsveiligheid, rookreclame) en anderzijds veel geld uitgeeft om diezelfde gezondheid te handhaven of te verbeteren.

De vraag rijst echter of de staat de bevolking gezondheid kan geven. Mag men in deze tijd nog wel van de overheid verwachten, dat zij inderdaad de volle verantwoordelijkheid voor de gezondheid van de bevolking op zich kan nemen?

In het kader van dit artikel kan op deze vragen niet verder worden ingegaan, doch het lijkt gewenst, dat binnen liberale kringen in de toekomst over deze kwesties meer zal worden gediscussieerd.

Standpunten in deze zullen moeten worden bepaald, omdat het accent van de gezondheidszorg, de rol van burger en overheid daarin, in de komende jaren steeds meer zal gaan liggen op de relatie tussen gedrag van de mens en zijn (on)gezondheid.

Werkterrein en effecten

De G.V.O. zal op een aantal terreinen werkzaam moeten zijn, zoals blijkt uit de vorige paragrafen. In de eerste plaats binnen de gezondheidszorg zelf. Men denke aan allerlei vormen van patiënten-voorlichting. Allereerst de gebruikelijke voorlichting door individuele artsen, tandartsen en anderen werkzaam binnen de gezondheidszorg. Persoonsgerichte voorlichting blijkt effectief wanneer de voorlichtinggevers veel aandacht besteden aan persoonlijk contact, wanneer zij actief gebruik maken van communicatie theorieën etc. (De Haes e.a., 1975). Ook binnen de tandheelkunde blijkt goed persoonlijk contact tussen tandarts en patiënt een basisvoorwaarde voor het verkrijgen van een gezonde mond (Eijkman, 1979). Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat blijkt uit vooral Amerikaans onderzoek, dat verschillende andere G.V.O.-benaderingen ook resultaten geven; b.v. hartpatiënten die deelnamen aan G.V.O.-programma's voelden zich beter en bezochten daarna hun arts minder vaak dan patiënten die niet in het onderzoek werden betrokken; astmapatiënten die aan groepsdiscussies met andere astmalijders deelnamen behoeften minder vaak eerste hulp dan op de traditionele manier behandelde patiënten; groepsbijeenkomsten met alcoholici, met patiënten die hoge bloeddruk hebben, met ouders wiens kinderen reumatische koorts hadden, met patiënten die suikerziekte hadden etc. blijken positieve invloed te hebben op de gezondheid (Green, 1978). Informatie via massamedia aan grote groepen mensen over de gevaren van roken, over te weinig lichaamsbeweging en verkeerde voeding gecombineerd met specifieke instructies aan groepen of individuele benaderingen, waarbij gebruik wordt gemaakt van leerpsychologische methodieken, blijken van nut bij het voorkomen van hart- en vaatziekten (Maccoby; Farquhar, 1975). Zo is er een aantal voorbeelden binnen de gezondheidszorg te noemen waarbij G.V.O.-benaderingen succes hebben en waarbij kosten baten analyses uitwijzen, dat conventionele benaderingen binnen de gezondheidszorg dikwijls veel meer geld kosten en minder bijdragen aan de kwaliteit van het bestaan (Green 1978). Buiten de gezondheidszorg liggen eveneens grote kansen voor de G.V.O. Allereerst binnen de scholen, omdat juist binnen deze instellingen leren en opvoeden van jeugdige personen systematisch kan worden aangepakt. Hegger (1978) geeft aan, dat vooral binnen het onderwijs de aandacht van leerlingen kan worden gevestigd op de invloed van gedragingen en leefomstandigheden op de lichamelijke, geestelijke en sociale gezondheid; dat in samenhang daarmee men de leerlingen bewust kan maken van factoren in henzelf en in hun omgeving die ongezond en onveilig gedrag c.q. een onveilige of ongezonde leefomgeving tot gevolg (kunnen) hebben; dat men de leerlingen kan stimuleren tot het zoeken van

toepasbare oplossingen. Opvallend is overigens, dat uit literatuur blijkt, dat b.v. tandheelkundige voorlichtingsprogramma's op Amerikaanse scholen in het algemeen niet leiden tot beter gebitsbewust gedrag van de leerlingen t.a.v. gezondheid; kennis op het gebied van de gebitsgezondheid wordt daarentegen wel verhoogd (Haefner, 1974). Op het gebied van de alcoholvoorlichting op scholen wijst het weinig evaluatie-onderzoek op aanmerkelijk gunstiger resultaten (De Haes, 1978).

Een ander werkterrein voor G.V.O. is de industrie, met name op het gebied van bedrijfsveiligheid, de verbetering van productveiligheid en het bevorderen van menswaardige werkomstandigheid (Hegger, 1978).

Beleid

Tot slot, zij het zeer in het kort, enige opmerkingen over het mogelijke toekomstige beleid ten aanzien van de G.V.O. Behalve dat vanuit de medische wereld zelf in de komende decennia veel aandacht zal moeten worden geschonken aan persoonsgerichte benaderingen van patiënten, aan groepsgerichte G.V.O.-methodieken en daarbij veel nadruk zal moeten worden gelegd op adequate informatieverstrekking aan het publiek, er binnen het onderwijs G.V.O.-onderwerpen als leerstof in het curriculum zullen moeten worden opgenomen, kan ook de overheid een belangrijke rol spelen op het gebied van de G.V.O.

Deze kan G.V.O. bevorderen door het beschikbaar stellen van middelen om gezondheidsvoorlichters aan te stellen en te laten werken. De overheid kan invloed hebben op de structuren waarin deze mensen werken. Daarnaast kan zij opleidingen en mogelijkheden voor gezondheidsvoorlichting instellen, onderwijs voor zowel voorlichters zelf als voor anderen bevorderen, subsidies voor projecten geven, kwaliteitseisen aan G.V.O.-werkzaamheden stellen en vooral de zo noodzakelijke evaluatie van G.V.O.-activiteiten bevorderen.

En bovendien kan zij zorgen voor een voortdurende stroom van informatie over onderwerpen die de gezondheid betreffen (b.v. systematische informatie via de massamedia). Het ligt voor de hand te concluderen, dat de overheid, op grond van deze uitgangspunten kan bevorderen, dat de Nederlander zelf bewuste, weloverwogen beslissingen kan nemen ten aanzien van de gezondheid.

In dit artikel 2) zijn een paar gedachten gegeven die wegen aangeven om de in het begin gestelde vraag: „In hoeverre kan het leefklimaat van de Nederlander zodanig worden bevorderd, dat hij op verantwoorde wijze zijn eigen lot in handen kan nemen, dat hij in vrijheid kan kiezen en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid kan aanvaarden?” op aanvaardbare manier te beantwoorden. Het moge duidelijk zijn, dat — juist liberalen — hierin een grote rol kunnen spelen.

Noten

1) Gezondheid wordt in dit artikel ruimer opgevat dan het medisch gezond zijn alleen, wat Sporken (1977) aldus opvat: Een mens is medisch gezond, wanneer hij beschikt over ongestoorde lichamelijke en psycho-sociale mogelijkheden om in relatie met medemensen tot zelfrealisatie uit te groeien. In dit artikel wordt het begrip gezondheid vervangen door het begrip „gezond bestaan”, dat volgens

Kuiper (1975) inhoudt „het openliggen van de weg naar de voor mensen maximale levensduur en het op weg zijn naar authentieke menswording.” De nadruk ligt dan met name op de wisselwerking tussen de mens en de wereld om hem heen. In dit artikel worden „gezondheid” en „gezond bestaan” door elkaar heen gebruikt.

2) De literatuurlijst, welke behoort bij dit artikel, is te verkrijgen bij de auteur.

Dr. W. N. A. Klever Abortus als antinomie

Over abortus provocatus wordt erg veel nagedacht, gediscussieerd en geschreven. Globaal kan men twee standpunten onderscheiden: de opvatting dat abortus een ethisch toelaatbare handeling is om zijn gedrag na een vergissing te korrigeren; èn de opvatting dat abortus in alle gevallen een ethisch laakbare handeling is, waardoor men zich vergrijpt aan het leven. Beide standpunten kennen uiteraard variaties en nuanceringen.

Men moet konstateren dat daarmee de beoordelaars van de abortus wel erg verdeeld zijn in twee tegengestelde kampen. In vergelijkbare ethisch-politieke vraagstukken is dat niet zozeer het geval; men denke b.v. aan politieke terreurdaden of economische uitbuiting, waar over het algemeen iedereen afwijzend tegenover staat, ook al ontbreken daarin natuurlijk niet de nodige verschillen van mening.

De abortus heeft eigenschappen van een klassieke filosofische antinomie. Een korte toelichting is hier wellicht niet overbodig in verband met de konklusies die ik daar straks uit zal trekken. Een antinomie kan men ongeveer omschrijven als een kontradiktie, waarin de menselijke rede verstrikt raakt als zij over een zaak, waarvoor zij niet kompetent is, onvoorwaardelijke uitspraken wil doen.

Het begrip antinomie is al heel oud in de filosofie. Reeds Protagoras, een Grieks filosoof uit de vierde eeuw vóór Christus, kende het en stelde zelfs een boek samen („Antilogoi” geheten) met tegengestelde opvattingen over allerlei kwesties, die men er met evenveel recht op na kon houden. Hij beweerde dat alle serieus bedachte opvattingen waar zijn, omdat elke mens zelf de maatstaf en norm van zijn wereld is. De bekende woorden: „de mens is de maat van alle dingen” zijn van hem afkomstig. Zij spreken de relativiteit en subjektiviteit van alle kennis uit. De sofisten, waarvan Protagoras een vertegenwoordiger was, trokken daar ook politieke konsekwenties uit: elke „nomos”, d.w.z. elke regeling of wetgeving, die door de zittende politieke machthebber wordt uitgevaardigd, is volgens hen in orde of „oké”.

In de hedendaagse filosofie is het begrip antinomie vooral ingeburgerd dank zij de filosofie van Immanuel Kant (1724-1804) die in zijn beroemde **Kritik der reinen Vernunft** een serie antinomieën van de zuivere rede opstelde. Als voorbeelden daaruit noem ik er twee:

1) Thesis: de wereld is tijdruimtelijk begrensd. Antithesis: de wereld heeft geen grenzen in de tijd en ruimte.

2) Thesis: alles in de wereld is kausaal gedetermineerd. Antithesis: niet alles is gedetermineerd, er bestaat ook vrijheid.

Kant liet in een zeer uitvoerig hoofdstuk zien, dat beide, aan elkaar regelrecht tegenovergestelde opvattingen, met redelijke argumenten bewezen konden worden. Omdat zij echter niet beide waar konden zijn, trok hij de konklusie dat de rede hier dan kennelijk de grenzen

van haar mogelijkheden overschreden had. Zij zou zich, zo stelde hij, dienen te beperken tot het begrijpen van de ervaringsgegevens en zich niet moeten vergalopperen in metafysische theorieën, waar zij toch nooit uitkomt.

Zou men nu de abortus ook niet kunnen of moeten beschouwen als zo'n onoplosbare antinomie? Naar mijn weten is de abortuskwestie nog nooit in het licht van deze filosofische antinomieënleer gezien. De argumentaties pro en contra lijken gelijkwaardig en even stringent. Beide doen zij beroep op gezonde beginselen, dat van de persoonlijke vrijheid en autonomie enerzijds, dat van het onvoorwaardelijke respect voor het leven en zeker het menselijke leven anderzijds. Logisch zitten beide redeneringen op dezelfde wijze en even sterk in elkaar. Het beginsel waaruit men de aanvaardbaarheid c.q. de afwijzing deduceert, wordt als evident en vanzelfsprekend aangenomen en heeft een fundamentele plaats toegewezen gekregen in de desbetreffende ethiek.

„Evén sterk” betekent echter ook „even zwak” als het gaat om dezelfde zaak. Protagoras kon de waarheid van de tegendelen onaangetast laten omdat hij van mening was dat ieder vanuit zijn eigen denkwereld per slot van rekening over verschillende zaken sprak. Doch als we deze komplikatie buiten beschouwing laten en even voor het gemak aannemen dat de discussie over hetzelfde punt gaat, kan men laten zien, dat beide argumentaties kwetsbaar zijn. De voorstanders stellen de vrijheid, het geluk, het sociaal welbevinden etc. van de moeder voorop. Vrijheid echter is het realiseren van zichzelf naar al zijn mogelijkheden en aspiraties. Daartoe behoort zeker ook, als een onmisbare dimensie, het respect voor het leven in al zijn uitingsvormen. Abortus zou een niet-passende breuk zijn in de lijn: vrijheid, „medemenselijkheid”, abortus, dierenbescherming, milieuzorg.

Wie omgekeerd uitgaat van de heiligheid en onschendbaarheid van het leven, ook in zijn primitieve en nog onontwikkelde vormen, zal uitmonden bij het (menselijk) leven dat in vrijheid over zichzelf beschikt. Hij zal dus de hoogste levensvorm, nl. die waarin het leven zichzelf in handen neemt en zichzelf uitoefent, als een absolute waarde moeten erkennen. Het zou niet konsekvent zijn om het embryo koste wat kost te beschermen en van de andere kant het volwassen leven, het geestelijk-sociale leven van de moeder, te laten stukgaan. Voorstanders en tegenstanders hanteren beide een lofwaardig beginsel; zij verzuimen echter het beginsel konsekvent toe te passen en door te trekken. Zodra zij dit wel doen, komen zij in elkaars visie terecht.

Hegel (1770-1831) heeft uit de antinomieënleer van Kant de konklusie getrokken dat we altijd te veel of te weinig beweren en dat we daarom altijd op onze beweringen moeten terugkeren, omdat ze (als bepalingen van het algemene) noodzakelijkerwijs vereenzijdigingen daarvan zijn. Elk standpunt dat we ten beste geven, is een abstracte beschouwing die in een volgend stadium moet worden gekompleteerd, hetgeen dan weer een opheffing daarvan betekent. Dit geldt, denk ik, ook voor de besproken abortus-standpunten, die, als zij teneinde gedacht worden, elkaar blijken te impliceren. Ze kunnen niet te goeder trouw **tegenover** elkaar staande gehouden worden zonder zichzelf ontrouw te worden.

Zo gezien is abortus niet goed (acceptabel) òf verkeerd (verwerpelijk) maar goed èn verkeerd. De praktische vertaling van deze kryptische uitspraak is dan dat abortus door deze redenering boven de ethische kontekst uitgetild wordt ofwel ethisch geneutraliseerd wordt, omdat „goed en verkeerd” hetzelfde is als „noch goed noch verkeerd”. Ethiek heeft te maken met goedkeuring of afkeuring, met een normatieve benadering aan de hand van iets absoluuts. En daarvoor blijkt abortus niet vatbaar te zijn. Met de grote filosofen Kant en Hegel kunnen we stellen dat de mens die een zaak als abortus onvoorwaardelijk positief of negatief kwalificeert, zijn perken ofwel het territorium van zinvolle kennisaanspraken, te buiten gaat. We zouden bescheidener moeten zijn en uitdrukkelijk moeten accentueren dat we vanuit dit of dat stel beginselen wel of niet voor abortus geporteerd zijn. Dan zou duidelijker worden dat verzet tegen legalisatie van abortus gelijk staat met verzet tegen gewetens- of denkvrijheid.

Abortus is duidelijk een zaak, waarbij de publieke opinie zover ontwikkeld is dat argumenten vóór en tegen beide plausibel geacht worden en daardoor elkaar ook naar het algemeen gevoelen der Nederlandse bevolking relativeren. Dit lijkt het juiste moment voor de overheid om zich van alle maatregelen die ook maar in de verte op ethische betutteling lijken, te onthouden en haar eventuele regelingen uitsluitend te baseren op medische, psychologische, sociale en evt. sociografische overwegingen.

Het zou mij niet verbazen, wanneer menigeen nog met een objectie tegen mijn betoog bleef zitten. Kan de gevolgde gedachtengang niet worden beschouwd als een gemeenplaats die in één klap alle ethische problemen oplost? Het antwoord is, heel taktisch zoals het hoort, ja en neen. De oplossing van elk probleem, niet alleen ethische problemen dus, zal ongeveer zo verlopen, dat konfliktueuze antwoorden in een nieuwe en altijd vernieuwende structuur worden samengebracht; men verklaart en begrijpt immers op het moment dat men de zaken weet te organiseren en systematiseren. Máár . . . daar is dan wel heel wat denkwerk en geestelijke inspanning voor nodig. In de wetenschappen neemt een stap voorwaarts soms eeuwen in beslag. In zaken die ons samenleven rechtstreeks raken gaat dit eveneens gepaard met een grootschalige en langdurige ontwikkeling in de levensbeschouwelijke inzichten. Deze ontwikkeling kan niet overgeslagen of kunstmatig versneld worden. Kort samengevat zal mijn antwoord op de objectie dan ook hierop neerkomen, dat nieuwe standpunten zich geleidelijk aan uitkristalliseren in een langdurig proces van openbare meningsvorming, waarin de uitersten op een onverwachte en onvoorziene wijze bij elkaar komen.

Vrouwenemancipatie, een sociale beweging?

Den Ouden-Dekkers — Als op een juli-dag, die zomers zou moeten zijn, een kille westenwind regenvlagen over de duinen heen tegen ons knus vakantiehuisje jaagt, overvalt je van buitenaf een herfstgevoel. Een dag om je op te sluiten met een boek dat je al lang had willen lezen. Peinzend sta ik voor het meegenomen stapeltje: Kapitalisme en Vooruitgang, Verhalen van Toergenjew, een serie Encounters, Verzameld Proza van Slauerhoff en De Korte's Naar een vrije samenleving. Ik kies tenslotte Emma Brunts Je zal je zuster bedoelen.

Terwijl de kinderen met vriendjes en vriendinnetjes luid gierend een super pim-pam-pet spelen en mijn man zich verdiept in een brok Afrikaanse ontwikkelingsproblematiek, stort ik me in het Eigentijds Feminisme. Om tien uur 's avonds, het waait en regent nog steeds herfstiger, ben ik voor de eerste maal heen door dit uit drie delen opgebouwde Vrouwenwerk. Het laat mij nu ook van binnen met een herfstgevoel zitten: wat is er gebeurd met de vooruitgang die bijvoorbeeld een Aletta Jacobs had geboekt voor de positie van de vrouw in de twintiger jaren, wat is er gedaan met de intelligente en politiek-realistische visie op de positie van vrouwen van een vrouw als Annie Romein? Wat heeft ons eigentijdse feminisme er mee gedaan en wat doen we zelf met dat eigentijdse feminisme?

Eigenlijk zijn de laatste twee vragen de rode draad die door het boek van Emma Brunt heen loopt. Een deel van haar antwoord ligt opgesloten in de titel van het eerste onderdeel: „De grote sprong achterwaarts”. Daarin beschrijft zij op zeer betrokken wijze haar ervaringen en conclusies na een excursie naar Vrouwenland. In dat land, voorlopig nog imaginair maar in de beschermd verbeeldingswereld van Vrouwenhuizen en Rode-Vrouwenbewegingen in de toekomst zeker als realiteit te bevechten, zijn vrouwen beter dan mannen. Daarom is het matriarchaat te verkiezen boven het patriarchaat, daarom hoort iedere vrouw te streven naar het feministische Utopia, waarin een nieuwe mens zal wonen. Emma Brunt concludeert, dat delen van de Vrouwenbeweging in zeer snel tempo er van overtuigd raken, dat die nieuwe mens er al is: de vrouw in de vorm van de anti-man. Een onthutsende conclusie voor Emma, die haar aanzet tot een terugtrekkende beweging: het paradijs blijkt niet zo paradijselijk te zijn.

Voor mij als liberale vrouw is het een verbijsterende conclusie. De vermeende onderdrukten worden onderdrukkers van hun eigen vermeende onderdrukkers! Vrouwenemancipatie, betekent dat dan een repressieve beweging? Waar is dan het bevrijdende element in het streven, voor wie wordt welke vrijheid bevochten en welke onvrijheid ontstaat er voor niet-vrouwen? Want, moet ik concluderen, niet-vrouwen zijn niet alleen maar mannen, niet-vrouwen zijn ook al die vrouwen die kritisch staan tegenover het radicaal-feministische paradijs, die niet vinden dat feminisme en socialisme onverbrekkelijk met elkaar verbonden zijn, die niet menen dat een goede feministe alleen maar lesbisch kan zijn. Niet-vrouwen

zijn ook allen die zorgvuldig, grondig en in redelijkheid de ontwikkelingen in de Vrouwenbeweging trachten te doorschouwen. Niet-vrouwen blijken volgens het socialistische element in de ideologie der feministen ook de liberale vrouwen te zijn. Evenals Emma Brunt overvalt mij de neiging tot een terugtrekkende beweging: weg uit de overheersende storm van het socialistisch feminisme.

De zonnige zomer die Aletta Jacobs eertijds voor de vrouw zag aankomen, had haar langste dag in de hoogconjuncturele dagen van de jaren zestig. Maar dat was niet het resultaat van een hervormde sociale beweging; de positieve waardering van de vrouw, althans voor wat betreft de opname in het arbeidsproces, hing ten nauwste samen met de toenmalige krappe situatie op de arbeidsmarkt. Dat leidde de aandacht af van de vrouwenemancipatie als sociale beweging die structurele veranderingen met zich zou brengen. Het doorschouwen van deze realiteit behoedt een liberale vrouw voor de terugtrekkende beweging, ergo, zij dwingt haar de Vrouwenbeweging nauwkeurig onder de loep te nemen voor wat betreft de ontwikkelingen in de conjunctureel na-zomerse dagen. De opstekende stormen komen uit een radicaal feministisch-socialistische hoek. Enkele waardevolle vruchten worden in de late zomer nog geplukt door Annie Romein, maar de feministen van nu verlaten de boomgaarden, laten het fruit rotten om in Vrouwenhuizen te mediteren over en te ageren voor een schimmig Vrouwen-utopia, dat, o, ironie, moet ontstaan op een aardbol waar mannen toeven. Mannen die toch op zijn minst nodig zijn om te voorzien in de procreatie van het fenomeen „Vrouw”. Mijn volgende bittere conclusie is, dat delen van de Vrouwenbeweging, zich vaak opmakend met het etiket „progressief”, zijn verworpen tot een seksistische beweging die haar grootste kracht ontleent aan anti-gevoelens ten opzichte van het andere geslacht én ten opzichte van politiek andersdenkende vrouwen. Een nieuw soort gecompliceerd racisme, kunstmatig een antagonisme kwekend tussen mannen en vrouwen en, voor wat de vrouwen betreft, polariserend op basis van politieke visie. Van dat soort emancipatie zal Aletta Jacobs nooit gedroomd hebben! Een liberale tegenwind steekt in mij op. Maar laat ik terugkeren naar Emma Brunt. Geen liberale vrouw, maar ook bij haar blijven de herfststormen waaien over de Vrouwenbeweging. „Over zachte en halfzachte wetenschap” heet het tweede gedeelte van haar boek. Vrouwenstudies aan de universiteiten, de zachte krachten - van vrouwen natuurlijk - die de wereld beter moeten maken, de menstruatie, de seksuele revolutie dwarrelen als dorre en vergane bladeren op het papier. Slechts éénmaal bedaat de storm en klaart de sombere herfstlucht even op. Dat ligt dan niet aan de overheersende radicale feministen, maar aan Emma Brunt, wanneer zij schrijft over abortus. Niet vanuit de optiek van de Vrouwenbeweging die altijd de vrouwen in deze problematiek centraal stelt, maar vanuit een invalshoek die het volle licht laat schijnen op de aborteurs: niet die knoeiers op een keukentafel met een zeepsopspuit, maar de „opererende” deskundigen, hun sociale plaats in onze maatschappij en hun plaats als arts tussen niet-aborterende vakgenoten. Wie argumenten wil

hebben om abortus „vrij” te verklaren, kan in dit hoofdstuk ruimschoots terecht.

Naar mijn mening hoort de „bedenktijd” die het huidige wetsvoorstel voorschrijft, niet thuis in de wet. Daarin hoort slechts het principe vervat te zijn, dat een besluit tot abortus in vrijheid genomen moet kunnen worden. De ingrijpende problematiek voor een vrouw rond een abortus dient opgevangen te worden door opzet en structuur van klinieken, eventueel als afdelingen in ziekenhuizen, waar vrije abortus kan plaatsvinden, samengaand met de maatschappelijke erkenning van deze klinieken. De opvang en begeleiding van de vrouw die abortus wenst, zal hoge eisen stellen aan de daar aan te stellen staf en zich moeten uitstrekken over de voorbereiding - een uiterst belangrijke fase voor de uiteindelijke besluitvorming -, de ingreep en de nazorg. Technische deskundigen, maar vooral pre- en post-abortale begeleiders zullen in staat moeten zijn om elk geval zo individueel mogelijk te behandelen, immers, elk abortusgeval staat op zichzelf en abortus grijpt op eigen wijze in in het leven van een vrouw omdat de strikt medische indicatie ontbreekt. Vijf dagen bedenktijd, opgenomen in een wet, bieden daarvoor geen soelaas. De oplossing van het probleem van de vrije abortus ligt niet alleen in de wetgeving; de oplossing van de ermee samenhangende problematiek voor alle betrokkenen ligt in de structurele opzet van de praktijk!

Maar laat ik mij niet op het zijpad van lange uitweidingen begeven. Ook bij Emma blijft de herfstlucht boven de Vrouwenbeweging maar kort helder. In deel drie „Boeken” pakken de donkere wolken zich weer samen en het regent weer door droevig gejammer van onderdrukte vrouwen in de feministische literatuur. Geëngageerde werken met politieke en propagandistische waarde voor de feministische ideologie als complement van het socialisme, geladen met magie, emotie en symboliek en daarmee onaantastbaar geworden. Wie kritiek levert, is anti-vrouw. Tegen die herfststorm in roept Emma Brunt: „. . . iemand zal toch de vasthoudendheid moeten opbrengen om vrouwenboeken aan kwaliteitsnormen te toetsen en vrouwen op die manier laten merken dat ze au sérieux genomen worden?”

Terecht stelt zij, dat critici van vrouwenboeken — dat zijn feministisch-ideologische geschriften à la Anja Meulenbelt en Hanneke van Buuren en derhalve gans iets anders dan boeken door en over vrouwen - de auteurs voor vol moeten aanzien, omdat ze dat verplicht zijn aan de ethiek van hun vak. Maar feministen vragen niet naar kwaliteit; zij vragen applaus en wee, degene die niet of niet direct de handen op elkaar brengt. Feministen zijn als kleine kinderen die van de Grote Feministische Moeder liever een aai over het bolletje krijgen bij het tonen van een tekening: „Heel mooi, Marietje, wat is het? Een paard? O, ik zie het al, een autobus. Prachtig hoor, ga nu maar weer buiten spelen!” Vrouwen hoeven immers niets te weten, ze voelen des te meer en op voelen komt het aan in Vrouwenland. Als anderen dat niet doorzien of bij zichzelf niet constateren, dan hebben ze een verkeerd zelfbeeld, aldus de Grote Feministische Moeders.

Helaas leidt deze analyse voor mij tot de conclusie, dat de

feministische revolutie gebaseerd is op het verkeerde mensbeeld dat alle mannen en sommige vrouwen - waaronder in ieder geval de liberale vrouwen - hebben, als men de Grote Feministische Moeders geloven wil. De kinderen van de revolutie zeggen braaf „Ja, ma”, want je weet het immers: Big Mother is watching you! En de vrouwenopvoeding wordt door de radicalen rigoureus doorgevoerd. De verdienste van Emma Brunt is, dat zij deze afhankelijkheidsrelatie in de hedendaagse Vrouwenbeweging blootlegt.

De nauwkeurige lezer wordt bovendien daardoor met de neus gedrukt op de complexiteit van de hedendaagse Vrouwenbeweging. Het gaat niet alleen meer om de tegenstelling man-vrouw en het opheffen van achterstanden die de vrouw op de man heeft. Als nieuw element is ingevoerd de polarisatie tussen vrouwen onderling: de radicaal feministische vrouw, socialistisch en liefst ook nog lesbisch, met het beloofde Vrouwenland glorend aan de oosterkim en de redelijke, realistische vrouw, niet zo ideologisch beladen en niet zo anti-man, maar zich wel bewust van al het werk dat nog verzet zal moeten worden om voor de vrouw een plaats te verwerven die haar zelfrespect en zelfvertrouwen geeft, niet in een onbereikbaar Vrouwenland, maar gewoon, in de maatschappij van mensen.

Het radicaal-feminisme ondermijnt nu juist het zelfvertrouwen van veel vrouwen, die toch al niet zo sterk in de schoenen staan in hun opvatting over de eigen positie. Ik acht het een taak van liberalen om te vechten tegen de onvrijheid die voor velen ontstaat, als de feministische ideologie de boventoon blijft voeren. Een ideologie, die op de keper beschouwd, niet meer is dan irreële kretologie. Dit inzicht betekent voor mij onvermijdelijk positie kiezen en vechten voor de redelijke emancipatie, een sociale beweging die recht doet aan alle soorten mensen: mannen, vrouwen en kinderen.

Door te participeren in de radicale Vrouwenbeweging heeft Emma Brunt de grote sprong achterwaarts meegemaakt. Radicale feministen zullen haar verwijten, dat ze daarbij naast het pad is geraakt, maar voor een ander deel van de Vrouwenbeweging staat ze op het punt waar eens Aletta Jacobs was: geen noodzakelijke rolbevestiging, betere scholing, gelijk loon voor gelijke arbeid, niet alleen werkzaam in de lagere regionen in banen zonder promotieperspectief, meer kans op arbeid door verdeling daarvan, politieke participatie die uitgaat boven het algemeen kiesrecht, zodat de vrouw komt op plaatsen passend bij haar deskundigheid en niet omdat zij een vrouw is. Het „Stem eens op een vrouw” heb ik altijd als uiterst vernederend ervaren: is dat vrouw-zijn dan onze enige kwaliteit?

De verdienste van Emma Brunt's boek ligt m.i. vooral in het signaleren van de afhankelijkheidsrelatie, die gegroeid is in de Vrouwenbeweging zelf: enkele grote feministen gaan voor en de wat minder begaafden volgen als kleine kinderen. De overige, door het radicaal-feminisme omver geblazen vrouwen worden door dat inzicht weer op de been geholpen om met nieuwe moed de Vrouwenbeweging een andere impuls te geven. Het anti-man element blijkt aan het eind van de jaren zeventig uiterst conservatief

en rolbevestigend te zijn: wie niet radicaal anti-man is, blijft het historische sloofje van man en kinderen.

Zover is Emma Brunt in haar boek niet gekomen. Twee kardinale zaken mis ik bovendien bij haar:

a. de waardering voor de vrouw die uit overtuiging kiest voor gezin en huishouding, omdat zij daarin haar zelfrespect en ontplooiing vindt. Want ook die vrouwen zijn er en hebben het volste recht om als zodanig te bestaan. Hun bijdrage aan de maatschappij mag men niet onderschatten: de toewijding waarmee zij hun zelfgekozen taak vervullen, is uiterst waardevol voor de toekomstige samenleving, al was het alleen maar vanwege de grote tolerantie die deze vrouwen tonen tegenover anderen die een andere voorkeur hebben dan gezin en huishouding. Zij erkennen dat er keuzemogelijkheden zijn en respecteren de afwijkende keus van anderen. Een compliment dat aan de radicale Vrouwenbeweging niet gemaakt kan worden.

b. De afgunst van vrouwen die niet volledig gemotiveerd in huishouding en gezin bezig zijn, maar door omstandigheden hun keuzemogelijkheden beperkt zien. Zij zijn vaak een grotere rem op de emancipatie van de vrouw dan die ontaarde man, door feministen zo stelselmatig ten tonele gevoerd. Hun afgunst op wat zij geëmancipeerde vrouwen noemen, leidt tot een sociale controle die zich uit in negatieve kritiek: een geëmancipeerde vrouw is nooit thuis, verwaarloost man en kinderen. Zij wordt beschouwd als een nieuw soort „publieke vrouw”, die „er” (thuis) „nooit” is. Die kritiek bezorgt veel geëmancipeerde vrouwen schuldgevoelens die remmend werken op verdere ontplooiing.

Liberale vrouwen zijn geen radicale feministen, daarvoor staan ze te dicht bij de realiteit. Maar de recente stormen van het radicaal-feminisme hebben heel wat stof in hun ogen doen waaien en soms zijn ze geneigd de rug naar de wind toe te keren. Daarmee zou de liberale vrouw zich buiten spel plaatsen, wat dodelijk is voor de emancipatie als sociale beweging: er moet nog zoveel werk verzet worden wil de zomer van Aletta Jacobs ooit nog eens aanbreken. Met het huidige radicaal-feministische hoge-drukgebied gaan we een barre winter tegemoet, mannen zowel als vrouwen. Willen we onze kansen niet missen dan moeten we ons echter niet afkeren van de Vrouwenbeweging, geen terugtrekkende beweging maken, maar participeren. Strijdbaar, maar dan wel vanuit de redelijke, liberale optiek, dat mannen en vrouwen het samen in deze maatschappij zullen moeten klaren. Wederzijds respect is daarbij een eerste vereiste.

Een vanuit het radicaal-feminisme opgelegde scheiding in een goede soort (vrouwen) en een slechte (mannen) zou een ramp voor de samenleving zijn. De ontwrichtende werking van de frustraties, die het ideologisch-feminisme opwekt bij mannen en vrouwen, jaagt de mensen naar een grote onvrijheid: het individu wordt in een hok gejaagd, afgesloten door de vrijwel onverwoestbare tralies van nieuwe taboes. Emancipatie als sociale beweging is dan ten dode opgeschreven.

De herfstachtige juli-dag is om, zuster Brunt is gelezen, enkele warrige gedachten zijn met veel omissies geformuleerd. Het regent zelfs niet meer. Bekruipt mij daardoor het gevoel dat aan de bomen

nieuwe knoppen zitten, een belofte voor een lente met een liberaal-
emanciperende bries?

Peinzend sta ik, diep in de stille nacht, weer voor mijn stapeltje.
Maar het piekeren duurt minder lang. Voor morgen leg ik vast klaar
„Naar een Vrije Samenleving” van Rudolf de Korte. Symbolisch
voor het vertrouwen in een nieuwe synthese?

Met vaste vaderhand

Bespreking van het boek van Dr. Rudolf de Korte, **Naar een vrije samenleving — Een nieuw-liberale toekomstvisie**, Kluwer, Deventer 1979.

J. G. Bruggeman

Je crains les sectes

Alain

De school doet ook veel kwaad. Met de Renaissance als voorbeeld heeft Huizinga er eens op gewezen dat de schoolmening over historische verschijnselen, de gecondenseerde opvatting die door de leerboeken wordt verbreid en dan in de hoofden van de meeste mensen blijft hangen (doorgaans nòg wat gecondenseerder, mag men wel aannemen), vaak op volstrekt verouderde voorstellingen berust die allang door de wetenschap zijn achterhaald. Ik zou menen dat deze constatering ook heel pertinent op het liberalisme van toepassing is, al zijn zeker niet alleen schoolboeken en schoolmeesters verantwoordelijk voor de misvattingen die over het liberalisme bestaan. Ook bij veel liberalen zelf...

Natuurlijk zullen alle echte liberalen protesteren als hun wordt voorgehouden dat het liberalisme... ja inderdaad een 'historisch verschijnsel' is. Een verschijnsel, nuttig in zijn tijd, hoewel ook toen al in veel opzichten bedenkelijk, maar intussen geheel en al door de vooruitgang achterhaald. Wij liberalen zouden conservatief zijn, mensen van gisteren, die krampachtig proberen nog iets van hun oude voorrechten en voordelen te redden, belastingaftrek voor hypotheekrente en zo, maar in feite vechtend voor een verloren zaak.

„Een verloren zaak?” zal de echte liberaal antwoorden, „weet je wel waar je over praat?” Wordt hij echter nader aan de tand gevoeld, dan brengt hij het ook zelf vaak niet verder dan een paar doodoeners, die weinig of geen recht doen aan het liberalisme zoals het zich in de geschiedenis heeft gemanifesteerd, maar die zo wijd verbreid zijn dat ze misschien wel als een van de voornaamste oorzaken van de zwakte van het huidig liberalisme moet worden aangemerkt. Want men kan zich afvragen of, zeker hier in Nederland, het liberalisme zelf niet langzamerhand, door een bijna volledige afwezigheid van theoretische bezinning van enige diepgang, tot een grauwe klonter van gemeenplaatsen is verworden, waarvan weinig inspiratie meer kan uitgaan. We hebben de conjunctuur nog wel eens mee, en als we dan ook nog door een man met enig fut worden geleid, wil het soms weer, voor een tijdje. Maar niet zodra doen zich een paar tegenslagen voor, of de zaak zakt weer als een pudding in elkaar.

Serieuze studies over het liberalisme zijn in Nederland na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks verschenen. Wat in het buitenland werd gepubliceerd, werd hier vrijwel niet opgemerkt. En nu kan men terecht tegenwerpen dat ook in het buitenland het liberalisme er nog niet zo florissant voorstaat en dat men bovendien met

boekwerken alléén geen leven in de politieke brouwerij brengt, zeker is ook dat een politieke beweging die geen intellectuele inhoud meer heeft, geen inhoud ook die het gevoel en de fantasie aanspreekt, gedoemd is weg te kwijnen. De oorzaken van dat wegwijnen liggen dan vermoedelijk wel dieper: de boeken, de discussie — of het ontbreken daarvan — zijn niet meer dan een symptoom, maar als zodanig toch belangrijk.

Het is daarom bemoedigend dat overal in de Westerse wereld een duidelijke, zij het nog tastende opleving van het liberale denken valt waar te nemen. Onze vriend Bolkestein heeft dat al eens gesignaleerd. In Nederland, nooit zo oorspronkelijk op politiek en aanverwant terrein — sedert Thorbecke hebben we hier eigenlijk geen staatsman met originele gedachten en diepe gevoelens van imponerend gehalte meer gehad, of het moest de zeker uiterst begaafde, maar steeds toch artificiële, nooit tot echt groot formaat uitgroeïende Kuypers zijn — in Nederland was daar tot dusver niet veel van te merken.

Ik heb al eens eerder geschreven, in dit blad, dat hier, ondanks al het geraas aan de oppervlakte: van actiecomité's en rooie vrouwen en IKV, de dood in de pot is, net als in de tijd van de Koning Willem I, toen er soms ook zo flink werd geraasd. Tegen de Belgen dan, wel te verstaan. Mij dunkt dat het huidig aequivalent van die Belgen al even gevaarloos is als die Belgen toen. En waar het echte gevaar zit, dat onderkent men nu net zo min als toen. Dat gevaar zit in de vadsigheid, en de zelfvoldaanheid, en de achterlijkheid. Zeker, er zijn nog liberalen. En sommigen, sommigen van die liberalen doen braaf hun best. De Tweede-Kamerfractie doet zijn best en de Eerste-Kamerfractie doet zijn best en de Teldersstichting doet zijn best en de Partijraad doet zijn best en dit tijdschrift doet ook al zijn best. Maar mijn overheersende indruk is toch dat wij, met al ons brave gezwoeg en al ons hoogst verantwoordelijk gepraat en geschrijf, geen hond van de warme progressieve kachel vandaan weten te jagen.

„De middelmatigheid beslaat bij ons eene breede ruimte; er worden bij ons rapporten geschreven en met stichting gelezen, die elders slechts het uitwerksel hebben zouden de volslagen onbekwaamheid van den auteur aan een ieder in het oog te doen vallen; allerlei persoonlijke bedenkingen en vreesachtigheden zijn aan de opkomst eener hartige kritiek in den weg; vele namen zonder gehalte hebben bij ons courante waarde, alléén van wege den publieken stempel; het is mogelijk, dat iemand bij ons als geacht geleerde leve en zijn leven besluite, zonder iets voor de wetenschap gedaan, of ooit een eigen denkbeeld gehad te hebben... Wij ontleenen den regel, in plaats dat wij, al doende, regel zouden geven.” Wie schreef dat? Juist: Thorbecke, in 1837, toen nog met elf jaar van wachten — overigens zeer doelgericht en werkzaam wachten — voor de boeg. Zouden wij ook nog elf jaar moeten wachten op het eind van onze lamlendigheid? Ik denk van niet. Het rommelt in de wereld, het rommelt in het Westen en het rommelt zelfs in Nederland. Er is onweer op komst, lieve vrienden. Maar achter dat onweer daagt weer de Vrijheid, waarvan toch wel niemand serieus zal willen volhouden dat zij op het ogenblik in en om ons leeft, in onze

oersaaie, slaperige maatschappij. Maar zij is weer in aantocht, en heel langzaam begint zich dat aan te kondigen.

Als een van de tekenen van die naderende Vrijheid meen ik het onlangs verschenen boek van ons liberale Tweede-Kamerlid Rudolf de Korte te kunnen zien: **Naar een vrije samenleving — een nieuw-liberale toekomstvisie**. Want Rudolf de Korte is niet een van die al te vele liberalen, die, o ja, wel in de Vrijheid geloven als men ze mag geloven, maar er niets voor doen, omdat dat toch niet helpt, of omdat de tijd nog niet rijp is, of omdat de tijd voorgoed voorbij is, enzovoort. Rudolf de Korte, zoals ik hem in de politiek heb waargenomen en nu ook weer gelezen uit dit boek, is een man die naar actie haakt. Een schrander en uitgeslagen man, bovendien, die scherp en juist heeft gezien, of gevoeld, dat er een kentering aan de gang is, dat het liberalisme weer toekomst begint te krijgen, en dat het volop zin heeft een krachtige, weldoordachte liberale actie voor te bereiden, omdat het succes daarvan, ook al kan het nog even duren, verzekerd is.

Iedereen kan dat zien, iedereen kan zien dat wij met onze maatschappij in een slop zijn geraakt, iedereen kan zien dat niets te verwachten valt van een merkwaardigerwijs progressief genoemd beleid. Men kijke, om een van veel voorbeelden te nemen, naar Amsterdam, dat in een progressieve reïncultuur is herschapen, en dat één grote knoeiboel is van gekonkel en corruptie en geslabak, onder het naargeestig gekibbel van een progressieve vriendschaar. Maar de meeste mensen, zoals Hans Christiaan Andersen dat zo aardig heeft beschreven, **durven** hun eigen ogen niet geloven. Daar krijg je maar last mee, met anderen, en met jezelf. Zo niet Rudolf de Korte, die rustig om zich heen heeft gekeken, rustig heeft nagedacht, zich door niemand van de wijs heeft laten brengen (tenminste... maar dan loop ik op mijn verhaal vooruit), en zijn eigen conclusies heeft getrokken. En die conclusie heeft neergelegd in een opmerkelijk boek.

Een opmerkelijk boek. Ook een goed boek? Die vraag valt moeilijk te beantwoorden, omdat het antwoord afhangt van de gezichtshoek waaronder men het beziet. Voorzover het boek, in grote lijnen, een schets voor een hernieuwd liberaal beleid tracht te geven, of heel belangrijke beleidsterreinen — en dat is waar het in uitmondt — vind ik het voortreffelijk, ook al ben ik het er niet volledig mee eens. Maar het is helder en intelligent en verantwoord in zijn kritiek op de gebreken van onze samenleving; het toont een scherp oog voor fundamentele knelpunten; het is onbevreesd in zijn afwijzing van irrealistische verlangens; gematigd en conciliant zonder dat de liberale wijzen opportunistisch wordt verwaterd; en het is ook steeds, vind ik, interessant in zijn suggesties en aanbevelingen, al acht ik die soms wat ambitieus. Ik kom op een en ander nader terug.

Maar het boek van De Korte beoogt meer. Het wil dat nieuwe beleid doen inspireren en verdiepen met behulp van een liberaal 'oriëntatiekader', dat sterk op de psychologie van Freud, Maslow en Erich Fromm is gebaseerd en ook in een bepaald historisch perspectief is geplaatst. In dat opzicht vind ik het boek veel minder geslaagd en meen ik zelfs dat De Korte zich aan een voor hem veel en veel te zware taak heeft vertild. Niet in die zin dat voor hemzelf

geen, laat ik zeggen organische band zou bestaan tussen zijn psychologische en historische opvattingen en de politieke inzichten die hij daaraan ontleent. Integendeel meen ik dat die band hecht is en het boek maakt tot een, op zichzelf beschouwd, goed gecomponeerd en samenhangend geheel, zoals wordt bevestigd door de overzichtelijke samenvatting waarmee het besluit. De Korte fundeert zijn politieke activiteit en denken in een karakteristieke persoonlijke overtuiging of misschien wel geloof — zijn boek eindigt met de klinkende aanhef van 1 Korinthe 13 — en hij heeft daar op welsprekende wijze getuigenis van afgelegd, zij het in een taal die ik vaak niet kan bewonderen. Afgezien dat laatste is daar niets tegen, en wellicht zelfs alles voor, althans **wat hemzelf aangaat**.

Veel te ver gaat De Korte echter naar mijn gevoel, ja, naar mijn overtuiging, wanneer hij — en dat is zijn verklaarde bedoeling — zijn wel zeer persoonlijke 'oriëntatiekader' ook door zijn medeliberale wil laten onderschrijven. O, heel bescheiden en verdraagzaam, en mogelijk zelfs na ampele aanvulling en amendering, want in zijn inleiding nodigt hij, onder vermelding van zijn postadres, zijn lezers uit hem te helpen bij de verdere uitdieping van bedoeld kader, met positieve of negatieve kritiek op de 'luttele bouwstenen' die hij zelf heeft aangedragen. O sancta simplicitas! Ziet men dat voor zich: die discussie met Jan Modaal en Drs Wetenschapper en Ds Vreedzaam over Freud en het onbewuste en Adam en Karl Marx? Nou ik ook.

Ik voor mij neig tot de mening dat De Korte hier het verwijt treft dat bij Thorbecke steeds tegen het optreden van zijn goede vriend Groen in de Kamer heeft bestaan: te weten dat Groen, door zijn principiële vermenging van politiek en geloof, eigenlijk voortdurend **buiten de orde** was. Ik ben, kort gezegd, **tegen** zo'n liberaal oriëntatiekader. Ik bedoel daarmee niet dat De Korte, of welke liberaal dan ook, geen recht zou hebben op een 'oriëntatiekader', als men dat afschuwelijk woord zo graag gebruikt. Ik bedoel daarmee ook niet dat het onwenselijk zou zijn dat men zich in de politiek op een geloof of filosofie of levensbeschouwing baseert. Ik ben zelfs diep van het tegendeel overtuigd. Ik meen evenwel dat wij geheel op de verkeerde, en bovendien op een zeer gevaarlijke weg zijn als wij gaan proberen ons politieke handelen te koppelen aan een **gemeenschappelijke** ideologie van de soort die De Korte en met hem veel andere liberalen voor ogen staat, ook al zou van een verplichte onderschrijving daarvan geen sprake zijn.

We hebben hier te maken met een uiterst moeilijke materie, die in kort bestek niet behoorlijk uit de doeken valt te doen. Ik kom er misschien nog eens op terug. Hier alleen dit. De praktijk heeft, heel gelukkig en ook geenszins toevallig, uitgewezen dat mensen van zeer uiteenlopende geestelijke huize op politiek terrein liberaal willen zijn: rooms-katholieken, oud-katholieken, orthodoxe en vrijzinnige protestanten, joden, boeddhisten, aanhangers van de Soefi-beweging, humanisten, vrijdenkers, platonici, spinozisten, cartesianen, kantianen, hegelianen, freudianen, anti-freudianen, jungianen, en zo zou ik nog regels door kunnen gaan. Moeten wij nu al die vogels van diverse pluimage tot één en hetzelfde 'oriëntatiekader' gaan bekeren? De vraag stellen is haar beantwoorden. Als het zou lukken,

zou het een idiote hutspot worden, maar het lukt natuurlijk van zijn leven niet. Het was alweer Thorbecke, de volstrekt ongekende Thorbecke, die deze problematiek tot de bodem heeft doorschouwd. Om hem wat provocerend te vertalen: wij allen in het Westen, wij allen, welk geloof wij ook mogen hebben, zijn ertoe voorbestemd een vrije samenleving op te bouwen, gegrond in de autonome vrijheid van elke individu. Waarom? Omdat al meer dan twintig eeuwen onze cultuur, die wij niet meer kunnen afschudden zonder barbaren te worden, dat vrijheidsbeginsel tot kiemcel heeft. Laten wij derhalve ophouden, samen een liberaal mensbeeld en een liberale ideologie en een liberaal oriëntatiekader in elkaar te knutselen, zonder over al wat daarbij te pas komt ook maar één serieus boek te hebben gelezen. Laten wij, als het dan moet, een beginselprogramma opstellen, maar laten wij dat in 's hemelsnaam tot een minimum beperken. Tot zo'n minimum dat elke rechtgeaarde Nederlander die een liberale politiek en een liberale economie voorstaat — en dat zijn er heel wat — daar pal achter kan staan. Maar laten wij afzien van liberale sectevorming. Er zijn al secten genoeg in dit land. En daarmee basta, voorlopig.

Het voorgaande ontslaat mij, meen ik, van de plicht, uitvoerig in te gaan op het oriëntatiekader van De Korte. Dat verheugt mij, want ik zal er onvriendelijk over moeten zijn. Maar helemaal onbesproken laten kan ik het niet. Alleen het hoogst nodige. De zaak is, heel eenvoudig, dat iemand die het druk heeft met de politiek, en terecht druk, omdat hij daar veel aanleg voor heeft, niet over de tijd beschikt om, gesteld al dat hij ook daartoe de aanleg zou hebben, de moderne psychologie te beheersen en dan ook nog, excusez du peu, de geschiedenis van de mensheid en van het liberalisme te interpreteren. Wat De Korte over het een en het ander naar voren brengt, is, zie boven, met de term schoolmening ruim gehonoreerd. Een vlakke samenvatting van Freud, maar totaal geen aandacht voor de fundamentele kritiek die tegen Freud in het midden is gebracht en die toch weerlegging vereist vooraleer men Freud achter de liberale wagen spant. Wil men zich op Freud baseren, dan moet men hem eerst **lezen**, en dan vervolgens zijn critici lezen, zoals Huizinga en Alain en Menno ter Braak. Ik noem deze drie denkers omdat ik die toevallig een beetje ken, maar er zijn er nog tientallen meer. Idem Maslow en idem Fromm. Hoeveel Nederlanders zijn daartoe bereid? Hoeveel Nederlanders zijn daartoe in staat? En moeten wij onder deze omstandigheden Freud c.s. tot liberale kerkvaders maken?

Idem, of nee eigenlijk nog veel erger, wat betreft de geschiedenis en het liberalisme in vroeger tijd. Ook dat zijn onderwerpen die men niet in enkele jaren onder de knie krijgt en waarover ook onder liberale denkers zeer uiteenlopende opvattingen bestaan. Uit niets blijkt dat De Korte zich van dat laatste ook maar enigermate bewust is. Fris en vrolijk en onbekommerd wordt in zijn boek de oude wijs van de eeuwige vooruitgang geblazen: „de geschiedenis van de mensheid is dan ook een voortdurende opschuiving en verruiming van grenzen die eerst noodzakelijk zijn en vervolgens als ongewenste realiteit ervaren worden” (pag. 35). Met 'vallen en opstaan' gaat dat dan, weliswaar, want de mens is niet alleen goed,

maar ook kwaad. Dat weten wij dan weer. Zoals wij ook weer een kunnen ophalen dat de Franse Revolutie troon en altaar omver heeft geworpen, en een eind heeft gemaakt aan de 'knellende grenzen' van kerk en koning. Bom bom bom bom. Niets over de woede, het bijtend sarcasme van Jacob Burckhardt over deze obscurantistische waan. Niets over de visie van Tocqueville (in nuce het wordt vervelend, ook al weer bij Thorbecke), dat de Franse Revolutie juist en vooral als een verdere doorbraak in de richting van groter staatsalmacht en centralisatie moet worden verstaan. Niets over de theorie van von Hayek (al wordt hij één keer met instemming geciteerd), dat het liberalisme, voorzover door Franse denkers als Descartes en de Franse Revolutie c.a. gevoed, helemaal geen echt liberalisme is, doch een gevaarlijke, totalitaire leer. Kortom, De Korte heeft zich hier op een terrein begeven dat ook voor de grote meesters van geschiedschrijving en filosofie vol voetangels en klemmen zit en waar een leek als hij beter geheel over kan zwijgen. En in ieder geval **niet** over moet praten op een belerende toon die hem voor ieder met enige kennis van zaken alleen maar belachelijk maakt.

Huizinga heeft eens, in een beschouwing over twee denkers, niet de eersten de besten, die, met heel wat meer kennis dan De Korte, zo'n zelfde poging hadden gewaagd om de structuur van de wereldgeschiedenis bloot te leggen: Oswald Spengler en H.G. Wells — Huizinga heeft eens deze 'twee worstelaars met den engel' meesterlijk op hun plaats gezet. Ik kan De Korte aanraden die beschouwing eens goed te lezen. Zij staat in het vierde deel van Huizinga's Verzamelde Werken. En ik hoop dat hem dan tijdens dat lezen het schaamrood naar de kaken stijgt.

Maar wil dat alles nu zeggen dat De Korte zijn politiek huis op historisch en filosofisch zand heeft gebouwd, en dat zijn val dus groot zal zijn? Ach welnee. De Korte heeft, als zovelen van ons, mijzelf niet uitgesloten, de normale menselijke behoefte gevoeld voor zijn — heel gezonde en verstandige en gematigde — politieke inzichten een hoofd en hart bevredigende geloofsbelijdenis of, eenvoudiger, verantwoording te zoeken. En op die verantwoording mag nu wel veel aan te merken zijn, zij heeft niettemin, zoals ik al aangaf, tot heel bruikbare uitkomsten geleid, ook al wreekt zich haar onvolkomenheid hier en daar. Hoe zit dat? Dat zit vermoedelijk zo dat De Korte zichzelf in die verantwoording heeft geprojecteerd, zodat er uitkwam wat er al te voren inzat: een strijdbare Hollandse liberaal, wat prekerig, zoals wij Hollanders nu eenmaal vaak zijn, maar die zich, als het erop aankomt, toch geen knollen voor citroenen laat verkopen. En die dus met zijn klompen aanvoelt dat alleen door waarlijk vrije mensen een echt vrije samenleving kan worden opgebouwd, en dat alleen die mens waarlijk vrij is, die niet (langs De Korte's „eerste weg”) zichzelf zoekt; die voor niets bevreesd is (en dus niet de „tweede weg” van de zelfverdringing volgt), maar die tracht te worden wie hij is. Word wie je bent, zei Pindarus. De Korte heeft wat meer woorden nodig en spreekt van „de zelfbepaling van de harmonische derde weg”, die wordt bereikt „door het conflictuele als essentieel in het zelfverwerkelijgingsproces te aanvaarden en het gewetensvol met

woorden uit te vechten, om zo in de gemeenschap met anderen tot hogere eenheid te komen" (pag. 52). Lust je nog peultjes? Maar zolang we geen Grieks en Latijn meer willen leren, zullen we ons bij de voortwoeking van zulk bargoens neer moeten leggen en zal het met onze moers taal bergafwaarts blijven gaan. Van vrijheid en voortuitgang gesproken. Maar de bedoeling is in elke geval goed. De bedoeling van De Korte is, o beeldspraak, het „eigentijdse vrije mensbeeld tot bloei te brengen”, tot heil van de mens en tot heil van de samenleving. Daar komt, naar men begrijpt, nogal wat bij kijken en De Korte heeft daarover heel knap, met een goed inzicht in het raderwerk van onze maatschappij, veel behartigenswaardigs in het midden gebracht in het meer op de concrete politiek gerichte deel van zijn boek. In een reeks goed ingedeelde, korte maar inhoudrijke hoofdstukken komen diverse belangrijke aspecten en elementen van ons vastgelopen bestel, met zijn gefrustreerde mensen, aan de orde, waarbij met concrete suggesties en aanbevelingen een weg naar groter vrijheid wordt gewezen.

Uitgaande, na zijn 'oriëntatiekader', van een verhandeling over vrijheden als (mensen)rechten, spreekt schrijver achtereenvolgens over de vrijheid met betrekking tot: staat en maatschappij; gezin en gezag; wet en overtreding; de verzorgingsstaat; democratie en decentralisatie, terwijl hij aan het eind van zijn al genoemde samenvatting ook nog kort ingaat op vrijheid en wereldsamenleving en tenslotte de toekomst van de vrijheid plaatst in paulinisch perspectief: „En zo blijven dan: Geloof, hoop en liefde, deze drie: maar de meeste van deze is de liefde”. (Jammer genoeg moest dat dan weer met een slotzin over 'conflictuele afhankelijkheid' etcetera van een anticlimax worden voorzien....)

Ik kan iedereen aanraden deze uitstekende beschouwingen, die ik onmogelijk tot in bijzonderheden kan bespreken - want De Korte haalt ook daarin weer zoveel overhoop, dat dat een nieuw boek zou vergen - met aandacht te lezen. Weliswaar meen ik dat, zolang schrijver op theoretisch en psychologisch terrein blijft, met name in zijn uiteenzettingen over de mensenrechten en over het gezin, hij niet op zijn sterkst is.

Met zijn mensenrechtenfilosofie volgt hij goeddeels de huidige orthodoxie, die mij ondoordacht lijkt, zowel in haar onhistorische, abstract-universele benadering als in haar toenemende vermenging van de zogenaamde klassieke en de zogenaamde sociale grondrechten. De Korte: „Niet beperkt (qua omvang), maar zich wel steeds beperkend (qua instelling) moet de rol zijn van de overheid, die het beste de vrijheid van allen in de gemeenschap dient" (pag. 58) en: „het maken van een onderscheid in het algemeen tussen klassieke en sociale grondrechten als twee verschillende categorieën van rechten is ook steeds minder relevant" (pag. 60). Neen. Veel te weinig wordt voorzien dat, langs de weg van de sociale grondrechten, een overheidsbemoeienis in stand wordt gehouden en bevorderd, welke slechts kan leiden tot verdere onmondigheid en onzelfstandigheid van de individu. Ik besef overigens terdege, dat wij op dit stuk voorshands weinig verandering kunnen verwachten, al sluit ik voor een wat verdere toekomst een zelfs radicale her-oriëntering niet uit. Ik voeg hier voor de misverstaanders aan toe,

dat ook ik wel begrijp dat wij de omvang van de overheidstaak niet binnen 19de-eeuwse grenzen zullen kunnen terugbrengen. Anderzijds zou het door De Korte bepleite 'oergrondrecht van vrijziefbepaling en zelfverwerkelijking', ofschoon - 'afhankelijk van de interpretatie-(en zou men daar uitkomen? ik vrees van niet) - theoretisch ten volle te rechtvaardigen, voor de praktijk naar mijn oordeel niet meer kunnen zijn dan een slag in de lucht. In de praktijk kunnen wij zeer wel met enige concrete burgerrechten volstaan, waaronder, niet in de laatste plaats, het recht **van** (niet op) arbeid en van onderneming, dat voor de mogelijkheid van zelfverwerkelijking essentieel is. En waar dus vrijwel geen liberaal voor ijvert....

Het hoofdstuk over vrijheid, gezin en gezag is niet onaardig, maar blijft wel erg aan de oppervlakte en concentreert zich op een deelprobleem, dat De Korte blijkbaar hoog zit: het verdwijnen van de traditionele rol van de vader in de moderne maatschappij. De algemene strekking van dit hoofdstuk, die gelukkig niet modieus is en die, zonder bigotterie of onverdraagzaamheid, gericht is op behoud en versterking van die onvervangbare kleinste kern van de samenleving: het gezin, is mij sympathiek en wat meer is, zij is juist. Ik meen evenwel, dat op dit gebied veel meer aan de hand is dan De Korte blijk geeft te beseffen en dat men, om dat goed te begrijpen dieper op de zaken in zou moeten gaan. Het bestek van een toch al overladen boekbespreking (maar nogmaals: De Korte roert wèl heren en een ander aan) gaat dat verre te buiten. Wij zouden namelijk tot Genesis en de oude Chinezen moeten teruggaan en, in het licht van een goed gefundeerde visie op de algemene verhouding tussen het mannelijk en het vrouwelijk element in de kosmos, de huidige situatie historisch moeten verklaren. Aandacht zou daarbij, onder veel meer, moeten worden geschonken aan de opvatting van de grote Amerikaanse historicus Henry Adams, volgens welke de positie van de vrouw in onze westerse cultuur reeds sedert de twaalfde eeuw aan geleidelijke verzwakking onderhevig is geweest doch ook aan de onlangs nog eens door Irving Kristol verdedigde zienswijze dat de 'Victoriaanse' verdringing van het seksuele driftleven (welke ook door De Korte wordt aangestipt) juist als een poging tot **emancipatie van de vrouw** moet worden gezien: „Sexual repression - and that whole code of feminine conduct we have come to call Victorian - was imposed and enforced by women, not men (who stand to gain very little if **all** women are chaste). And women insisted on this code because, while sexually repressive, it was also liberating in all sorts of ways. Specifically, it liberated women, ideally if not always actually, from their previous condition as sex objects or work objects”. In deze lijn zou wellicht van de huidige beweging van vrouwenemancipatie kunnen worden gezegd, dat zij juist duidelijk trekken van **imitatie** vertoont en ook de vrouw dreigt te voeren naar die zo zeer verzwakte positie van de man en vader, waar De Korte zich zulke zorgen over maakt: „Het vacuüm van de 'vaderloosheid' in onze maatschappij is niet zonder risico's. Daardoor blijft de kans op chaos, bandeloosheid, terreur en uitholling van de rechtsorde, die vrijheid en zekerheid moet bieden, voortdurend groot. De vaderrol moet op enigerlei wijze in ere worden hersteld, zij

het uitdrukkelijk - dat kan niet dik genoeg worden onderstreept - in een nieuwe 'verlichte' vorm". (pag. 73).

Tja, wat moeten wij hierover zeggen? Laat ik volstaan met sterkte toe te wensen aan De Korte's kennelijk jeukende vaderhand (het beeld van die vaderhand: vaste vaderhand, liefdevol-corrigerende vaderhand, enzovoort, komt zeker zesmaal in zijn boekje voor), maar hem ook waarschuwen voor overdrijving. De staatsman doet er goed aan, niet zichzelf met het epitheton Vader te sieren. Hij late dat aan anderen over.

Staatsman. Dat moeten wij natuurlijk nog afwachten. Maar het moet gezegd, zodra De Korte op het gebied komt, waar hij werkelijk verstand van zaken en ervaring heeft en dat is de politiek: 'die eerste aller kunsten, welke aan het regelen van den staat is gewijd', hij uitstekend voor den dag komt en ons met vaste hand door de jungle van problemen leidt. Jungle inderdeed.

„Toen de Gele Keizer lusteloos was geworden en vaal van aangezicht, sprak hij: „Mijn kwaal komt van te veel zorg aan mijzelf en de stoornissen van den staat komen van overdadige regeling”. Toen verliet hij zijn paleis, nam intrek in een nederige woning in de gaarde en ontdeed zich van aardsche behoeften en begeerten”. Aldus Arthur van Schendel in **De zomerreis**. Een van de beste uiteenzettingen van De Korte, door grote bezorgdheid over een inderdaad zeer gevaarlijke wantoestand geïnspireerd, is die over 'wetwoekering en regelzucht' in zijn hoofdstuk Vrijheid, wet en overtreding. Terecht stelt hij daar dat, als de kritiek op de democratische bestuursvorm zich ergens op moet richten, dat is „op het dichte woud van wetten dat onze samenleving zo langzamerhand verstikt” en waarin veel overjarige woudreuzen staan „die allang hadden moeten worden geveld. Daarin woekert een onvoorstelbaar doornig struikgewas van gedetailleerde regels en voorschriften, dat de erin verdwaalde burger bij iedere beweging prikt. Niettemin gaat de centrale overheid - opdat zo min mogelijk maatschappelijke ruimte vrij en ongeregeld blijft - onvermoeibaar met nieuwe aanplant door” (pag. 77).

Hier manifesteert zich De Korte als de liberaal op zijn best. Voortreffelijk is ook dat hij zijn verdere betoog - over naleving en eerbiediging van de wet, protest, burgerlijke ongehoorzaamheid, crimineel gedrag en terrorisme - ontwikkelt uit zijn scherpe, niet ernstig genoeg te nemen kritiek op onze ontredderde wetgeving en maatschappijordening, nationaal en internationaal. Het evidente recept is natuurlijk: zelfbeperking én grootscheepse opruiming, op de grondslag van eenvoudige en levenskrachtige, dat wil zeggen liberale beginselen, waarvoor De Korte dan ook vurig pleit. Het is evenwel gemakkelijker gezegd dan gedaan en ik betwijfel eerlijk gezegd of De Korte zelf ten volle beseft voor welke waarlijk gigantische taak wij staan.

We zijn hier namelijk geconfronteerd - over het gehele Westen met inbegrip van de Verenigde Staten en langzamerhand ook ver daarbuiten - met de gevolgen van een ontwikkeling van eeuwen, zij het dat deze zich de laatste decennia in koortsachtig tempo heeft versneld en op een geweldige crisis lijkt toe te ijlen. Maar al in de vorige eeuw is zij, onder meer door de reeds genoemde Tocqueville

en vooral door Burckhardt (de wijste geest van die eeuw, volgens Huizinga), in haar zieke kern onderkend. Toch zullen wij het mes in dit etterend abces moeten gaan zetten, omdat het anders al ons leven zal aantasten, met alle gevolgen van dien. Van mijn kant alleen een simpele vraag: ligt het niet op de weg van onze zich liberaal noemende partij, het initiatief te nemen tot nadere uitwerking van wat De Korte ons op dit stuk in overweging geeft? Wij beschikken thans over een man die helder ziet in welke richting moet worden ingegrepen. Laat ons daar gebruik van maken. En wel terstond, want hoe langer wij wachten, hoe moeilijker het zal worden. Late wij het aan de loop der dingen over, dan moet voor een totale ontwrichting worden gevreesd. Ik zie ons weliswaar vooreerst ongeveer in de positie van het jongetje dat met zijn vinger het gat in de dijk probeerde te dichten. Waar een wil was, is echter nog altijd een weg geweest. „Glaubt Er”, zei Beethoven tot een klagend violist „dasz ich an Seine elende Geige denke, wenn der Geist zu mir spricht?”. Bovendien moeten wij niet over het hoofd zien, dat zich onder de huiveringwekkende oppervlakte ook tal van positieve verschijnselen voordoen, als vooral een weldadige verzachting van nog voor een eeuw zeer diepgaande tegenstellingen, op religieus gebied, tussen de naties, en anderszins. Voorzover die tegenstellingen nog bestaan, hebben zij veelal een sterk kunstmatig karakter. Onze taak moge derhalve bovenmenselijk lijken, onmogelijk is zij niet.

Nemen wij die taak ter hand, dan zullen wij zeker ook alle aandacht moeten schenken aan wat De Korte aan de orde stelt in de laatste twee hoofdstukken van zijn boek. Zoals gezegd handelen zij over de verzorgingsstaat en over democratisering en decentralisatie. Zij zijn mij, wat de grote lijn aangaat, uit het hart gegrepen. Kort samenvattend kan men zeggen dat zij, in de lijn van de voorgaande beschouwing, die op radicale sanering van ons staats- en maatschappijbestel is gericht, reeds op een aantal essentiële punten aangeven, hoe wij de hand aan de ploeg moeten slaan. Leidraad is het inzicht in de dringende noodzaak van decentralisatie en, wat het bedrijfsleven betreft, ook van bevordering van produktie op kleinere schaal. Terecht betoogt schrijver dat juist in kleinere gemeenschappen het individuele verantwoordelijkheidsgevoel en de medezeggenschap goed tot ontplooiing kunnen komen, waaruit dan een reëler gevoel van verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van de grotere gemeenschappen, en tenslotte van de mensheid als geheel, kunnen groeien. Dit geldt naar mijn ervaring te sterker, omdat mede als gevolg van de massale migraties die sedert de vorige eeuw hebben plaatsgevonden, die kleinere gemeenschappen vaak uit mensen van zeer uiteenlopende afkomst en oorsprong bestaan. Zo is het in dorp en stad, op het werk en ook in allerlei verenigingsverband. Zoals ik al eens eerder heb uiteengezet: wij zijn thans veel meer een dan wij beseffen.

De gedachten die De Korte in deze context aandraagt, zowel op het terrein van de onderneming, als op dat van de overheid (alsmede op het schrikbarende uitgebreide en nog steeds groeiende tussenterrein), zijn overigens in globale overeenstemming met wat reeds lang in onze liberale kring door die en geen wordt gepropageerd, maar

helaas nog niet erg krachtig leeft. Het nieuwe ligt vooral hierin, dat De Korte ze in een hechte samenhang presenteert. Het lijkt mij hier niet de plaats, nader op deze aanbevelingen in te gaan.

Volledigheidshalve vermeld ik nog dat de Korte zijn pleidooi voor democratisering en decentralisatie eindigt met een kort maar degelijk geargumenteed voorstel tot invoering van het referendum (niet het volksinitiatief), in het bijzonder om bij „ernstige conflicten tussen een ongekozen minderheid en de op een parlementaire meerderheid steunende regering als correctiemiddel (te) kunnen dienen” (pag. 110 en 142). Een naar ik hoop stimulerende bijdrage tot de, als ik het goed overzie, wat moeizaam lopende discussie over dit onderwerp in onze partij.

Ik stipte reeds aan dat schrijver aan het slot van zijn boek nog kort over vrijheid en wereldsamenwerking spreekt en aansluitend, een blik op de toekomst van de mensheid werpt, zich betrouwend op de drie goddelijke deugden. Ik voor mij deel zijn vertrouwen. En ik ben overtuigd, dat zeer velen hier in het Westen en niet alleen in het Westen, aan onze zijde staan, zij het dat zij dat vaak nog maar vaag, als in sluimering, beseffen.

Ik vat samen. Ik heb de Korte niet naar de mond gepraat, ik heb hem zelfs een paar keer over de knie gelegd, met forse vaderhand. Ik heb dat gedaan in dezelfde geest als waarin Thorbecke, in de jaren veertig van de vorige eeuw, over Rutger Jan

Schimmelpenninck schreef, de vader van zijn latere rivaal, die hem dat niet in dank heeft afgenomen. „Het is te duchten”, schreef toen Thorbecke, met vooruitziende blik, „dat men in (mijn) kritische vragen, gelijk in die, welke ik vóór anderhalf jaar over hetzelfde boek deed, niet zal zien een verlangen naar het licht, dat zoo iemand als graaf Schimmelpenninck ons moet kunnen schenken, maar gebrek aan welwillendheid, of de hemel weet welke geheime vijandige drijfveer”. Het is niet omdat ik door zo'n zelfde vrees wordt geplaagd, dat ik aan het eind van deze bespreking van harte mijn conclusie geef, dat De Korte een goed, ja een heel goed boek heeft geschreven, ook al zal het niet, aere perennius, de jaren doorstaan. Het boek heeft veel tekortkomingen, zoals ik ruimschoots heb aangeduid. Maar het is, met al die tekortkomingen, een boek uit één stuk. Dat komt doordat Rudolf de Korte zichzelf in dat boek met hartstocht gegeven heeft. Met al zijn feilen, met al zijn grote ambitie, maar ook met, onmiskenbaar, zijn echte, zijn grote liefde voor de Vrijheid.

„Want aan een ieder die heeft, zal gegeven worden en hij zal overvloedig hebben. Maar van hem die niet heeft, zal ontnomen worden ook wat hij heeft”. Dit woord van Jezus van Nazareth, dat door De Korte naar het evangelie van Matthëus wordt geciteerd - geen progressieve taal, voorwaar! - zouden zich meer Nederlanders ter harte kunnen nemen.

En dan zoudt gij eens wat zien, mijn liberale vrienden!

's-Gravenhage, 8 oktober 1979 - Bij Alkmaar begint de victorie.

21e jaargang
1980/Nr. 3

Liberaal revuü

Redactie:

J. J. van Aartsen, dr. R. Braams, drs. J. G. Bruggeman, H. A. M. Hoefnagels, dr. S. K. Kuipers, drs. K. A. Nederlof, dr. C. J. Oort, dr. C. N. Peijster, mr. H. C. G. L. Polak, mr. D. Simons, ir. E. M. Storm, G. M. de Vries, drs. J. A. Weggemans, drs. Y. P. W. van der Werff, dr. G. Zoutendijk.

Bestuur Stichting „Liberaal Reveil”

Mr. W. J. Geertsema, voorzitter. Paul J. H. M. Luijten, secretaris.
Mr. J. J. Nouwen, mevr. W. P. Hubert-Hage, mevr. Margot I. Oberink, ir. T. Thalhammer, drs. Ed T. M. Nijpels, mr. J. W. A. M. Verlinden, leden. Mevr. L. D. A. van Leeuwen, administratrice.

Redactieadres en abonnementen-administratie:**Prins Hendrikplein 4, Den Haag.**

Abonnementsprijs (4 nrs. per jaar) *f* 30,- per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar *f* 20,- per jaar. Losse nummers à *f* 7,50 verkrijgbaar bij de abonnementenadministratie.

Voorwoord	pag. 1
Om de vrijheid van het woord in de era der electronica G.A. de Kok	pag. 3
Minderheden en de gezondheidszorg: symptomatisch voor de totale problematiek Nicole en Wouter Teller en Jet van Essen	pag. 9
Het Europese Parlement en het landbouwbeleid Prof. S. L. Louwes	pag. 13
Over de oorzaken van het woningtekort Ir. W. L. C. H. M. v.d. Berg	pag. 27
Liberalisme in Nederland Elida Wessel-Tuinstra	pag. 32
Dialogo met D'66 H.A.M. Hoefnagels	pag. 41
Henry Kissinger, White House Years, Little, Brown & Co., Boston Toronto 1979. Boekbespreking door H. N. Boom	pag. 43

Voorwoord

De heer **G. A. de Kok** levert een bijdrage over het mediabeleid: vertroste informatie versus de overheid als Grote Medicijnvrouw? Hoe moet het dan met de vrijheid van het woord in „de era der electronica” waar ontwikkelingen als de glaskabel, satellietomroep, teletekst en viewdata hun intrede doen? In hoeverre moeten er nog voorschriften zijn als de schaarste aan kanalen voor uit te zenden boodschappen in relatieve zin wordt opgeheven via bv. de glaskabel? De Kok vindt dat er geen principiële verschil mag bestaan tussen drukpers en elektronische media in dit opzicht.

De auteurs **Nicole en Wouter Teller en Jet van Essen** schrijven over gezondheidszorg en minderheden. Ze zien het als een voorbeeld hoe door onbegrip over de levenswijze van anderen het contact met het Nederlandse maatschappelijke bestel van buitenlandse werknemers ernstig wordt bemoeilijkt. Dit leidt tot de stelling dat de minderhedenproblematiek wel eens relatief belangrijker zou kunnen zijn dan het energievraagstuk, waarvoor mogelijk technologische oplossingen kunnen worden gevonden.

Van de hand van **Prof. dr. S. L. Louwes** is een informatief artikel opgenomen over het Europese Parlement en het Europese landbouwbeleid. Het behandelt achtereenvolgens de geschiedenis en de financiering van dit gemeenschappelijke landbouwbeleid, tegen de achtergrond van de veranderende structuur van de Europese instellingen. In het bijzonder wordt hierbij de „democratisering” van het Europese parlement ter sprake gebracht. De auteur besluit zijn bijdrage met de these dat het nieuwe, direkt gekozen en daardoor zelfbewuste parlement het immobilisme van de Europese structuur kan doorbreken.

De oorzaken van het woningtekort worden besproken door **ir. W. L. C. H. M. v.d. Berg**. Na 1973 is het bouwprogramma verminderd op basis van verouderde onderzoeksgegevens. Ondanks de komst van buitenlandse werknemers en rijksgenoten is er voor hen geen woning extra gebouwd. Een en ander wordt met cijfers onderbouwd, en er worden verbanden gesuggereerd met het ruimtelijke ordenings- en stadsvernieuwingsbeleid van het vorige kabinet.

Boeken die geen direkte raakvlakken met het liberalisme hebben — en dan nog wel van een buitenlandse auteur — worden niet dikwijls in *Liberaal Reveil* besproken. Voor Henry Kissinger's boek **White House Years** maken we graag een uitzondering. **Dr. H. N. Boon**, voormalig Permanent Vertegenwoordiger van Nederland bij de NAVO en voormalig secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, geeft een boeiende analyse van dit zeer belangwekkende boek.

Het eerste nummer van *Liberaal Reveil* in de jaren tachtig bevat een diepgaande beschouwing over het Liberalisme in Nederland. **Elida Wessel-Tuinstra**, tweedekamerlid voor D'66, schreef deze bijdrage. Het artikel voert ons door vele eeuwen vaderlandse (liberale)

geschiedenis en legt de wortels van het hedendaagse Nederlandse liberalisme bloot. Het brengt de auteur tot de conclusie dat de VVD de aansluiting bij het „dynamische vrijheidsbegrip” heeft verloren. D’66 is daar naar haar mening wél in geslaagd.

Om de vrijheid van het woord in de era der electronica

G .A. de Kok

Het schijnt dat de bomen en het bos in het land der media niet meer uit elkaar zijn te houden. De groei zal toenemen - zegt men, groei en wildgroei. Ernstige profeten kondigen het onheil aan: de informatie groeit vast in tal en last en menigeen zou nu al niet meer in staat zijn haar te verwerken. De ontvanger kan de boodschap niet meer decoderen - betogen de deskundigen. De boodschap klinkt de ontvanger als ruis in de oren en hij weet niet meer waarheen zich te wenden, op welke knop te drukken. Vandaar dat hij vertwijfeld in de vertrouwing vlucht - zeggen nog altijd de profeten. Bezorgd kijken ze toe: vertruste informatie vinden ze „opium van het volk”. Men roept om de overheid, de Grote Medicijnvrouwe. Zij zou geregeld moeten optreden en dient er voor te zorgen dat er een eind aan de wildgroei komt. Niemand immers - zeggen de roepers - zit op al die nieuwe ontwikkelingen te wachten. Satellietomroep? Het gaat toch ook zonder? Glaskabel? Waarom? Werkt de telefoon niet goed en is er soms geen kabeltelevisie? Teletekst en Viewdata - het maakt de mensen niet gelukkiger, zeggen de versomberden. En woorden als beeldplaat en videocassette doen hen schrikken. Zij zijn als Jan van Glymes in de ballade van Anton van Duinkerken: „Zij zeiden tot Jan van Glymes de Vierde: het nieuw evangelie is zuiver. 't Kan zijn - sprak Van Glymes - maar 't oud dat ik ken, Is zo schoon dat ik er van huiver!”.

Het heeft er veel van weg dat de geschiedenis bezig is zich te herhalen. In de late middeleeuwen moet het op de mens van toen een magische, fascinerende indruk hebben gemaakt: boeken en schrifturen werden niet meer met de hand geschreven en waren niet meer uitsluitend bestemd voor kloosters en kastelen, maar gedrukt, beschikbaar voor iedereen. Die magie moet lang geheerst hebben: betrekkelijk weinigen verstonden de kunst van het lezen, weinigen derhalve konden de boodschap ontcijferen. Rondreizende kramers zullen ze wel bij zich hebben gehad, pamfletten en nieuwstijdingen, ze zullen er uit hebben voorgelezen op de straten, de pleinen en in de herbergen. Over besmettelijke ziekten die in Europa waren uitgebroken, over vorsten en prinses die elkaar beoorloogden en over Turken die Europa binnendrongen. Een wereld vol angsten, een wereld met goede en valse voorlichting, vervat in boodschappen die slechts de lezenden konden decoderen. Sindsdien is in het westen van het heden de vloed der gedrukte stukken oneindig groot geworden. Letters rijgen zich aaneen tot woorden, voertuigen zowel van rede als van waanzin. De drukpers verspreidt beide gelijkelijk en bewaart ze voor wegglijden in tijd en ruimte. Maar de mens heeft zich gepantserd tegen deze immense stroom: hij kiest datgene wat hij meent nodig te hebben om in zijn bestaan zichzelf te kunnen zijn. Welbewust gekozen informatie,

ernstige en frivole zaken al naar gelang van tijd en inzicht. Maar nu opeens ziet en hoort diezelfde mens zich omringd door nieuwe boodschappen. De drukpers heeft niet langer meer het monopolie der verspreiding, het papier draagt niet langer uitsluitend de tekens aan voor decodering. Het geluid is indringend geworden en op mensen gericht en men noemt het radio. Het beeld wordt van ver overgedragen en krijgt de naam televisie: een glasscherm waarop het leven op deze wereld verheugd wordt getoond. En met datzelfde scherm blijkt veel meer te kunnen worden gedaan: het kan het papier vervangen, het kan helpen als middel tot onderwijs, het geeft toegang tot informatie die elders is opgeslagen, in de elektronische ruimten van een informatiesysteem. Ondertussen zijn de technici van het scherm - de Gutenbergs van de electronica - bezig verder te zoeken naar wat nog meer mogelijk is en geestdriftig roepen ze de wereld toe dat het einde van de mogelijkheden nog lang niet in zicht is.

Velen reageren daarop zoals de analfabeten moeten hebben gereageerd in de dagen van de primitieve boekdrukkunst: verward, geschokt, angstig, want niet in staat de nieuwe boodschappen te ontcijferen. Men vreest dat een tovenaarsleerling aan het werk is: „Herr, die Not ist gross. Die ich rief, Die Geister, Werd'ich nun nicht los!“ Vandaar het voortdurend geroep om de overheid: zij moet de bezweringsformule uitspreken. „In die Ecke, Besen! Besen! Seid's gewesen!“ Maar de geesten laten zich niet in de hoek bevelen.

Boodschap en Transport

Keren we terug naar bomen en bos. Om er enig zicht op te krijgen is het nodig een scheiding te maken tussen Boodschap en Transport. De werkers van het Scherm spreken over „software” en „hardware”. In de leer der cybernetica worden met hardware de stoffelijke elementen bedoeld van een informatiesysteem: elektronische elementen, kabels, kringlopen, verbindingen. De software daarentegen is het geheel van programma's dat in het systeem is opgeslagen, onder meer de Boodschap.

In diezelfde sfeer zou men het ijzeren frame van de drukpers Transport kunnen noemen, de zinnen op het gedrukte papier Boodschap. En de vraag die velen in dit verband bezig houdt, luidt: moet of mag de overheid zich met deze Boodschap of met het Transport bemoeien? Moet niet zij voor ons allen beslissen welke boodschap mag worden getransporteerd en welke achterwege dient te blijven? Behoort zij voor dit transport niet strikte regels vast te leggen? Nee - zeggen oude democraten onder ons - geenszins. Lang heeft het geduurd voordat een ieder de waarheid van het Vrije Woord aanvaard had. De overheid in het verleden gedroeg zich als een voogd, die over ieder had te waken, ook over de Boodschap: zij wilde beslissen of haar onderdaan daarvan mocht kennismaken. Vooral aan het eind van de achttiende eeuw begon men echter te beseffen dat er vrijheid moest zijn, zowel voor de Boodschap als voor het Transport, vrijheid van drukpers. Gedachten en woorden moesten kunnen worden overgebracht zonder ingrijpen. Zo ontstond het besef van een grondrecht dat in de negentiende eeuw in menige constitutie werd vastgelegd.

Sindsdien mogen drukpersen vrijelijk worden gebouwd, mag er

vrijelijk op worden gedrukt en geen overheid heeft er iets mee te maken. Waarom dan wel een wetgeving voor elektronische transporten? Niemand mag zonder toestemming van de regering radio-programma's uitzenden en niemand ook kan tv-uitzendingen verzorgen zonder dat de overheid hem daartoe een vergunning heeft verleend. Is dat een meten met twee maten? Ja en nee: het element „schaarste" komt hier in het geding. Elektronische transportmiddelen zijn (nog) beperkt en worden beheerst door een stelsel van internationale afspraken omdat chaos moet worden voorkomen. In die situatie is de overheid geroepen de schaarste te verdelen en regelen te stellen. Deze regelen tot verdeling van de schaarste worden in Nederland aangeduid als Omroepwet.

Regeling van de schaarste

Strikt genomen is de Omroepwet niets meer en niets minder dan een distributiesysteem. Er bestaat schaarste aan transportmiddelen en derhalve dienden voorwaarden te worden gesteld voor diegenen die meenden een Boodschap te moeten overbrengen. En om de concurrentie tussen de Boodschappers enigszins te matigen werden tevens enkele regelen vastgesteld, waaraan de Boodschappen moesten voldoen: het befaamde artikel vijfendertig van de Omroepwet. Daarin wordt een volledig programma voorgeschreven, een programma dat in redelijke onderlinge verhouding tenminste onderdelen omvat van culturele, informatieve, educatieve en verstrooiende aard.

Het is boeiend de geschiedenis van deze wet er nog eens op na te slaan. In de discussie rond de nota-Omroepbestel (zitting 1964-1965) zei de toenmalige minister van CRM: „De schaarste heeft tot gevolg dat bij de toelating van gegadigden een keus moet worden gedaan; daarbij zullen op grond van culturele overwegingen gequalificeerde organisaties de voorkeur moeten hebben". Dat leidt tot de onvermijdelijke conclusie - helaas wordt zij door weinigen aanvaard en door velen bestreden - dat bij verdwijning van de schaarste aan zendmiddelen elk voorschrift met betrekking tot de toelating tot het Transport zou moeten verdwijnen. Bijvoorbeeld: als heel Nederland een uitgebreid kabelnet zou hebben met tientallen kanalen - dat kan de toekomst van de glaskabel zijn - dan zou voor dat gebruik geen Omroepwet meer nodig zijn. Er zouden - bij wijze van vergelijking evenveel elektronische mogelijkheden zijn als er nu bestaan op het gebied van de drukpers: een ieder kan er vrijelijk gebruik van maken.

Soms levert de praktijk daarvan het bewijs. Op vrijdag achtentwintig september 1979 werd in het Groningse dorp Oldenhove over het centrale antennesysteem het afscheid van de burgemeester uitgezonden. Vierhonderd woningen waren aldus aangesloten op de raadszaal, waar het hoofd der gemeente na twee-en-dertig jaar werd uitgeluid. Gewoonlijk werd op dat kanaal Duitsland 3 uitgezonden, maar nu was het voor enige tijd ontkoppeld om plaats te maken voor de dorpsuitzending, ad hoc omgedoopt tot Oldenhove 1. Voor dit doel moest echter een speciale machtiging van de minister voor cultuur, recreatie en maatschappelijk werk worden verkregen, terwijl hetzelfde verslag in gedrukte vorm echter vrijelijk verspreid kan worden. Opheffing van schaarste bij

de elektronische media in de toekomst dient eveneens tot vrijheid te leiden.

Uit deze gevolgtrekking - velen zullen mij toeroepen dat hier sprake van een simplificatie is - volgt dat de overheid ten aanzien van de elektronische media geen ander beleid behoort te voeren dan zij doet ter zake van de drukpers. Er is geen reden om enig principieel verschil te maken tussen drukpers en elektronische media. Wie dat wel doet, leidt de aandacht van de hoofdzakelijk af met als mogelijk gevolg dat de overheid toch weer de kans krijgt zich via het elektronisch Transport met de Boodschap te bemoeien, daarbij gronden aanvoerend die plausibel klinken maar het niet zijn.

Angst voor het nieuwe

Tegen de achtergrond van deze stelling is er reden tot verbazing en verontrusting over allerlei ontwikkelingen op dit ogenblik. De angstigen roepen uit dat er nu genoeg is en dat nieuwigheden niet nodig zijn: zij vragen de overheid om ingrijpen. Waarom deze angst? Waarom dit ingrijpen? De krant zal verdwijnen, zeggen sommigen en daarmee is de democratie niet gediend. Ach welnee, de krant verdwijnt helemaal niet: zij zal, aangepast aan de nieuwe ontwikkelingen - die aanpassing heeft zij nog altijd weten op te brengen - haar taak blijven vervullen, zoals ook het boek dat zal blijven doen. Het gedrukte woord blijft, het krijgt het elektronische woord er als aanvulling bij en wordt zelfs makkelijker toegankelijk. Anderen betogen dat dat de mens de veelheid van informatie niet meer kan verwerken. So what, zou men in de angelsaksische wereld zeggen. De mens kan immers nu evenmin de thans beschikbare informatie verwerken: niemand kan de kennis van bibliotheken in zijn brein opslaan en bijna iedereen verzucht dat hij te weinig leest. In dit opzicht krijgt hij nu zelfs bijstand: moderne informatiesystemen zijn hulpmiddelen die de mens kunnen helpen snel en efficiënt de Boodschap op te sporen die hij voor welk doel dan ook nodig heeft. Waarom angst als er middelen zijn om de informatie beter en sneller toegankelijk te maken?

Bij de volgende generatie zal de vrees vermoedelijk grotendeels zijn verdwenen, bij de generatie namelijk die dergelijke systemen in het onderwijspakket heeft meegekregen. Een emeritus-onderwijsinspecteur vertelde mij eens hoe hij een aantal jaren geleden op een lagere school een jongeman ernstig vermanend toesprak omdat diens rekenschrift een grote knoeiboel was. Hij kende de vader van de jonge zondaar - een accountant - en daarom voegde hij er aan toe: „Als jij niet netter rekent, word je nooit als je vader accountant”. De knaap haalde de schouder op en zei: „Die schrijft ook lelijk, maar werkt op rekenmachines. Nou, dan is er toch niks aan de hand?” Op dat ogenblik - aldus de inspecteur - „begreep ik dat de generatie van de automatisering bezig was er aan te komen.” En dat was op een moment waarop er nog geen zakrekenmachines waren.

De angst voor het nieuwe medium verdwijnt in ieder geval als men er mee leert werken, zoals krantenredacties in eigen lokalen hebben meegemaakt. Toen de eerste systemen bij de kranten werden geïnstalleerd werd ach en wee geroepen: zou er nu echter worden teruggekeerd tot de primitieve schrijfmachine, zou men eerst met

recht ach en wee roepen. Een informatiesysteem blijkt voor ieder die er mee werkt een magnifiek hulpmiddel, dat duidelijk maakt dat de mens zelf de maat der dingen is - niet de computer. Dat is niet anders dan in de Gutenberg-periode.

De overheid evenwel houdt soms zich nog in het pre-Gutenberg-tijdvak op, zoals onder meer haar houding jegens Viewdata en Teletekst duidelijk maakt. Viewdata is een systeem waarbij elektronische informatie wordt uitgewisseld via telefoonlijnen en bij Teletekst gaat het om grafische tekens, die draadloos worden overgebracht en worden meegestuurd met het televisiebeeld. Daarover is al een machtsstrijd ontstaan: dagbladen willen aan beide systemen meedoen, maar Teletekst is in ieder geval voor hen tot verboden gebied verklaard, want het wordt geacht te behoren tot het omroepstelsel van Nederland. Viewdata is voor de zekerheid ook onder de werking van de Omroepwet gebracht, terwijl het toch om telefoonverkeer gaat. Als Viewdata en Teletekst onder deze wet blijven, wordt er vanuit het verleden gedacht zonder te overwegen hoe de ontwikkelingen in de toekomst zijn.

Knoopjeseffect Voor dit historisch bepaalde denk-patroon zou ik het woord „knoopjes-effect” willen gebruiken. Vrijwel alle herenjasjes - modern of ouderwets - hebben aan de mouwen een rij knoopjes zonder dat de gebruikers zich realiseren waarvoor die dienen. Wel, ze dienen tot niets. Vroeger werden daar de uitstekende hemdsmouwen aan vast gemaakt, in vele gevallen lubben van kant. Niemand draagt meer deze lubben, maar de knoopjes worden nog altijd aan elk jasje genaaid, rudimenten van een lang vergeten mode. Ook bij de elektronische media doet zich het knoopjeseffect voor: Teletekst wordt meegezonden met het televisiebeeld - zo redeneert men - en „dus” is het omroep. Maar men vergeet dat het helemaal niet uitsluitend met televisiebeelden behoeft te worden meegezonden. Het is namelijk mogelijk een reeks kanalen te reserveren voor uitsluitend teletekst-communicatie, een nieuw soort draadloos „telexen”, maar dan via het scherm. Bovendien fungeert bij Viewdata en Teletekst het scherm niet als een „televisie-toestel”, maar als een terminal van een informatiesysteem, niet als huisbioscoop, maar als een elektronisch notitieboekje. Bij kabeltelevisie wordt eveneens het knoopjeseffect toegepast: het wordt beschouwd als „draadomroep”, met het accent als vanouds op „omroep”. Experimenten elders - onder andere in Japan - maken echter duidelijk dat een modern kabelsysteem een heel andere, veel uitgebreidere functie kan hebben dan het doorgeven van radio- en televisieprogramma's. Nog een voorbeeld van het knoopjesdenken: de agressie in sommige kringen tegen de satelliet-omroep. Vanuit het verleden gedacht, hebben de tegenstanders zonder meer gelijk: in menig opzicht kan de satelliet verstorend werken op het omroepbestel van Nederland en daarom is het verzet begrijpelijk. Maar men moet zich wel realiseren dat men lubben wil vastmaken, terwijl er geen lubben meer worden gedragen.

Vrijheid van het woord

Keren we tenslotte nog eenmaal terug tot de bomen en het bos. Er is bij rustige bezinning weinig reden tot verontrusting over groei of wildgroei. We zouden dat ook moeten weten: de uitvinding van de boekdrukkunst hebben we al eeuwen achter ons. Juist daarom is het ten aanzien van de „electronische” toekomst goed te bedenken dat in de loop der geschiedenis, die de westerse democratieën hebben meegemaakt, enkele grondregels zijn ontwikkeld die nog altijd geldigheid hebben. Eén daarvan is dat de overheid zich niet dient te bemoeien met het vrije woord. En daaruit vloeit voort dat zij het transport van dit woord niet behoort te beperken, tenzij de vrijheid van de burger als individu of als ingezetene van de staat wordt aangetast.

Er is reden tot grote waakzaamheid. Profeten van allerlei kleur en confessie roepen de samenleving toe dat de burger in naam van zijn individuele vrijheid moet worden beschermd. Hij mag niet vertrossen en behoort cultureel te wezen, hij moet afkeer hebben van allerlei zaken en datgene wat hij niet kent of waarop hij niet wacht, kan hem maar beter onthouden worden. De vrijheid van drukpers is wel het uiterste dat hem mag worden verstrekt en zelfs daar zouden beperkingen overwogen worden - al was het alleen al in de reclamesfeer. En wat de electronica betreft eist men een nieuwe wijze van denken, waarbij de overheid bij voorbaat regelend kan optreden. Dat alles wordt - mirabile dictu - in naam van de vrijheid en de menselijkheid gepredikt, waarbij grondrechten schouderophalend worden afgedaan als „restanten van een liberaal-kapitalistische systeem”.

Waakzaamheid is inderdaad geboden: de Boodschap dient vrij te kunnen worden overgebracht, om het even of dat nu mondeling, door middel van de drukpers of via de electronica gebeurt. Dat gold voor het Gutenberg-tijdperk en het behoort thans met hand en tand te worden verdedigd in de thans op ons afkomende era der electronica.

Minderheden en de gezondheidszorg: symptomatisch voor de totale problematiek

Nicole en Wouter Teller en Jet van Essen

In een vorig nummer van *Liberaal Reveil* is in een artikel over minderheden een algemeen overzicht gegeven van de problematiek. Er kon toen helaas niet dieper worden ingegaan op bepaalde aspecten. In dit artikel willen wij proberen iets meer te zeggen over het familieleven en vooral over de wantoestanden die ontstaan, wanneer een buitenlandse vrouw of man in een ziekenhuis terecht komt. Het accent leggen wij hierbij op de vrouw, aangezien haar positie het zwakst is.

Gezins- hereniging

De problematiek van de minderheden - en dan hebben wij het vooral over de Turken en Marokkanen in Nederland - werd geaccentueerd op het moment dat deze gastarbeiders hun familieleden naar Nederland lieten overkomen. Integratie vóór die tijd was niet zo belangrijk; de mannen hadden hun gezin in het thuisland en hoefden zich niet al te veel in te leven in de Nederlandse samenleving. Op het moment dat zij, met veel moeite en zeer waarschijnlijk voor permanent verblijf, hun familieleden over lieten komen, kwamen zij in contact met andere zeden en gewoonten. De man leeft daarbij in twee werelden; hij kan contacten leggen op zijn werk; thuis gelden voor hem echter de regels van zijn vaderland. De positie van de vrouwen is afhankelijk van de levensstijl. Er zijn zogenaamde „moderne families”, waar de vrouw meer vrijheid geniet, enigszins westers is geworden en „traditionele families”, waar de vrouw als ondergeschikte wordt beschouwd, overdag thuis zit en soms wordt opgesloten. De kleine kinderen zitten in dat geval ook binnenshuis en komen alleen in het weekend, onder geleide, buiten. Schoolgaande jeugd mag uiteraard het huis verlaten, behalve meisjes vanaf 12 of 13 jaar, die soms niet meer naar school mogen gaan en binnenshuis blijven totdat een man voor haar is gevonden.

De man kan toch niet veel verweten worden, want hij werkt, doet de inkopen op de markt en koopt zelfs de kleren voor de familie. Het feit dat de vrouwen en kinderen binnenshuis blijven kan op twee manieren worden verklaard. Het is ten eerste verbonden met de levenswijze in het thuisland. Op het platteland speelt het leven zich in huis en op het erf af. Een vrouw mag zich niet alleen van het erf af bewegen, tenzij in een aantal welomschreven en maatschappelijk geaccepteerde gevallen (water halen, werk op het land, gang naar de hamman, enz.). In de tweede plaats kan men constateren dat traditonele buitenlandse gezinnen zich vaak vestigen in wijken die grenzen aan de traditionele prostitutiewijken. De opvoeding volgens de islamitische normen is zeer streng en staat lijnrecht tegenover de opvoeding van de Nederlandse jeugd, die rookt, drinkt en uitgaat. In de ogen van de buitenlanders is het gedrag van de Nederlandse geëmancipeerde vrouw onzedelijk en beslist geen goed voorbeeld voor de huwbare dochters. Dat zijn de redenen waarom de buitenlanders zelf vaak niet zo enthousiast zijn over integratie en de vrouwen niet op straat willen komen.

Ziekenhuizen

Bij een bezoek aan een polikliniek of bij langdurige opname in een ziekenhuis komen de cultuurverschillen pas echt te voorschijn. Alleen al bij binnenkomst blijken veel vrouwen geen verwijskaart te hebben, de verzekeringspapieren niet te begrijpen en geen enquête- of inschrijvingsformulieren te kunnen invullen. Een van de allerbelangrijkste dingen in een ziekenhuis, registratie, loopt op die manier totaal verkeerd.

Een tweede probleem is het gebrek aan achtergrond. Van deze buitenlanders is niets bekend. Hoeveel kinderen heeft een vrouw gehad? Waren er complicaties bij de vorige bevallingen? Is zij ingeënt tegen bepaalde ziekten? Zelfs de leeftijd van de patiënten kan niet met zekerheid worden vastgesteld, aangezien dit in het thuisland vaak niet wordt genoteerd.

Een derde punt is het taalprobleem. Bij bezoek aan de huisarts, voor het halen van een verwijskaart en bij verblijf in het ziekenhuis is communicatie uiterst belangrijk. In Den Haag zijn naar voorzichtige schatting 5.000 Marokkanen en voor deze mensen zijn momenteel slechts enkele vrijwilligers actief bij de begeleiding. Ze bezoeken de zieken, zorgen voor de juiste invulling van de papieren en, belangrijker nog, bezoeken de gezinnen wanneer de vrouw in het ziekenhuis ligt. Thuis loopt het dan vaak danig uit de hand en hulp is hard nodig.

Tolken

Er is in Den Haag en zeker ook in de andere steden (behalve daar waar het Tolkencentrum actief is) een nijpend tekort aan tolken voor de ziekenhuizen. Een zeer modern ziekenhuis in Den Haag, het Westeinde, werd voor een gigantisch bedrag neergezet in het centrum van de stad waar veel buitenlanders wonen, die gebruik zullen maken van de medische voorzieningen. Financiële middelen om een tolk te betalen zijn er voorlopig niet. De ziekenhuizen hebben al een personeelsstop en voor tolken is er dus helemaal geen geld.

De taalproblemen in de ziekenhuizen kunnen volgens ons worden opgelost wanneer de vrijwilligers die zich inzetten voor de buitenlanders een beperkt uurloon zouden ontvangen. Wij willen hier beslist **niet** pleiten voor het betalen van iedere vrijwillige arbeid. Integendeel: in Nederland wordt enorm veel werk verricht door vrijwilligers die in het geheel geen vergoeding ontvangen. Er is niets op tegen dat zij spontaan, zonder betaling, iets voor hun medemensen willen doen. Vrijwilligerswerk is echter ook onderhavig aan kritiek: men spreekt soms van misbruik van de vrijwillige arbeid. In de Marokkaanse milieus, waar toekomstige tolken moeten worden geworven — er zijn vrouwen die Frans spreken of zelfs een beetje Nederlands — is in het geheel geen begrip voor onbetaalde vrijwillige arbeid. Door een uurloon voor tolkwerkzaamheden kunnen deze vrouwen over de drempel worden gehaald. Omdat zij de problemen van hun landgenoten kennen, kunnen zij het beste helpen.

Levenswijze

In de ziekenhuizen is men er zich van bewust geworden, dat de buitenlandse vrouwen en mannen een andere manier van leven

hebben dan de Nederlanders. Een voorbeeld: Turkse en Marokkaanse vrouwen (met uitzonderingen uiteraard) kunnen, wanneer zij hier nog maar kort zijn, geen klok kijken. Het kan dan gemakkelijk gebeuren dat een moeder niet weet op welk moment zij haar kind moet voeden en dit wekt irritatie bij het verplegend personeel, dat moeilijk kan begrijpen dat deze buitenlanders dit niet weten. Hetzelfde probleem doet zich voor bij het innemen van medicijnen op bepaalde tijden.

Andere eetgewoonten zijn er ook de oorzaak van dat de buitenlanders het ziekenhuiseten vaak niet willen aanraken; zij weten immers niet of er varkensvlees in is verwerkt en de familieleden komen dan met een pannetje eten op het bezoeken. Problemen met de dieetvoeding zal dat zeker opleveren. In plaats van aan te sterken, gebeurt het dan wel dat de patiënten kilo's afvallen.

Bezinning in de ziekenhuizen over al deze problemen is dus dringend gewenst en er wordt ook al aan gewerkt.

Bij de planning van grote ziekenhuizen in buurten waar veel minderheden wonen moet men er van uitgaan dat de patiënten ook tot die minderheden zullen behoren. De aard van de voorzieningen zal daar op moeten zijn afgestemd. (In feite dient dit ook te gelden voor **alle** diensten die door hogere en lagere overheden worden geproduceerd in wijken, steden, agglomeraties of plattelandsgebieden waar reeds sprake is van aanwezigheid van aanzienlijke groepen culturele minderheden).

— De zeden en gewoonten van de buitenlanders moeten beter bestudeerd worden en leiden tot aangepaste regels.

— De opvang moet verbeterd worden; behandeling van buitenlandse vrouwen door vrouwelijke artsen heeft daarbij voorrang.

— Een financiële vergoeding voor tolkwerkzaamheden moet in het vooruitzicht worden gesteld.

— Het contact met organisaties van buitenlanders moet intensiever worden.

Symptomatisch Wij hebben hier het accent gelegd op de confrontatie van de buitenlandse vrouw met de gezondheidszorg, omdat dit een van de weinige sectoren is waar de aan huis gebonden vrouw rechtstreeks in contact komt met het Nederlands maatschappelijk bestel. De andere contacten lopen via de man (inkopen op de markt, het praten met leraren etc.). De problemen die gelokaliseerd zijn in de ziekenhuizen zijn nog slechts het topje van de ijsberg. Op het moment dat de buitenlanders echt geïntegreerd worden en de vrouwen misschien wat meer bewegingsvrijheid krijgen, zullen er bij veelvuldiger contacten, met school, werk, justitie etc., veel meer problemen aan het licht komen.

Islam De levenswijze van de Turken en Marokkanen is nauw verweven met de Islam, een godsdienst, die de zeden en gebruiken op allerhande terreinen veel intensiever regelt dan met name in

christelijke of niet-christelijke Nederlandse milieus het geval is. Het belijden van de Islam bemoeilijkt de integratie van de buitenlanders aan wie wij toch ook niet kunnen vragen hun godsdienst af te zweren. Ook het loslaten van bepaalde normen is voor de mohammedanen in feite een inbreuk op hun godsdienstige principes. Indien sprake is van permanente of semi-permanente vestiging - naturalisaties zijn de laatste tijd reeds herhaaldelijke voorgekomen! - houdt dit in dat de Nederlandse samenleving vooral op het terrein van het recht wetten zal moeten aanpassen of bijzondere clausules moet toevoegen. Er bestaan grote verschillen tussen met name het Nederlandse en Marokkaanse privaatrecht, met name het huwelijksrecht, erfrecht etc. In deze gevallen zijn Marokkaanse wettelijke bepalingen veelal afgeleid van één van de traditionele moslimse rechtsscholen — meest de Malekitische — en deze inspireren zich op hun beurt weer op hetgeen in Koran en Traditie geopenbaard en voorgegeven is. Het „loslaten” van deze wetten impliceert derhalve tevens een vorm van deconfessionalisering.

Brede maatschappelijke discussie

De oplossing van al deze problemen kan alleen gevonden worden als allereerst op de volgende vraag antwoord wordt gegeven.

— Moeten de buitenlanders zich aanpassen aan de Nederlandse samenleving, en zo ja, in welke mate; of moet de Nederlandse samenleving meer open staan voor de zeden en gebruiken van de buitenlanders?

En deze vraag hangt dan weer samen met de vraag of de betrokken culturele minderheden hier tijdelijk, danwel semi-permanent, danwel permanent gevestigd blijven.

De problemen en de communicatiestoornissen van de minderheden in ziekenhuizen zijn symptomatisch voor de totale problematiek. Bij veelvuldige contacten met de Nederlandse samenleving zullen er meer problemen aan het licht komen.

Het is merkwaardig vast te stellen dat bij het verschijnen van de rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en van de Advies Commissie voor Culturele Minderheden niemand heeft gesteld, dat hier een brede maatschappelijke discussie over zou moeten komen, zoals bij de kernenergie. De

minderhedenproblematiek zou, ons inziens, in de jaren 1980-1990, wel eens grotere consequenties kunnen hebben voor de Nederlandse maatschappelijke orde dan het energievraagstuk.

Voor energie zal op korte of lange termijn wel een technologische oplossing gevonden kunnen worden. In het geval van de minderheden is niet een technologische oplossing mogelijk, maar betreft het een kwestie van samen-leven, van „harmonieus naast elkaar leven”. Integratie van de verschillende bevolkingsgroepen zal de mensen meer raken; het zal ook meer van ze eisen, maar dat is nu nog niet in volle omvang zichtbaar en vandaar ook de geringe belangstelling.

Helaas zijn die mensen, die de minderheden liever het land uit willen zetten **wel** actief, onder andere door middel van advertenties in kranten; het Rascisme steekt de kop weer op!

Reden te meer om binnen de VVD, te discussiëren over de positie van de minderheden.

Het Europese Parlement en het landbouwbeleid

Prof. S. L. Louwes

1 Inleiding

Toen mevrouw Simone Veil op 15 december 1979 om 13.20 uur constateerde dat de begroting voor 1980 van de Europese Gemeenschappen door het Europese Parlement was verworpen, was de eerste akte op een nieuw zijtoneel van het stuk „Het gemeenschappelijke landbouwbeleid” afgesloten. Voor een ieder die zich enigszins op afstand met de politiek bezighoudt en de feiten wil schiften en ordenen, is het altijd moeilijk om een raamwerk of metafoor te vinden, waarbinnen dit kan plaatsvinden. Door de socioloog en politicoloog wordt daarbij dikwijls teruggегреpen op de beeldspraak van het toneel en gewerkt met begrippen als rol, scenario, spel en drama. Het centrale concept van de economen, namelijk dat van de markt, leent zich minder voor de beschrijving van het politieke gebeuren, ondanks een aantal pogingen daartoe in de zgn. „nieuwe economische politiek”. Het politieke proces is tenslotte niet de uitkomst van een veelheid van onderhandelingsprocessen die binnen het coördinatiekader van de institutie „markt” plaatsvindt, maar is één groot samenhangend onderhandelingsproces waaraan wel vele partijen deelnemen, elk weer met eigen doel en taak, maar waarbij elke onderhandelende partij kijkt naar de ander en alle partijen als het ware met elkaar in interactie staan.

Wanneer wij nu het gemeenschappelijke landbouwbeleid zien als een toneelstuk, waarin de spelers, elk in hun eigen rol, een serie van onderhandelingen met elkaar opvoeren, dan moet men zich daarbij wel een zeer ingewikkeld toneel voorstellen, met zijtonelen en speelplaatsen op verschillende niveaus. Af en toe lijkt het wel een ouderwets poppenhuis met een opengelaten achterkant van het huis; een deftig herenhuis met meerdere etages, van onder de keuken tot boven de zolderkamers, waarin de mensen zich bewegen, ieder met zijn eigen rol- en bewegingspatroon in dat huis. De mooie kamer, het salon om zo te zeggen, wordt in ons geval ingenomen door de Raad van Ministers, die het voornaamste toneel bespelen en waar uiteindelijk het gemeenschappelijke landbouwbeleid tot stand komt. De Commissie kan in de achterkamer gedacht worden, daar zij door haar rol van initiatiefnemer en uiteindelijke uitvinder in belangrijke mate aan de totstandkoming van het beleid bijdraagt. De rol en de plaats van het Parlement was tot nu toe maar zeer bescheiden. De vele woorden, rapporten en zittingen die in het Parlement aan de landbouwpolitiek waren gewijd, waren niet evenredig met de invloed die het Parlement tot nu toe in de besluitvorming had. Het Parlement behoorde eerder met vele andere belanghebbenden, zoals b.v. de landbouworganisaties, tot het koor dat dient tot omlijsting, onderbreking en accentuering, maar geen sleutelrol in de ontwikkeling van het gebeuren heeft.

Momenteel lopen echter een aantal lijnen samen die het Parlement

uit de relatieve anonimiteit van het koor naar voren brengen en waarbij voor haar de mogelijkheid wordt geschapen een werkelijke rol te spelen. Doel van dit artikel is die ontwikkelingen nader te beschrijven, de wijze waarop het Parlement van deze nieuwe mogelijkheden heeft gebruik gemaakt en de invloed daarvan op het gemeenschappelijke landbouwbeleid.

Alle ontwikkelingen hangen samen met het gemeenschappelijke landbouwbeleid en de overschotten en financieringstekorten die uit het tot nu toe gevoerde beleid resulteren. Het eigen middelen besluit, met vergroting van de begrotingsbevoegdheden van het Parlement, kan men in zekere zin als directe consequenties ervan zien. Het nieuwe elan van het huidige Parlement, voortvloeiende uit een besluit tot de directe verkiezing ervan, is weer nauw verbonden met beide vorige ontwikkelingen. Dit nieuwe zelfbewuste Parlement greep daarbij op grond van zijn nog relatief bescheiden macht bij de begrotingsprocedure in in een situatie die voor deze machtsuitoefening de gelegenheid bood, doordat de andere spelers, met name de Ministerraad, in zijn diverse samenstellingen, door onderlinge belangentegenstelling en traagheid in een vrij explosieve situatie niet tot daden kwamen.

2 Het gemeenschappelijke landbouwbeleid

Het gemeenschappelijke landbouwbeleid is tot de jaren 1970 altijd het grootste succesnummer geweest van het integratiestreven in het kader van de Europese Gemeenschappen. Deze integratie is voornamelijk geslaagd, doordat de Europese eenwordingsgedachte na de oorlog in brede lagen van het kiezerspubliek door alle partijen heen instemming verkreeg, doordat er een economisch krachtenveld aanwezig was, waarin landbouwproducten exporterende landen, zoals Frankrijk en Nederland, tegelijkertijd markten vormden voor Duitse industrieproducten, en doordat een onafhankelijke en bekwame Commissie de haar toegedachte rol van motor van het integratieproces uitstekend vervulde en steeds de nodige „packagedeals”, waartoe het ruime integratieveld de kans bood, wist te brengen en daarvoor de nodige steun zowel in de Raad als daarbuiten wist te mobiliseren. Een en ander mede doordat zij de ins en outs van de nationale en Europese instituten en belangenorganisaties goed kende. De belangrijke rol van de belangenorganisaties, met name de landbouworganisaties, had echter mede tot gevolg dat toen de Commissie na de voltooiing van het systeem van marktordeningen over wilde gaan tot het opzetten van het noodzakelijke complement, namelijk een adequaat Europees structuurbeleid, zij hierin niet slaagde.

Zowel de minder geslaagde introductie en vormgeving van het zgn. „Mansholt” plan, genoemd naar de toenmalige landbouwcommissaris-Mansholt, als de geringe medewerking van de Lid-Staten die geen verdere bevoegdheden meer wilden afgeven, gaven de landbouworganisaties, die geen consensus voor deze politiek bij hun leden konden verkrijgen, de mogelijkheid te bewerken dat slechts een zeer gering deel van deze plannen tot uitvoering kwam, het zgn. mini-Mansholtplan van 1973. Het uitgangspunt van het Mansholtplan was echter juist geweest. Men kan niet alleen maar via markt- en prijspolitiek het doel van het redelijk inkomen van de in de landbouw werkenden bereiken,

zonder dat men een ander doel, namelijk het marktevenwicht, in gevaar brengt. Vooral voor een produkt als melk bleek dit in de jaren '70 overduidelijk, mede omdat de technologische ontwikkeling in de veehouderij eerst laat op gang kwam. Een en ander nog versterkt door de overgang naar goedkopere, of liever gezegd met minder heffingen, belaste grondstoffen voor krachtvoer, waardoor de verhouding tussen de prijzen voor krachtvoer en melk zodanig werd, dat het voeren van zoveel mogelijk krachtvoer economisch verantwoord werd. Daarnaast bevorderde de slechte landbouwstructuur in een groot aantal gebieden van de E.E.G. de produktie van melk ten opzichte van alternatieve produkten zoals vlees, daar melk zeer veel arbeid vraagt en als zodanig een grotere en meer regelmatige bron van inkomsten voor de te kleine boerenbedrijven kan vormen. Het is dan ook begrijpelijk dat veel aandacht voor het overschottenprobleem zich op de melk concentreerde. Het werd als het ware het symbool van het overschottensyndroom, alhoewel dezelfde tendenties ook voor andere landbouwprodukten bestaan. Overschotten betekenen in feite dat er voor de binnenlandse markt, in casu de E.E.G.-markt, meer wordt geproduceerd dan tegen de gegarandeerde prijzen kan worden afgezet. Prijsgarantie door de Overheid houdt dan ook in dat de Overheid tegen de gegarandeerde prijzen deze overschotten uit de markt moet nemen. Zij moet dan trachten deze hoeveelheden via denaturalisatie, d.w.z. door er een andere aanwending aan te geven op de binnenlandse markt, door het produkt onbruikbaar te maken voor de menselijke consumptie, b.v. als veevoer dan wel door via exportsubsidies afzet te vinden op de wereldmarkt, kwijt zien te raken. Al deze oplossingen kosten geld en het overschottenprobleem is dan ook in wezen een financieringsprobleem: Waar de middelen te vinden om de landbouw dat deel van zijn prijs en inkomen te garanderen, dat niet uit de markt verkregen kan worden.

3 De financiering van het gemeenschappelijke landbouwbeleid

Een van de drie grondprincipes 1) van het gemeenschappelijke landbouwbeleid was de gemeenschappelijke financiering van de uit dit beleid voortvloeiende kosten. De mogelijkheid hiertoe was in het verdrag voorzien (artikel 40, lid 4), namelijk de mogelijkheid tot het oprichten van een of meer oriëntatie- en garantiefondsen. Deze mogelijkheid werd reeds in het eerste pakket van maatregelen, namelijk van 14 januari 1962, benut door de instelling van één Europees oriëntatie- en garantiefonds voor de landbouw. Het principe van de gemeenschappelijke financiële verantwoordelijkheid werd in artikel 2, lid 1, van Verordening nummer 25 van 4 april 1962 als volgt geformuleerd: „ aangezien in het eindstadium van de gemeenschappelijke markt de éénwording van de prijsstelsels bereikt is en het landbouwbeleid gemeenschappelijk is, worden de hieruit voortvloeiende financiële gevolgen door de Gemeenschap gedragen.” Een en ander hield ook in dat deze bedragen op de begroting van de E.E.G. voorkwamen, met als gevolg dat het landbouwbeleid direct betrokken werd bij het probleem van de financiering van deze begroting en de controle erop. Eerst echter meer over de uitgavenzijde van het E.O.G.F.L. Deze steeg op explosieve wijze van 77 miljoen rekeneenheden in 1965 naar

4 miljard in 1970, daarna daalde ze enigszins door de ontwikkelingen op de wereldmarkt om in 1975 weer op 4 miljard te belanden. Deze stijging was op zichzelf misschien nog wel aanvaardbaar, doordat in deze periode de marktverordeningen van de grote landbouwproducten tot stand kwamen en dit automatisch een overheveling van de financiële lasten naar de E.E.G.-begroting inhield. In zoverre, als tussenopmerking, is dan ook het argument dat een te groot deel van de E.E.G.-middelen naar de landbouw gaat, niet steekhoudend, daar alleen dit beleid geïntegreerd beleid is en in zekere zin hier alleen de overheveling van nationale middelen naar de gemeenschappelijke begroting heeft plaatsgevonden. Veel steekhoudender zijn de argumenten tegen de tweede stijging die in vier jaar meer dan een verdubbeling inhield, namelijk naar ruim 9 miljard in het begrotingsjaar 1979 of bijna 10 miljard, indien de kosten van de agromonetaire politiek er nog bijgeteld worden. Gundelach waarschuwde de landbouwministers op een zitting van de Raad van 12 en 13 november 1979 reeds dat, indien het beleid niet gewijzigd zou worden, deze uitgaven nog meer zouden stijgen en de 12 à 13 miljoen E.R.E. zouden kunnen bereiken. Indien men dan nog rekening hield met stijgende uitgaven voor andere doeleinden, b.v. voor de sociale en regionale politiek, zou het totaalbedrag van de begroting op 19 miljard in 1981 en 21 miljard in 1982 tegen 14 miljard in 1979 uitkomen en reeds in 1981, maar zeker in 1982 zou men de 1% barrière van de Belasting Toegevoegde Waarde overschrijden, hetgeen zou inhouden dat het eigen middelenreservoir van de E.E.G. dan zou zijn uitgeput.

4 De eigen middelen

De gemeenschappelijke financiële verantwoordelijkheid voor landbouwuitgaven hield ook in dat de op importen uit de niet tot de E.E.G.-markt behorende gebieden geheven landbouwheffingen en douanerechten aan de E.E.G. zouden worden afgedragen. Met het beoogde vrije verkeer op de ene markt en met de gemeenschappelijke financiële verantwoordelijkheid was het logisch dat deze inkomsten uit het gemeenschappelijke landbouwbeleid en uit de douane-unie aan de gemeenschappelijke begroting zouden worden afgedragen. De Commissie kwam dan ook op 31 maart 1965, nadat 14 december 1964 tot een gemeenschappelijk prijsniveau voor granen was besloten en het vrije verkeer in granen dus mogelijk werd, met voorstellen voor de definitieve regeling van de landbouwfinanciering.

In haar voorstellen drong de Commissie er op aan dat tegelijkertijd met het ter beschikking stellen van eigen middelen 2) aan de Commissie (Instituut van de Gemeenschappen) ook de controle erop aan een gemeenschappelijk orgaan gegeven moest worden en dat een en ander inhield dat de begrotingsbevoegdheden van het Europese Parlement dienden te worden versterkt. Een en ander ging toen met name Frankrijk te vèr en leidde tot de crisis van 30 april 1965 toen zij zich uit de Raad terugtrok. De eerste en voorlopig de laatste periode van de „crisis van de lege stoel”. Pas in 1969 kwam er weer leven in de brouwerij ten opzichte van de drieluik „financiering landbouwbeleid — eigen middelen -democratisering van de Gemeenschappen”. Begin december hadden de

regeringsleiders in Den Haag op een zgn. topconferentie, voorloper van de Europese Raad, besloten over te gaan naar de definitieve fase van de Europese Gemeenschap (einde van de derde in het Verdrag van Rome voorziene fase). Zij kwamen daarbij overeen de bijdragen van de Lid-Staten geleidelijk te vervangen door eigen middelen om te dien einde te komen tot een integrale financiering van de begroting van de Gemeenschappen overeenkomstig de procedures voorzien in artikel 201 van het Verdrag. Te zelfder tijd verklaarden de regeringsleiders dat zij uitbreiding wilden geven aan de budgettaire bevoegdheden van het Europese Parlement en de modaliteiten wilden onderzoeken voor directe verkiezingen „welke laatste de enige mogelijkheid is om de belangen van de Europese burgers te waarborgen.” 21 april 1970 nam de Raad een aantal besluiten die tot gevolg zouden moeten hebben dat met ingang van 1 januari 1975 de begroting van de Gemeenschappen geheel gefinancierd zou worden uit eigen middelen. Vanaf 1 januari 1971 zou al een geleidelijke overschakeling op eigen middelen worden bewerkstelligd, doordat bepaald werd dat van die datum af alle heffingen, inclusief de suikerbijdragen die voortvloeiden uit het gevoerde landbouwbeleid voor de gemeenschappelijke financiering werden bestemd. De douanerechten werden met die zelfde datum geleidelijk bij de begroting van de Gemeenschap opgevoerd. Vanaf 1975 zou verder nog een derde categorie van inkomsten aan de eigen middelen worden toegevoegd, namelijk een bepaald percentage van de in elke Lid-Staat geheven belasting op de toegevoegde waarde. Aan dit percentage werd echter een maximum verbonden, namelijk 1%, een percentage dat nu steeds weer in de discussies opduikt. Hierbij wordt alleen opgemerkt dat de financiering van de Kolen- en Staalgemeenschap reeds uit eigen middelen geschiedde via een directe heffing bij de kolen- en staalproducenten. Deze eigen middelen werden dan ook buiten de bovengenoemde regeling gehouden.

5 De uitbreiding van de bevoegdheden van het Parlement

Het tweede element van ons drieluik „financiering — eigen middelen — democratisering” vormde dus het uitbreiden van de bevoegdheden van het Parlement. De bevoegdheid van het Europese Parlement was tot dien tijd relatief zwak. Het had maar één duidelijk recht en dat was zijn bondgenoot in de Europese strijd, de Commissie en bloc naar huis te mogen sturen, waarbij het niet eens de zekerheid had dat de Lid-Staten niet weer dezelfde equipage zouden presenteren. Verder mocht het adviezen uitbrengen over in het Verdrag genoemde onderwerpen, wanneer het daarom werd gevraagd, waarbij de Raad noch de Commissie aan deze adviezen gebonden waren, zelfs in het begin niet eens verplicht waren tekst en uitleg te geven waarom zij zich niet aan deze adviezen hielden. Het principebesluit op de reeds eerder vermelde topconferentie in Den Haag werd in april 1970 geformaliseerd in het zgn. Verdrag van Luxemburg 3), bestaande uit twee besluiten, namelijk het eigen middelenbesluit (zie boven) en het bevoegdhedenbesluit. In het bevoegdhedenbesluit werd weer een interimperiode ingelast voor de begroting 1971 tot en met 1974 en een normale periode die van de begroting 1975 af zou gelden. In de interimperiode werd de

macht van het Parlement in zoverre versterkt dat het de Raad niet alleen wijzigingen voor mocht stellen zoals in het verleden, maar dat de Raad wijzigingen die niet een stijging van het totale bedrag van de begroting met zich mede brachten met gekwalificeerde meerderheid moest afwijzen, anders waren ze aangenomen, de zgn. negatieve meerderheid. Hierbij dient men wel te bedenken dat de Raad de begroting reeds met gekwalificeerde meerderheid had aangenomen en dat het Parlement alleen door handig manoeuvreren misschien een of meer Lid-Staten kon omturnen en daardoor zijn wijzigingen aangenomen zou kunnen krijgen. Al met al maar een kleine stap, de gehele goedkeuring van de begroting bleef bij de Raad berusten, maar wie geen eerste stap zet, komt nooit op pad. In het budgetbesluit werd voor de periode nà 1 januari 1975 de begrotingsprocedure aanzienlijk gewijzigd, waarbij de budgettaire bevoegdheden van het Parlement versterkt werden en de uiteindelijke goedkeuring bij het Parlement kwam te liggen. Ten aanzien van de procedure werd een vrij ingewikkeld mechanisme voor een dialoog tussen Parlement en de Raad bedacht met een behandeling in meerdere fasen, een soort meertrapsraket. Deze raket werd gestart door de Commissie die een voorontwerp van begroting voor 1 september aan de Raad van het Parlement moet toezenden. De Commissie voegt hierbij aan haar begroting die van de andere instellingen toe. De Raad legt daarna vóór 5 oktober met gekwalificeerde meerderheid een ontwerpbegroting vast, die hij aan het Parlement voorlegt. Het Parlement heeft nu voor de eerste lezing 45 dagen de tijd om de begroting goed te keuren dan wel wijzigingen en amendementen aan te brengen. Wanneer het Parlement zijn fiat geeft of binnen deze 45 dagen niet reageert, geldt de begroting als vastgesteld. Brengt het Parlement wijzigingen dan wel amendementen aan, dan gaat de begroting terug naar de Raad voor een tweede lezing, waarbij deze binnen 15 dagen over de aangebrachte wijzigingen en amendementen moet beslissen. Verandert hij de voorstellen van het Parlement, dan gaat de begroting voor een tweede lezing naar het Parlement terug, dat aan het einde daarvan, weer binnen 15 dagen, de begroting vaststelt dan wel in haar geheel verwerpt 4).

Dit ten aanzien van de timing van de begrotingsprocedure. Belangrijker is echter na te gaan waar nu de bevoegdheden van het Parlement precies liggen. In de eerste plaats moet dan gesproken worden over de zgn. verplichte en niet-verplichte uitgaven. Voor de verplichte uitgaven, d.w.z. die uitgaven welke uit het Verdrag voortvloeien dan wel uit de tenuitvoerlegging daarvan vastgestelde besluiten (in 1978 vormde deze plm. 80 procent van de voorziene uitgaven) kan het Parlement slechts wijzigingen aanbrengen. Onder deze verplichte uitgaven valt ook de hele hap van de landbouwuitgaven. In de onverplichte uitgaven kan de Raad amendementen aanbrengen. Een verschil tussen amenderen en wijzigen zit ook in de benodigde stemmen voor het aannemen ervan; voor een amendement is een volstreekte meerderheid van de stemmen nodig (in het onderhavige geval dus 206 of nog meer); voor wijzigingen slechts een meerderheid van de uitgebrachte stemmen. Een tweede, en misschien wel het belangrijkste verschil, wordt gevormd door de wijze waarop de Raad op beide moet reageren om

ze te veranderen (artikel 203, lid 5). Elk amendement van het Parlement (in artikel 203 nog „Vergadering” genoemd) kan met gekwalificeerde meerderheid door de Raad worden veranderd, dus ook verworpen. Een wijziging die niet leidt tot stijging van het totaal bedrag der uitgaven kan de Raad slechts verwerpen met gekwalificeerde meerderheid, de zgn. negatieve meerderheid. Indien de wijziging het totaal der uitgaven wel verhoogt, moet de Raad het met gekwalificeerde meerderheid aannemen, anders is het verworpen, waarna de Raad geen of een veranderd bedrag of hetzelfde bedrag ervoor in kan zetten. Op een eenmaal door de Raad veranderde of verworpen wijziging kan het Parlement niet meer terugkomen en in zekere zin heeft dus voor het verplichte deel van de begroting de Raad de uiteindelijke vaststellingsbevoegdheid behouden. Voor alle andere zgn. niet-verplichte uitgaven wordt elk jaar een maximumpercentage van de stijging vastgesteld door de Commissie na raadpleging van het Comité van de economische politiek. Dit percentage vloeit voort uit de ontwikkeling van het volume van het bruto nationaal produkt, uit de gemiddelde variatie in de begrotingen van de Lid-Staten en het verloop van de kosten voor levensonderhoud in het laatste begrotingsjaar. Dit percentage varieerde in de jaren '70 tot '78 van 13,6 procent tot 14,6 procent en geldt, zoals reeds gesteld, alleen voor de niet-verplichte uitgaven. Het is begrijpelijk dat, gegeven het grote aandeel dat de verplichte uitgaven van de begroting van het totaal uitmaken, een harde strijd tussen Parlement en Raad is ontstaan over de preciese interpretatie van het begrip „verplicht”. Dit heeft echter nog niet tot een meer nauwkeurige definitie geleid. Wel is tot nu toe meestal de door de Commissie opgestelde lijst van verplichte en niet-verplichte uitgaven gevolgd.

Het belang van het onderscheid tussen verplichte en onverplichte uitgaven en tussen wijzigingen en amendementen komt naar voren door het feit dat verandering in amendementen door de Raad op niet-verplichte uitgaven voor een tweede lezing bij het Parlement moeten worden ingediend, die de door de Raad aangebrachte veranderingen op zijn oorspronkelijke amendementen kan heramenderen, nu echter alleen met een absolute meerderheid en tweederde van het aantal uitgebrachte stemmen. Met dezelfde stemverhouding kan het Parlement ook een verhoging van het reeds genoemde stijgingspercentage voorstellen. Hiervoor moet echter ook de Raad zijn goedkeuring geven en wel met gekwalificeerde meerderheid. Binnen het zgn. stijgingspercentage heeft dus het Parlement de uiteindelijke begrotingsbevoegdheid verkregen voor de niet-verplichte uitgaven.

Hiermee heeft het Parlement wel een zekere uitbreiding van haar bevoegdheid verkregen, maar ook weer niet zo groot, doordat, als gevolg van de inflatie de normale groei van de begroting meestal een belangrijk deel van het maximale stijgingspercentage opslokt, waardoor slechts geringe mogelijkheden aan het Parlement worden gelaten om richting te geven via de begroting aan het te voeren beleid.

Tenslotte verkreeg het Parlement echter nog een recht, namelijk om de begroting in haar geheel te verwerpen (artikel 203, lid 8) met meerderheid van stemmen van haar leden en tweederde van het

aantal uitgebrachte stemmen. Een botte, maar wel effectieve bijl dus waarmee het nu kan zwaaien en reeds gezwaaid heeft.

6 Rechtstreekse verkiezing

Tenslotte moet als een belangrijke factor in de ontwikkeling van de laatste jaren van het Europese Parlement nog de directe verkiezingen van het vorig jaar worden genoemd. Deze verkiezingen waren in het Verdrag van Rome al voorzien en een van de eerste handelingen van het Europees Parlement (dat zich in haar eerste constituerende vergadering direct deze naam heeft gegeven in plaats van het neutralere woord „Vergadering”) was dan ook een ontwerpverdrag voor het tot stand brengen van dergelijke verkiezingen voor te bereiden en aan de Raad aan te bieden. Waarna dit ontwerp een Doornroosje's slaap begon, waaruit het op de eerste vergadering van de „Europese Raad” van 19 december 1974 te Parijs werd gewekt door „Prins Giscard”. De regeringsleiders constateerden daar dat het in het Verdrag vastgelegde doel van algemene verkiezingen zo spoedig mogelijk diende te worden verwezenlijkt. Zij nodigden het Parlement uit op dit punt voorstellen te doen waarover de Raad dan in 1976 zou moeten beslissen, opdat vanaf 1978 rechtstreekse algemene verkiezingen zouden kunnen plaatsvinden. De reserves op dit besluit kwamen alleen van Britse en Deense kant. Reeds in de Plenaire vergadering van het Parlement van 14 januari 1975 werd een resolutie op basis van een rapport van de politieke commissie met als rapporteur de heer Patijn, die hier een zeer actieve rol speelde, ter zake van een ontwerpverdrag betreffende deze verkiezing aangenomen. Voorgesteld werd een parlement met 355 leden (met eventueel dubbelmandaat) op dezelfde datum in een overgangsfase volgens nationale verkiezingsprocedures te kiezen voor een periode van 5 jaar. De Raad nam in een zitting van 20 september 1976 een „akte betreffende de verkiezingen van de vertegenwoordigers in het Europese Parlement door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen” aan. Er kwamen 410 leden in plaats van 355, maar voor het overige bleven de voornaamste bepalingen uit het Parlementsontwerp gelden. De ene datum werd alleen een dag in een periode beginnend op donderdagochtend en aflopend op de volgende zondagavond. De oorspronkelijk voor mei/juni 1978 voorziene verkiezingen werden later met een jaar verschoven, met name omdat het Verenigd Koninkrijk niet tot evenredige vertegenwoordiging wilde overgaan en niet op tijd de nodige districten kon vaststellen. De verkiezingen vonden in de periode van 7 tot 10 juni 1979 plaats. Deze verkiezingen en hun voorbereiding hadden twee belangrijke gevolgen. In de eerste plaats werd het nodig op Europees vlak over politieke partijen te beschikken, opdat binnen een dergelijk kader nationale partijprogramma's konden worden gecoördineerd, gericht op Europese problematiek en men met Europese programma's de verkiezingsstrijd kon ingaan. Met name de drie grote stromingen, de christen-democratische, socialistische en liberale nationale partijen vonden elkaar in een Europees verband. De door het Engelse kiesstelsel bevoorrechte conservatieve partij bleef geïsoleerd en vormt nu verreweg de grootste nationale fractie. Zij wist 67 van de 81 Engelse zetels te

veroveren 5). Het politieke leven op Europees niveau werd door dit alles sterk gestimuleerd.

In de tweede plaats werd bij de kandidaatstelling al wel duidelijk dat het aantal dubbelmandaten gering zou blijven; dit in tegenstelling met het voorgaande Europese Parlement, dat geheel uit nationale parlementariërs bestond. Dit bracht een ander soort Europese parlementariërs op het toneel, voor wie het vervullen van dit parlementariërschap een hoofdactiviteit betekende en die zich op het Europese toneel moesten profileren en bewijzen. Vooral ook door hun toedoen werd de Europese zaak op meer directe wijze bij de kiezers gebracht en ontwikkelt het Parlement momenteel een initiatief en een elan, die zeer gunstig afsteken ten opzichte van het vorige.

7 De begroting 1979: het spel

Met deze nieuwe spelers op het Europese toneel zijn wij terug bij de metafoor waarmee wij begonnen. Wij hebben de wijzigingen van de rol die het Europese Parlement op dit toneel, zijtoneel, kan spelen, aangegeven alsmede de coulissen waarbinnen dit moet gebeuren, namelijk haar beperkte macht bij de vaststelling van de begroting, en de nieuwe „cast” die de bijdrage in het stuk moeten leveren, namelijk de gekozen parlementariërs. Het stuk, waaraan zij allen deelnemen, is de begrotingsvaststelling 1980.

In de paragraaf over het gemeenschappelijke landbouwbeleid, wezen wij er reeds op, dat de melkoverschotten geen nieuw probleem vormen, maar een probleem met een lang en taai verleden. Reeds bij de prijsonderhandelingen voor het jaar 1979/80 had de Commissie gepoogd een financiële ontlasting van het budget te bereiken via de opvoering van de zgn. medeverantwoordelijkheidsheffing die door de boeren zou moeten worden betaald. Maar het was haar en met name de landbouwcommissaris niet gelukt dit er bij de landbouwministers door te krijgen. De Commissie heeft zich daarop zelfs openlijk gedistantieerd van de door de Landbouwwraad genomen besluiten eind juni 1979.

Het Parlement begon aan de eerste fase van de begrotingsbehandeling begin oktober. De socialist Dankert werd de rapporteur van de begrotingscommissie voor de begroting 1980. Hij wist in zijn voorstel aan de begrotingscommissie op 10 oktober met een handige strategie bij te dragen aan het offensief tegen de te hoge uitgaven voor melk en tegelijkertijd daarmee de invloed van het Parlement te versterken. Door een wijziging voor te stellen in de verplichte uitgaven zodanig, dat de totale uitgaven niet werden verhoogd, bracht hij de Raad in een positie, dat deze de wijziging alleen met de zgn. negatieve meerderheid zou kunnen verwerpen. Dankert diende in concreto in de begrotingscommissie twee aan elkaar gekoppelde voorstellen in. In een eerste wijziging zouden de uitgaven in het oriëntatiedeel bij de interventie van melkprodukten met 750 miljoen gulden moeten worden verminderd. Een nagenoeg zelfde bedrag zou van het landbouwfonds moeten worden overgeheveld naar de niet-verplichte sector voor verdere besteding, waarbij deblokkering van dit geld alleen mede met medewerking van het Parlement zou moeten plaatsvinden.

In de tweede plaats stelde hij een amendement op de ontvangsten

van de begroting voor en wel door voor te stellen de medeverantwoordelijkheidsheffing te verhogen, met name voor de grotere boeren, om op die manier het gat dat was ontstaan door de bezuiniging bij de melkuitgaven, te dichten. Gedacht werd b.v. aan een verhoging van de medeverantwoordelijkheidsheffing met 2,5% voor bedrijven die meer dan 60.000 kg melk leverden. Dit zou ongeveer 750 miljoen gulden opleveren. Door dit tweede argument bleven de verplichte uitgaven dus op hetzelfde niveau.

De eerste wijziging werd door de begrotingscommissie aanvaard; het andere echter verworpen. Dankert bracht echter dit tweede amendement in de plenaire vergadering weer binnen en zag het toen aangenomen. Wel werd in het amendement, mede op aandringen van de liberale fractie, met name door de heer Nord, opgenomen dat de maatregelen niet gezien moesten worden als een aanslag op het gemeenschappelijke landbouwbeleid, maar als een poging het gemeenschappelijke landbouwbeleid weer effectief te laten functioneren.

In de discussie werden nog een aantal andere gedachten geventileerd om het financiële knelpunt op te heffen. Tugendhat had als Europese commissaris, gesteund door de heer Notenboom (EVP-fractie, christen democraten), gewezen op de mogelijkheid de BTW-grens van 1% te doorbreken en op een hoger percentage vast te zetten. De EDV-fractie (de Gaullisten) gingen op de protectionistische toer met twee voorstellen voor een heffing op tapioca ten gunste van de Franse granen en een margarineheffing. De landbouwcommissie wees erop dat een aantal uitgaven oneigenlijke landbouwuitgaven waren en als zodanig niet tot de landbouwfondsen moesten worden gerekend, zoals de MCB's (monetair compenserende bedragen), de voedselhulp en de uitgaven voor de ACP-suiker, en dat dus niet de Europese landbouw alleen de oorzaak van de hoge uitgaven was.

Hoofddoel van deze strategie was de Ministerraad te dwingen zich over deze wijzigingen en amendementen uit te spreken in de hoop, dat met name ten aanzien van de eerste wijziging, twee grote Lid-Staten zich tegen verwerping zouden uitspreken. Men rekende daarbij op Italië, dat weinig belang bij melkinterventie heeft, en het Verenigd Koninkrijk, dat steeds tegen de hoge uitgaven voor de landbouw heeft geprotesteerd. In dat geval kon de wijziging niet worden verworpen en zou zij dus zijn aangenomen. Op deze manier had het Parlement de Raad onder druk gezet, hetgeen er misschien toe had kunnen bijdragen, dat het immobilisme in de Raad werd doorbroken. Bovendien had zij dan aangetoond dat zij zich wel degelijk met de verplichte uitgaven zou kunnen gaan bemoeien. De vlieger ging echter niet op, doordat in de Raadsvergadering van 23 november van de Raad de begrotingsraad de wijziging met gekwalificeerde meerderheid had verworpen, met alleen Italië en Nederland tegen. Kennelijk waren de Engelsen niet bereid aan de vooravond van de Europese Raad, waar zij nog andere appeltjes met de andere Lid-Staten hadden te schillen, hier dwars te gaan liggen. Misschien was ook wel bij de Engelsen het zuur van het vergroten van de bevoegdheden van het Parlement erger dan het zoet van de rem op de landbouwuitgaven. Wel erkende de Raad van Ministers de serieuze bedoelingen van het Parlement en het feit dat er iets

gebeuren moest. Hoewel dus in principe de strategie van Dankert mislukt was, daar er over deze wijzigingen niet meer kon worden gesproken in de tweede fase van de begrotingsbehandeling bij het Parlement, moest de begroting wel voor diverse andere amenderingen van de Raad terug naar het Parlement voor een tweede lezing. Deze tweede lezing begon in de begrotingscommissie 27-29 november in Brussel. In haar rapport herinnerde de Commissie aan de op 7 november jl. door het Parlement aanvaarde resolutie, waarin uitdrukkelijk uitgesproken werd dat het Parlement de algemene begroting voor de Europese Gemeenschap voor 1980 alleen zou kunnen goedkeuren, indien de besnoeiingen die de Raad ten onrechte in de niet-verplichte uitgaven heeft aangebracht, ongedaan worden gemaakt, indien de eerste stappen zijn gezet om de landbouwuitgaven onder controle te brengen en indien het Europese ontwikkelingsfonds en alle werkzaamheden van de Gemeenschap betreffende het opnemen en verstrekken van leningen in de begroting werden opgenomen. Zij constateerde dat de in deze resolutie van 7 november genoemde voorwaarden niet zijn vervuld en zij kon derhalve aanvaarding van de begroting zoals ze er nu uitziet, niet aanbevelen. In de plenaire zitting van het Parlement van 10 tot en met 14 december 1979 volgde het Parlement de begrotingscommissie en het heeft dus de begroting in haar geheel verworpen, daarbij gebruik makende van het recht dat het in 1975 was toegekend. Een en ander ondanks het feit dat nog een concertatie-procedure tussen Raad en Parlement heeft plaatsgevonden voor de definitieve stemming, maar de sfeer was dermate verziekt dat de begroting toch met overgrote meerderheid werd verworpen. De vereiste absolute meerderheid van de leden en tweederde meerderheid van de uitgebrachte stemmen werd gemakkelijk gehaald, zelfs met 53 stemmen overtroffen.

8 De Commissie en de Raad

Ondertussen stond het spel op de andere tonelen niet stil. Gundelach trok direct na de afloop van de prijsmarathon van 1979 in juni ten strijde; vertelde aan iedereen die het weten wilde dat de landbouwuitgaven te snel stegen en dat men binnenkort de 1% BTW-barrière zou moeten doorbreken, zo o.a. op 5 oktober in een symposium ter ere van het 60-jarig bestaan van Thomassen en Drijver-Verblifa te Deventer. Een hogere medeverantwoordelijkheidsheffing en een beperking van de nog te openen interventiemogelijkheden waren volgens hem de te nemen maatregelen. Gelukkig verklaarde hij zich tegen een contingentering, die niet in het belang van Nederland zou zijn geweest.

Op maandag 29 oktober in Luxemburg rekende hij de ministers van landbouw in een informele bijeenkomst voor, dat bij een redelijke extrapolatie van de huidige tendenties met echter nog constante landbouwprizen en rekening houdend met een behoorlijke stijging van de niet-landbouwuitgaven, men in 1980 al een beroep zou moeten doen op 0.88% van de BTW en dat men in 1981 de grens zou moeten overschrijden en op 1.05% zou komen en voor 1982 zelfs op 1.12%. Om de kosten in te perken, had hij een aantal maatregelen in zijn hoofd, namelijk bevrozing van de prijzen, dezelfde als in

Deventer genoemd, en verder een terughoudende interventiepolitiek, een verhoging van de medeverantwoordelijkheidsheffing en geen produktiequotering. Alleen onze landbouwminister Van der Stee kon zich wel in deze voorstellen vinden; hij had zijn boeren al een vermindering van inkomen met 10 à 20% voor de televisie aangezegd en quotering kwam in het boekje van Gundelach niet voor. De overige ministers beperkten zich tot zeer algemene uitspraken en bereden stokpaardjes, hetgeen niet verwonderlijk is in deze fase van de onderhandeling. Op 22 november volgde Gundelach, vlak voor de Europese Raad, met concrete voorstellen. Deze lagen in de lijn van de reeds aangekondigde, echter met een nieuw element, namelijk een superheffing van 3% voor de komende drie campagnes voor al die melkfabrieken die in 1980-'82 meer zouden verwerken dan 99% van de hoeveelheid melk van het vorige jaar. Al met al maakte de Commissie echter niet de indruk dat zij goed wist waar zij heen wilde en dat zij meer bezig was proefballonnen op te laten, dan dat zij leiding gaf aan de discussie en haar verantwoordelijkheid nam. Deze superheffing is zo nieuw, relatief nog slecht uitgedacht in detaillering en uitvoering, dat men ze nauwelijks serieus kan nemen en het nog lang kan duren, voordat de Raad besprekbare voorstellen op tafel heeft liggen. In hoeverre deze voorstellen zullen worden bespoedigd, nu er voor 1980 geen begroting ligt, is nu de open vraag. Wel is het vrijwel zeker dat de besprekingen over de bezuinigingen in de landbouwsector zullen worden gekoppeld aan de prijsvoorstellen voor 1980-'81, en de Landbouwrapraad toch wel tot een „agonizing reapraisal” van het gemeenschappelijke landbouwbeleid zal moeten komen.

9 Conclusies

Ten aanzien van de conclusies zouden wij deze willen trekken ten aanzien van drie punten, namelijk ten aanzien van het onderhavige probleem, de melkoverschotten, van de institutionele ontwikkeling en ten slotte t.a.v. het algemene integratieproces.

Het melkoverschottenprobleem is een taai probleem, waar we reeds lang mee leven en dat nu in een zodanig stadium schijnt te zijn gekomen, dat alle betrokkenen wel de noodzaak van zekere verdergaande maatregelen inzien. Het zou kunnen zijn, dat het optreden van het Parlement hier de nodige druk op de Raad heeft ugeoefend, zodat deze uit zijn immobiliteit geraakt, veroorzaakt door een zeker krachtenevenwicht tussen de Europese Raad (de premiers), geen echte raad dus, de financiële Raad en de Landbouwrapraad, die onder elkaar, om welke redenen dan ook, niet tot een effectieve aanzet zijn kunnen komen. Alhoewel men zich moeilijk kan voorstellen dat de financiële Raad niet met argusogen naar de stijgende uitgaven heeft gekeken, heeft hij tot nog toe de Landbouwrapraad niet tot effectieve actie kunnen dwingen, noch direct, noch via de Europese Raad, waar de premiers misschien een meer open oog hadden voor de politieke krachten die nog altijd in het groene front leven. Het melkoverschottenprobleem is grotendeels terug te voeren op een te grote zelfstandigheid van de Landbouwrapraad. Wel menen wij dat ook het optreden van het Europese Parlement op zich weer een feit is, dat duidelijk aantoont

dat de kracht en de onafhankelijkheid van het landbouwpolitieke sub-systeem afnemen, zowel op de E.E.G. als op nationaal vlak. Wat die verdergaande maatregelen betreft, kan worden aangetekend dat ook de landbouworganisaties zelf wel inzien dat de bomen niet tot in de hemel groeien en dat het naar alle waarschijnlijkheid wel op een of andere vorm van contingentering zal moeten uitlopen.

Ten aanzien van de institutionele aspecten zouden wij erop willen wijzen dat het Parlement, de nieuwe „cast” dus, zijn rol zeer goed heeft gespeeld, de nog maar magere bevoegdheden waarover het beschikt, doeltreffend heeft gebruikt en weer drama in het spel heeft gebracht. De overgang van afgevaardigde „als nevenberoep” naar direct verkozene „als hoofdberoep”, heeft zijn uitwerking hier niet gemist en zowel Raad als Commissie hebben dit en zullen dit zeker in de toekomst nog ervaren. Misschien ligt hier het begin van een betere controle op de Raad die men nauwelijks als één raad kan zien, maar als een soort medusa, met even zo vele koppen als soorten ministers die hun onderlinge politiek slechts zeer matig coördineren en met hun vetorecht elkaar dwars liggen. Dit ene levendige Parlement kan misschien de rol van controleur en coördinatie van deze Raad aan. Een en ander zal misschien de positie van de Europese Raad versterken, die tot nog toe officieel nog geen positie heeft, daar het nog steeds geen gemeenschappelijke instelling is. Tenslotte de grote lijnen der Europese éénwording. Reeds eerder heeft schrijver dezes betoogd, dat door de schepping van de Europese Gemeenschap in het jaar 1958 een zodanig breed terrein van integratie is geschapen, dat immobiliteit op het ene terrein door activiteit op het andere kon worden doorbroken via het handig opstellen van zgn. „package deals”. De eerste aanzet van de Kolen- en Staalgemeenschap was te eng, zodat men in een situatie van immobiliteit kon geraken, waarbij geen enkele vooruitgang meer mogelijk was. De doeleinden waren dan zodanig ver van elkaar verwijderd, dat geen enkele overlapping meer aanwezig was en dus geen veld voor onderhandelen en concessies. Het Europese integratieveld is nu veel groter, waardoor ook de package deals een veel groter terrein kunnen bestrijken.

De overgang naar de tweede fase was een package deal waarin landbouw en industrie zaten. De overgang naar de definitieve fase omvatte de landbouwfinanciering, eigenmiddelen en democratisering, waarvan wij nu wel 10 jaar later de vruchten plukken. Men zou kunnen stellen dat in de jaren '60 de grootste vooruitgang is gemaakt in het economische vlak met als sluitstuk de douane-unie en het gemeenschappelijke landbouwbeleid, waarbij het laatste weer de noodzaak in zich droeg naar een verdergaande economische integratie. De jaren zeventig lagen economisch veel moeilijker, met zelfs een zekere teruggang in hetgeen bereikt was door stringen vanuit het gebied dat nog niet geïntegreerd was, o.a. vanuit de monetaire sector. De instelling van de zgn. monetaire compenserende bedragen betekende weer heffingen aan de binnengrenzen. Toch ging het integratieproces voort en met name op het institutionele gebied dat wij hier hebben behandeld. Misschien niet zo spectaculair, maar in elk geval vooruitgang. Een vooruitgang die in zich weer de mogelijkheid van verdere vooruitgang in de toekomst brengt. Wij spraken de hoop uit dat het uit deze

institutionele vooruitgang geboren zelfbewust direct gekozen Parlement het immobilisme van de Raad kan doorbreken en van de daar achter staande nationale bureaucratieën, die met de Commissie een soort nulsomspel om bevoegdheden spelen. Een en ander kan ten grote voordele strekken van de Europese burgers en kiezers. Een buitenstaander mag het proces van de Europese integratie misschien zien als een stap-voor-stap proces. Hierdoor wordt echter wel volledig de eigen dynamiek en het eigen karakter van het integratieproces miskend, dat veel meer conflict en spanning in zich bergt dan harmonie en rust welke men uit het beeld van de rustig stappende wandelaar zou kunnen afleiden. Het integratieproces is een voortdurend zoeken naar belangenafweging **tussen** op zichzelf vaak tegenstrijdige nationale belangen, die **aliertheid en** activiteit van de gemeenschapsorganen en met name van **Commissie** en Parlement vragen. Het is de taak van de nationale partijen die de Europese integratie in hun vaandel voeren, deze gemeenschapsorganen te stimuleren en te steunen, opdat zij daarin mede hun motivatie vinden deze rol te vervullen en daarvoor is meer nodig dan ze rustig te laten stappen.

Noten:

- 1) De beide andere waren dat van de vorming van de gemeenschappelijke markt en de onderlinge preferentie tussen de Lid-Staten voor hun landbouwprodukten.
- 2) Hierbij wordt alleen opgemerkt dat de financiering van de Kolen- en Staalgemeenschap reeds uit eigen middelen geschiedde via een directe heffing bij de kolen- en staalproducenten. Deze eigen middelen werden dan ook buiten de bovengenoemde regeling gehouden.
- 3) In het zgn. Verdrag van Luxemburg verandert het zgn. eigen middelenbesluit van 21.4.1970 (cf. vorige paragraaf) en het budgetbesluit van 22.4.1970.
- 4) In deze fase is een zgn. „concertatieprocedure” voorzien om een onderlinge afstemming tussen Raad en Parlement te bereiken.
- 5) Hier ligt het grote belang van een volgens uniform stelsel te kiezen; in een dergelijk geval zal men een evenredige vertegenwoordiging wel moeten aanvaarden in het Verenigd Koninkrijk en daarmee zal een redelijke vertegenwoordiging van onze liberale vrienden aan de overkant van de Noordzee in het Europese Parlement mogelijk worden.

Over de oorzaken van het woningtekort

Ir W. L. C. H. M. v.d. Berg 1)

Inleiding

In juli 1979 heeft de Staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, mr. G. Ph. Brokx, aan de Voorzitter van de Tweede Kamer een rapport aangeboden met de voorlopige uitkomsten van het Regionaal Woningbehoefteonderzoek 1977. 2) Het meest in het oog springende gegeven uit dit rapport is wel dat per 1 januari 1978 landelijk een woningtekort te signaleren was van grotere omvang dan tot voor kort werd aangenomen: 82.000 woningen. Door allerlei definitiekwesties, waarop in dit artikel niet nader zal worden ingegaan, kan worden gesteld dat dit aantal op de keper beschouwd een vrij optimistische schatting van het tekort is. In elk geval staat één feit als een paal boven water: we kampen in Nederland met een gigantisch tekort aan woonruimte. In dit artikel zal worden ingegaan op enkele van de oorzaken van het woningtekort. De daaruit volgende lessen kunnen wellicht bijdragen tot een snellere oplossing van het probleem.

Belangrijke oorzaken

Het is wat al te gemakkelijk om naar aanleiding van het woningtekort het huidige CDA-tweespan op Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening: Beelaerts van Blokland en Brokx, verwijten te maken. Immers, ten tijde van het aantreden van deze bewindslieden was het tekort reeds ontstaan. Het is onvermijdelijk de oorzaken te zoeken bij het vorige kabinet.

De vraag is of een dergelijk groot tekort zo maar, als het ware sluipend, tot stand is gekomen of is ontstaan door een al of niet **stelselmatige onderschatting van de problematiek**. Mijns inziens is het laatste het geval. Hiervoor zijn de volgende argumenten aan te voeren:

1. Ten eerste is aantoonbaar, dat waarschijnlijk zonder voldoende onderzoek, ondanks waarschuwende geluiden vanuit de Tweede Kamer (De Beer) de politieke fout is gemaakt het woningbouwprogramma na 1973 te verminderen. Voorts is aantoonbaar, dat niet is gereageerd op belangrijke ontwikkelingen.
2. Ten tweede is aantoonbaar dat in de jaren 1973-1976 juist in de sociale sektor (woningwet- en premiewoningen) tienduizenden woningen te weinig zijn uitgegeven, waarmee een aanzienlijk deel van het tekort per 1 januari 1978 wordt verklaard. Aan elk van deze argumenten wijd ik een korte beschouwing.

Woningbouw programma 1973-1976

Voor een verklaring voor het woningtekort per 1 januari 1978 moet vooral worden gekeken naar de programma's voor de woningbouw van 1976 en daarvoor. Immers, na uitgifte 3) duurt het nog minstens een jaar voordat de woning voltooid kan zijn en betekenis heeft voor de woningvoorziening. Het beleid van het vorige kabinet geeft

duidelijke aanknopingspunten voor een analyse. Het beleid is in de nota „De woningbouw in de jaren 1974 t/m. 1977” 4) neergelegd. Deze nota is ondertekend door het progressieve driespans Gruijters (D'66), Van Dam (PvdA) en Schaefer (PvdA). Reeds uit de aanbiedingsbrief worden de intenties duidelijk:

Een citaat: „Er is thans sprake van een overgangsfase, waarin het accent meer en meer verschoven zal worden van een kwantitatief naar een kwalitatief gerichte aanpak van het volkshuisvestingsvraagstuk. In dat licht bezien is het huidige produktieniveau van woningen uitzonderlijk hoog en ligt een daling ervan in de lijn der verwachtingen”.

In de nota — gedateerd augustus 1973 — wordt op basis van oud onderzoekmateriaal — het woningbehoefteonderzoek van 1970 — een extrapolatie gewaagd naar 1978 toe. Het spreekt bijna vanzelf dat een dergelijke extrapolatie weinig betrouwbaar genoemd kan worden en niet geschikt was om beleid op te baseren. De extrapolatie resulteerde in een uitgifteprogramma voor de jaren 1974 t/m. 1976 van 390.000—405.000 woningen. Een gemiddelde uitgifte derhalve van circa 130.000 tegen circa 150.000 in de jaren tot 1973. Een geweldige ombuiging derhalve, waarvoor onvoldoende onderbouwing aanwezig was en waartegen in de Tweede Kamer door de liberale woordvoerder De Beer bij behandeling van de genoemde nota en bij latere begrotingsbehandelingen met klem is gewaarschuwd.

Men zou kunnen speculeren naar de beweegredenen van de voormalige bewindslieden. Naar mijn mening zijn er wel enkele mogelijke redenen aan te geven. Die kunnen volgen uit het in de jaren 1973 t/m. 1977 gevoerde beleid.

Ten eerste was Gruijters voornemens zich te profileren op het gebied van de ruimtelijke ordening. Tot in de jaren '70 was er sprake van een belangrijke suburbanisatie. Zeer omvangrijke woningbouwprogramma's zouden een aanhoudende druk tot suburbaan bouwen hebben betekend. Gruijters vond wellicht in een reductie van de woningbouwprogramma's de makkelijkste weg om zijn beleid gestalte te geven. Ten tweede had Schaefer al voor zijn aantreden duidelijk gemaakt zich te zullen inzetten voor de stadsvernieuwing. Om dit te kunnen doen was het macro-economisch gezien noodzakelijk elders te besparen. Door het terugbrengen van het nieuwbouwprogramma werden die gewenste macro-economische besparingen gerealiseerd. Het principiële punt van de prioriteit voor de volkshuisvesting werd daarmee omzeild. Al met al lijkt het mij aannemelijk dat persoonlijk-politieke overwegingen onder het vorige kabinet geleid kunnen hebben tot een reductie van het woningbouwprogramma zonder dat deze reductie werd gemotiveerd met recent onderzoekmateriaal. Oude gegevens werden goed genoeg bevonden. Opgemerkt moet worden dat de woningbouwprogrammering inderdaad volgens bovenstaande lijnen is verlopen:

Jaar	Programma
1974	142.750
1975	131.000
1976	118.500 5)
<hr/>	
Totaal	392.250

Op zich is dit reeds zeer ernstig, maar er is meer. Vanaf 1975 heeft zich een aantal Rijksgenoten in Nederland gevestigd, waardoor de woningbehoefte snel toenam met enkele tienduizenden eenheden. Dit feit heeft niet tot actie geleid in die zin dat het woningbouwprogramma werd aangepast. Voor Rijksgenoten is wel een oplossing gezocht, maar omdat dit niet gepaard ging met een verhoging van het programma stegen de tekorten even snel als er zich Rijksgenoten in het land vestigden. Deze problematiek boven op die van de huisvesting van de grote aantallen buitenlandse werknemers die zich in de periode tot circa 1975-1976 in Nederland vestigden, is in het geheel niet opgepakt door de vorige bewindslieden. Het mag het vorige kabinet als geheel verweten worden hier niets aan gedaan te hebben.

Uitgifte 1973 tot en met 1976

In de vorige paragraaf is aannemelijk gemaakt dat om politieke redenen woningbouwprogramma's voor 1974 en later werden gedrukt én dat de toenmalige bewindslieden nalieten op belangrijke ontwikkelingen in te spelen met een programmaverhoging, zodat tekorten snel toenamen. In deze paragraaf wordt onder ogen gezien wat er van de — te lage — programma's terecht is gekomen. Daarbij wordt één en ander toegespitst op de sociale sektor (woningwet- en premiebouw) omdat immers de overheid in die sectoren wezenlijk stimulerend of remmend kan optreden. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de resultaten.

Programma's en uitgifte voor de woningwet- en premiesektor 1973 t/m. 1976. 6), 7), 8)

Jaar	Programma	Uitgifte
1973	112.050	107.262
1974	115.250	103.195
1975	106.500	98.290
1976	94.000	91.384 9)
<hr/>		<hr/>
Totaal	427.800	400.131

In de jaren 1973 tot en met 1976 bleef de uitgifte in de sectoren die de rijksoverheid het meest kan beïnvloeden sterk achter bij de programma's. In het totaal werden ten opzichte van de programma's 27.669 woningen te weinig uitgegeven! Dit aantal vormt ruim 1/3 deel van het tekort per 1 januari 1978. Het staat daarmee vast dat onvoldoende sturend en stimulerend te werk is gegaan om de programma's inderdaad te halen. Dit gebrek aan inzet vormt daarmee een verklaring voor een aanzienlijk deel van het nu bestaande woningtekort.

In aanvulling op het bovenstaande wordt opgemerkt dat voor de realisering van het woningbouwprogramma wellicht een aanvullend

instrumentarium wenselijk is. Immers het is duidelijk dat op korte termijn de aard en het aantal van op lokaal niveau genomen initiatieven bepalend zijn voor de manier waarop het woningbouwprogramma in de loop van het jaar wordt uitgegeven. Indien bijvoorbeeld in een jaar veel initiatieven worden ontwikkeld in de woningwetsektor en (te) weinig in de premiesektor, dan zou de bewindsman voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening de bevoegdheid moeten krijgen tot zekere — vooraf te bepalen — grenzen verschuivingen in het woningbouwprogramma uit te voeren, in dit voorbeeld van de premiesektor naar de woningwetsektor. Tot nu toe heeft de Minister van Financiën zich tegen het verlenen van deze bevoegdheid verzet hoewel noch macro-economisch, noch vanwege het overheidsbeslag op de middelen de bezwaren erg steekhoudend zijn.

Conclusie

Een analyse van het verleden heeft weinig praktische zin als er niet de lessen voor de toekomst uit worden getrokken. Een aantal lessen zijn de volgende:

- De woningtekorten kunnen slechts worden geëlimineerd indien de woningbouwprogramma's worden bepaald op een voldoende omvang. Deze omvang volgt uit het onderzoek. De voorlopige uitkomsten van het woningbehoefte-onderzoek 1977 geven in deze voldoende aanknopingspunten om de programma's te verhogen 10);
 - Bij bijzondere demografische gebeurtenissen, zoals bijv. de immigratie van Rijksgenoten in 1975, moet de noodzaak van een verhoging van het woningbouwprogramma beter worden bewaakt;
 - Om de woningtekorten weg te werken is een hoge prioriteit voor de woningbouw vereist. Deze hoge prioriteit zou tot gelding moeten komen in de afweging van de volkshuisvestingsbelangen binnen het facetbeleid van de Ruimtelijke Ordening en de Financiën;
 - De woningbouwprogramma's moeten zoveel mogelijk worden gehaald anders lopen de tekorten verder op. Zo nodig zal de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening actief stimulerend en sturend moeten optreden. Het verdient daarenboven overweging dat deze bewindsman meer dan tot nu toe de bevoegdheid krijgt binnen zekere grenzen in het woningbouwprogramma verschuivingen aan te brengen om in te spelen op korte-termijn-invloeden.
- Een slagvaardig beleid gebaseerd op bewegelijkheid met het probleem van de woningnood is een eerste vereiste om de woningtekorten weg te werken. Het is te hopen dat de huidige bewindslieden bij Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zich dit in de komende tijd realiseren en daarnaar handelen.

Noten:

- 1) De heer v.d. Berg is projectleider planning bij het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Hij schrijft dit artikel voor eigen verantwoordelijkheid.
- 2) Kamerstuk 15664, nr. 1 + bijlage (zitting 1978-1979).
- 3) Onder uitgifte wordt verstaan de toezegging van financiële steun (voor woningwet- en premiewoningen) resp. de afgifte van de bouwvergunning (voor de vrije sektor).
- 4) Kamerstuk 12448, nr. 1 en 2 (Zitting 1972-1973).

5) Incl. programma voor 4000 wooneenheden.

6) Bron: C.B.S. en jaarverslagen Centrale Directie van de Volkshuisvesting.

7) Ook in 1977 en 1978 bleef de uitgifte achter bij de programma's voor de sociale sektor. Dit mag worden gezien als een doortrekken van de (negatieve) trend:

Jaar Programma sociale Uitgifte
sector excl.

eenheden

1977 81.500 75.481

1978 78.000 71.904

8) De vrije sektor, waarop de overheid (zeker van 1973 tot 1977) geen positieve invloed uitoefende, kende het volgende verloop:

Jaar Programma Uitgifte

1973 27.500 37.748

1974 27.500 28.784

1975 24.500 19.869

1976 24.500 26.709

1977 24.000 31.457

1978 28.000 33.818

9) Incl. uitgifte van 333 wooneenheden.

10) Opgemerkt wordt dat het WBO 1977 wezenlijk anders van opzet is dan het WBO van 1970. Tot 1975 werd een relatief klein woningbehoefteonderzoek gehouden met een steekproef van ongeveer 1:2000. Het WBO 1977 is door een veranderde vraagstelling en een veel grotere omvang (steekproef van minder dan 1:100) betrouwbaarder en beter geschikt voor extrapolaties.

Liberalisme in Nederland

Elida Wessel-Tuinstra

lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal van D'66.

Inleiding

Het liberalisme is weer in discussie. Hoe kan dat?

Liberalisme is toch die politieke stroming uit de tijden van onze voorvaders, die de vrijhandel propageerden, het absolute koningschap afschaften en vrijheid als haar wapenspreuk hoog in haar (nooit getoond) vaandel droeg?

Zo kan men liberalisme zien. Maar, zoals ik hoop aan te tonen, men doet het daarmee onrecht. Liberalisme is springlevend. Waarom?

Omdat wij nu, anno 1979,*

evenzeer als in de tijd waarin het liberalisme ontstond, leven in een periode van heroriëntatie. Heroriëntatie op drie gebieden: economie, politiek en geestelijk leven of wellicht kunnen we voor dat laatste beter invullen: de waardenscala in de maatschappij. Ook nu een nieuwe economische orde, ook nu de belangrijkste politieke vraag „wat is de rol van de overheid” en ook nu een zoeken naar ons eigen mensbeeld. Dat maakt de discussie over het liberalisme zo boeiend en actueel.

In Nederland is de ontwikkeling van het liberalisme bovendien anders dan in andere landen. Ik zal mij beperken tot de gang van zaken rond het liberalisme in Nederland. Die geschiedenis is reeds boeiend genoeg. Niet alleen het beschrijven van geschiedenis beoogt dit artikel. Als iemand, die midden in de actuele politiek staat, zal ik tevens graag mijn visie geven op de toekomst van het liberalisme in Nederland.

Oorsprong in de renaissance

Aan het eind van de middeleeuwen, zo onnavolgbaar beschreven in Huizinga's „Herfstij”, hervindt de mens zichzelf. De theocratie, verstrengeling van wereldlijke en geestelijke macht, had voordien samen met adel en (absoluut) vorst de gewone mens machteloos gelaten. Zijn denken werd beheerst door bovennatuurlijke machten, waarop hij geen greep had, zijn werken door feodale plichten (terwijl de rechten afbrokkelden), zijn levensdoel was het vinden van het geluk in het hiernamaals.

De mens zoekt naar uitwegen uit dit systeem. Zoals we ook in later eeuwen steeds zullen zien gaat de mens bij een heroriëntatie op eigen functioneren, op eigen identiteit, terug naar zijn verleden, de altijd vruchtbare moederschoot van de historie. De renaissance zoekt haar antwoord op de meest wezenlijke problemen van het menselijk bestaan in de oudheid en de vroeg-christelijke leefwereld.

Verwonderlijk is dit niet. Immers elementen van eigenwaarde, eigen ethiek en eigen rechten van de mens vinden we zowel bij Plato als

• Een uitgebreide versie van dit artikel werd in het Frans geplaatst in *Septentrion*, een Belgisch-Nederlands Cultureel Tijdschrift 1980, no.1.

* Dit artikel werd in de zomer van 1979 geschreven, dus enkele maanden vóór de publicatie van het Liberaal Manifest.

bij Paulus en deze bouwstenen worden maar al te graag opgepakt om eigen identiteit in een crisissituatie te versterken.

De renaissance schonk op deze wijze geboorte aan het humanisme als Europese geestesstroming en aldus werd een geestelijk klimaat geschapen dat ruimte gaf aan creativiteit. Groots werd die ruimte gevuld: nieuwe uitvindingen, ontdekkingsreizen, nieuwe staatkundige denkbeelden, een andere economische orde en een verdieping van het persoonlijk geloofsleven. Dit alles kwam tot bloei in een proces, dat zich over eeuwen uitstreckte en dat bij voortdurend een beroep deed op de homo liberalis, de vrije mens, die de drager is van de krachten die aan de cultuur inhoud en gestalte geven.

De situatie in Nederland voor 1848

In Nederland kreeg deze vrije mens al vroeg kansen in de burgerij, de nieuwe stand. De voorwaarden daartoe waren gunstig. Vooral de zeventiende eeuw was een bloeitijd. Van een verre vorst in Spanje, die bovendien zijn godsdienst aan zijn onderdanen wilde opleggen, had men zich in langdurige strijd bevrijd. De Republiek der Verenigde Nederlanden straalde van zelfbewustheid, men zie de geschilderde portretten uit die dagen, b.v. van de regenten van weeshuizen, trotse mannen en vrouwen (!) die, met de hand op de beurs, duidelijk baas in eigen huis waren. Na de godsdienstoorlog stond verdraagzaamheid hoog in aanzien, al moet gezegd worden dat die tolerantie vooral eigen geloofsgenoten n.l. de calvinisten betrof. Niet voor niets bloeiden andere godsdiensten in schuilkerken. Maar toch, Thomas à Kempis, Erasmus, Spinoza, Hugo de Groot, om maar enkele Nederlanders te noemen, wisten de universele geest van de renaissance in eigen taal te vangen en nieuwe inhoud te geven. Zij genoten in ruime kring aanhang en bekendheid.

Helaas is de afstand tussen zelfbewustheid en zelfgenoegzaamheid klein. Spreiding van macht door de machthebbers zelf is altijd moeilijk en de regentenregering ontaardde in een oligarchie. De slechte klank die het woord **regent** heden ten dage heeft dateert uit die tijd: het conservatisme schoot wortel in Nederland en het zou tot aan de grondwet van 1848 duren voordat legitieme macht aan een ruimere kring van de nieuwe burgerij gegeven werd.

Wel dient één eenzame voorloper genoemd te worden: Gijsbert Karel van Hogendorp, de man die in 1812 het interregnum dat ontstond na het vertrek van de Fransen, op de juiste wijze wist op te vullen. In zijn jonge jaren had hij ruimschoots kennis genomen van de denkbeelden van de Verlichting met hun optimistisch geloof in de mens en zijn/haar mogelijkheden. De geest van de vrijheid had hij geproefd en gewaardeerd tijdens een verblijf in de jonge Staten van Noord-Amerika in 1783, waar hij bevriend raakte met niemand minder dan Jefferson.

De ideeën van Van Hogendorp over de parlementaire democratie, de plaats van de monarch daarin, werden door zijn collega's uit de bestuurlijke kringen in Den Haag en door koning Willem I afgewezen. Ook zijn pogingen om de handel te bevrijden van de beschermende rechten mislukten. Maar hij maakte door zijn voortdurende en openlijke strijd voor deze denkbeelden de weg vrij voor de grondlegger van het liberalisme in Nederland: Johan Rudolf Thorbecke.

Het liberalisme van Thorbecke

Voor het eigen karakter van het liberalisme in Nederland is naast de hiergenoemde langdurige traditie van burgerlijke levensstijl de persoon en denkwereld van Thorbecke (1798-1872) van doorslaggevende betekenis geweest. Na zijn studie in de klassieke talen had hij gelegenheid om nog enkele jaren in Duitsland te studeren, waar zoals bekend, in die dagen bloeiende filosofische scholen bestonden. Het is tevens de tijd van de romantiek: Schiller, Goethe, de rechtshistoricus Von Savigny, de reus der idealistische wijsbegeerte Schelling, bepaalden mede het klimaat waar de toen 22-jarige student in terecht kwam. Geen wonder dat wij bij hem niet de absolute vrijheid van het individu als grondslag voor de maatschappij zien, maar het constateren van een duidelijk organisch verband tussen individu en groep. Hij wil de vrijheid van de maatschappij niet afleiden uit die van de individuen, maar geeft aan individu en groep ieder zijn eigen waarde: individu en staat hebben volgens hem elk hun zelfstandige betekenis; hun onderlinge verhouding vindt in het recht haar uitdrukking. Thorbecke ziet de maatschappij in voortdurende groei en daarom is hij in staat geweest met handhaving van zijn beginselen toch recht te doen aan de eisen van de tijdsomstandigheden. Tevens gaf hij daarmee aan het liberalisme als beginselleer de mogelijkheid zich in de maatschappij te ontwikkelen.

Het is de onsterfelijke verdienste van het liberalisme met haar ideeën over de vrijheid van de burgers en de scheiding der machten, dat het niet alleen in Nederland maar in vrijwel heel Europa de rechtsstaat heeft gevestigd.

Rol van de staat

Thorbecke zag de rol van de staat zeker niet als een passieve: „kenmerk van een liberale staat is dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevordert, algemenen voorwaarden scheppet, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt”. Deze woorden door hem in 1869 geschreven konden ook nu geschreven zijn. Er klinkt in door hoezeer het liberalisme een emancipatiestreven in zich houdt.

Politieke partijvorming

Toch is het liberalisme niet de emancipatiebeweging geworden voor de groepen die nog geen deel hadden aan de nieuwe bestuursvormen: de arbeidende bevolking. De leer van de staatsontvoering heeft op het terrein van de arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden te lang het vrije spel der maatschappelijke krachten op zijn beloop gelaten ook toen duidelijk was hoe groot de schaduwzijden van dit spel konden zijn. De industriële revolutie had immers ook in Nederland grote ellende voor de werknemers, mannen, vrouwen en kinderen met zich mee gebracht. Ook in de politiek t.o.v. de koloniën is van de vrijheidsgeest weinig te bespeuren. Hier wreekte zich dat het liberalisme het vrijheidsbegrip nog onvoldoende had ingevuld. De vrijheid van de bezitters bracht een onvrijheid, een afhankelijkheid voor de niet-bezitters met zich mee. Vrijheid noch vrijheidsrechten bleken „van nature” geschonken zaken, maar verworvenheden waarvoor iedere generatie, ieder mens zich steeds opnieuw moest inzetten. Door op

het kritieke moment dit sociale aspect te verwaarlozen verloren de liberalen niet alleen aan invloed bij de grote massa, maar raakten zij ook onderling verdeeld. Toen b.v. hun eigen liberale minister Tak van Poortvliet in 1891 met een voorstel voor drastische uitbreiding van het kiesrecht kwam brandde een felle strijd los tussen de meer behoudende liberalen die hun macht bedreigd voelden en de vooruitstrevenden, die inzagen dat de maatschappelijke ontwikkeling een breder draagvlak voor de politieke besluitvorming vereiste. De partijvorming op liberale grondslag kwam mede daardoor moeizaam op gang. Toch bleek de liberale invloed. Het waren liberale ministers die de eerste arbeidswet, de leerplichtwet, woningwet en gezondheidswet tot stand brachten, allemaal instrumenten om het vrije spel der maatschappelijke krachten zo te leiden, dat werkelijke vrijheid en gelijkheid een kans kregen. Vooral de Vrijzinnig Democraten vormden een pittige groep. Veel actiever dan b.v. de christelijke partijen zetten zij zich in voor vrouwenemancipatie, protesteerden zij tegen het slappe bewind van de christelijke regering t.a.v. de jodenvervolgning in Duitsland en bepleitten zij ontwapening om tot betere internationale verhoudingen te komen. Hun liberalisme vertoonde een menselijk gezicht.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

De ontstaansgeschiedenis van de VVD kan grotendeels bekend worden verondersteld. Na de euphorie van Sint-Michielsgestel toch in 1947 de stap naar een eigen liberale partij. Als zodanig presenteerde zij zich en in haar partijprogram komt dit zeker tot uiting door de grote nadruk op de vrijheid van de mens, de bezorgdheid voor een te grote overheidsbemoeienis en de duidelijke voorkeur voor ondernemingsgewijze productie. Bij de eerste verkiezingen waaraan de VVD deel nam, behaalde zij een stemmenpercentage van 7,9%. Momenteel bedraagt haar zetelaantal in de Tweede Kamer 28 van de 150 Kamerzetels.

Liberaal ?

In hoeverre is de VVD werkelijk liberaal? Voor de beantwoording van die vraag is het van belang vast te stellen welke de functie is van de ideologische uitgangspunten of grondslagen voor de praktische politiek van alledag. Politiek kan men omschrijven als vormgeving aan de samenleving; politieke partijen dienen mede de richting aan te geven, waarin naar hun mening die samenleving zich moet ontwikkelen. Zij moeten doelstellingen voor langere termijn vaststellen. Daarvoor zijn mijn inziens drie dingen nodig:

- begrip voor het verleden;
- kritische evaluatie van de eigentijdse maatschappelijke situatie, waarvoor inzicht in de maatschappelijke ontwikkeling is vereist;
- een eigen maatschappijvisie.

Wie zich met deze drie punten bezig houdt kan niet om uitgangspunten heen: onherroepelijk komt bij het denken over het verleden, heden en toekomst de vraag waarom en waartoe op. De kracht van grondslagen is dan vooral dat zij de dagelijkse politieke problemen in een ruimer kader zet; de gevolgen van bepaalde ad

hoc-beslissingen voor het geheel worden daardoor duidelijker. Een samenhangend beleid wordt dan mogelijk. Door vanuit de grondslagen de maatschappij te beschouwen vindt men de politiek relevante vragen en ontdekt oplossingsrichtingen. Wie nu de vraag of de VVD liberaal is aldus benadert heeft dus de plicht na te gaan in hoeverre de praktische politiek aan de doelstelling van het liberalisme beantwoordt. We nemen daarbij de definitie, zoals Oud die in 1958 geeft in „Enige aspecten van het modern liberalisme”: „Liberalisme is het streven dat er op gericht is dat zoveel mogelijk in onze maatschappij de voorwaarden worden geschapen, waardoor de mens zich zo vrij mogelijk zal kunnen ontplooien. Wij zeggen dat het individu in de maatschappij in de eerste plaats komt en dat het in de laatste instantie altijd gaat om de mens”.

Van de grote maatschappelijke problemen, die de VVD als iedere andere politieke partij in de dertig jaar van haar bestaan onder ogen had te zien noemen wij enkele: de onafhankelijkheid van Indonesië, de milieuproblematiek, de te krappe arbeidsmarkt, de energieschaarste, de „revolutie” van de jaren zestig, de emancipatie, de veranderde normen en waarden, de werkloosheid. Toetsen wij nu de door de VVD aangedragen oplossingen aan de door Oud genoemde „vrije ontplooiing” dan wreekt zich hier opnieuw, even als honderd jaar geleden, dat het begrip vrijheid niet nader is ingevuld. Wie zich verzet tegen de onafhankelijkheid van een kolonie, die daar aan toe is, wie jarenlang weigert de keerzijden van het industrialisatieproces, zoals de milieuvervuiling, onder ogen te zien, wie buitenlandse arbeiders hier naar toe haalt zonder de consequenties voor de bevolkingspolitiek daar uit te trekken, wie de energieschaarste vooral wil oplossen door snelle invoering van kernenergie en LNG, wie zonder nader onderzoek stelt dat meer winst meer werk oplevert, hanteert een statisch vrijheidsbegrip.

1) De vrije ontplooiing is dan wel weggelegd voor de Nederlander maar niet voor de Indonesiër. Wel voor de ondernemer, maar geen vrijheid voor de burger om frisse lucht in te ademen. Wel ontplooiing voor de nationale economische groei, maar afhankelijkheid in de ontwikkelingslanden, en wel vrijheid voor de producent zonder vrijheid voor de consument om te vertellen of hij dat product wel wenst. Het statisch vrijheidsbegrip brengt onvrijheid voor anderen met zich, maar soms ook voor diegenen aan wie wel de vrijheid gegund wordt; innerlijke onvrijheid b.v. voor de ondernemer door verslaving aan zijn werk, innerlijke en uiterlijke onvrijheid voor een bepaalde bevolkingsgroep om stand, status op te moeten houden, hetgeen verslaving aan bezit met zich brengt. De resultante van die statische vrijheid is dan de status quo, een situatie waarin mens en maatschappij gevangen zijn in zelfgeschapen verouderde structuren.

Maar er is hoop. De „revolutie” van de zestiger jaren ging weliswaar aan de VVD voorbij (of liever zij riep haar mede op), maar het veranderend normen- en waardepatroon ving zij op.

Een groep „liberalen” uit de VVD probeerde via het tijdschrift „Liberaal Reveil” de discussie rond het liberalisme weer nieuw leven in te blazen. Deze discussie werd vooral levendig gevoerd binnen de JOVD, een groepering liberale jongeren van wie enkelen (zie onder) later aan de wieg zouden staan van Democraten '66.

Mede daardoor koos de VVD op beslissende momenten toch voor emancipatie, voor alternatieve samenlevingsvormen, voor herziening van het echtscheidingsrecht, voor verbetering van het gevangeniswezen. Het liberale gezicht is dan beter herkenbaar: het door Thorbecke genoemde „recht doen aan de tijdsomstandigheden” wordt dan in (politieke) praktijk gebracht. Van een dynamisch vrijheidsbegrip is ook hier geen sprake, daarvoor is meer nodig dan het bevestigen van al gegroeide veranderde gedragspatronen. Daarvoor is perspectief vereist. Biedt een andere politieke partij in Nederland dat perspectief?

Democraten
'66

Na de gezamenlijke krachtsinspanning om na de Tweede Wereldoorlog Nederland weer op te bouwen, het industrialisatieproces te versnellen en de economische groei te bevorderen, kwam er een soort vriendelijke rust over Nederland. Zoals vaak in welvarende tijden ging dit gepaard met een zekere zelfvoldaanheid over het bereikte. Dit maakte het oog van de bestuurders blind voor de geestelijke en culturele veranderingsprocessen die in gang waren gezet. Deze verandering betrof vooral de mens zelf. Voor wie de oorlog 1940-1945 bewust had meegemaakt bleek het onmogelijk hetzelfde vertrouwen als een vorige generatie te hebben in God, gezag, bestuur en wetenschap. In cruciale momenten van het leven werd de mens op zichzelf teruggeworpen. Hij en hij alleen moest beslissen over verzet of overgave, over leven en dood. Dit bracht een ontmythologiseringsproces in gang dat vergeleken kan worden met de herfsttij der middeleeuwen. Ook nu verzet tegen de kerk en haar strakke normen, haar vereenzelviging met wereldlijke machtshebbers, ook nu verzet tegen de heersende klasse, een mannenmaatschappij die paternalistisch wist wat goed voor je was, ook nu verzet tegen de ondoorzichtigheid van het bestuur waarin talloze dubbelfuncties met de belangenverstrengeling die daarvan het gevolg is, ook nu een enorme ontwikkeling van de techniek zonder dat de maatschappelijke voorwaarden aanwezig waren om de gevolgen van deze ontwikkeling harmonisch op te vangen, ook nu een grote welvaartsstijging. Een ontmythologiseringsproces kan niet samengaan met een vertrouwensdemocratie, waarin gezagsgetrouwheid een maatschappelijke deugd is. „Schenkt Drees uw vertrouwen” luidde een Partij van de Arbeid-verkiezingsaffiche uit die tijd. „Geloof U mij, het komt goed” zei koningin Juliana toen half Nederland moeite had met het aanvaarden van een Duitse echtgenoot voor haar kroonprinses. De tijd dat de mensen zonder meer accepteerden, vertrouwden, geloofden, was echter onherroepelijk voorbij.

Wel waren de protesten aanvankelijk beperkt tot randgroepen in de samenleving (provo), maar hun creatieve en originele manieren van verzet versterkten het zelfvertrouwen van hen die anders wilden. Geen der bestaande politieke partijen begreep het symptoom. Hieruit bleek hoezeer zij zich van hun burgers vervreemd hadden. Politiek stond in slecht aanzien. Door de ondoorzichtige besluitvorming die zich buiten de openbaarheid afspeelde, was er ook geen

belangstelling voor politiek. Men ging wel stemmen, maar doordat tevoren niet vaststond welke coalitie zou gaan regeren was het altijd onduidelijk waar je stem bleef ...

Het groeiend onbehagen sprong de pan uit toen de regering, gesteund door de burgemeester van Amsterdam, tegen de zin van de overgrote meerderheid van de bevolking doorzette dat het huwelijk van prinses Beatrix en de heer Van Amsberg toch in de hoofdstad zou worden voltrokken. Een van de VVD-raadsleden van Amsterdam, drs. Hans Gruijters, trad uit de VVD en richtte zich met een groep geestverwanten voor een deel afkomstig uit de JOVD in een appèl tot de Nederlandse bevolking, waarin zij om adhesie werd gevraagd. Deze bleef niet uit en een nieuwe politieke partij werd opgericht: Democraten '66.

In de eerste jaren van haar bestaan zal D'66 zelf wellicht ontkend hebben dat het liberalisme tenminste één van haar grondslagen was: zij wees namelijk alle -ismen als grondslag voor partijvorming af, omdat zij „geen antwoord konden geven op de hedendaagse problemen”. Zij waren immers ideologiën uit de vorige eeuw? Deze afwijzing was noodzakelijk om tot werkelijke vernieuwing te komen. Maar wij herkennen bij hen toch liberale trekken als sterke nadruk op het individu, staatsrechtelijke hervormingen, invloed van de burgers op het bestuur, openbaarheid en controle van de macht. Bij de verkiezingen van 1969 haalde D'66 zeven zetels, maar door de kwaliteit en het enthousiasme van haar inbreng was haar invloed verhoudingsgewijs groter. Zij werkte inspirerend niet alleen op andere partijen maar ook op maatschappelijke groeperingen als actiegroepen en zij bood op die wijze uitzicht op een maatschappij die een waardenscala voorstond waarin burgermansfatsoen en materieel gewin een minder hoge prioriteit kregen.

In de korte tijd van haar bestaan heeft D'66 een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt van partij met hoofdaccent op staatsrechtelijke hervormingen en vrijheidsrechten naar een partij die op de samenhang van maatschappelijke en economische processen wijst en de mens en zijn directe omgeving voorop stelt. Zo wijst zij op de kwalijke gevolgen van het gescheiden optrekken in de maatschappij van de productiesector en de sociaal-culturele sector, waarbij de normen die in de eerste worden aangelegd, zoals hoog tempo, prestatiedwang, onderlinge concurrentie, verwaarlozing van het milieu, ook dreigen te worden gehanteerd in de tweede. Veeleer zou hier van een samenspel sprake moeten zijn, een gezamenlijke waardenbepaling, waardoor de mens in beide processen in zijn waardigheid wordt hersteld.

2) De rol van de overheid ziet D'66 actief in het stimuleren van de gewenste ontwikkelingen. Ook bij een ondernemingsgewijze productie kan de overheid, b.v. door stimuleren van technologische vernieuwing, impulsen geven die de kwaliteit van werkgelegenheid, werkomgeving en product ten goede komen. Economische groei is prima, maar niet ten koste van mens en milieu.

3) De mens mag niet gevangen raken in eigen welvaart. De vrijheid van de mens kan alleen bereikt worden door bevrijding van datgene wat hem afhankelijk maakt. Dat kan afhankelijkheid zijn van de overheid, als die teveel wil voorschrijven, dat kunnen instituties zijn als onderwijs of gezondheidszorg, die zich over de mens kunnen

ontfermen, er van uitgaande dat hij dom of ziek is, dat kan het vrije marktmechanisme zijn als het in de praktijk zo werkt dat de consument wordt uitgeschakeld, enz. Dat kunnen de bedrijfsleiding en verhuurder zijn die beslissen op grond van veranderde eigendomsverhoudingen over werken en wonen voor werknemers en huurders. Steeds komt het op een actief soort vrijheid aan, een dynamisch vrijheidsbegrip dus, dat de creativiteit in de mens losmaakt.

Liberaal? Wie terugblijkt naar de oorsprong van het liberalisme ziet dat de creativiteit en geloof in de mens een van haar fundamenteën is. Daarom is D'66 een moderne liberale partij.

Toekomst van het liberalisme

Motto: W. A. Mozart, zie Zauberflöte „Erster Priester: Grosser Sarasto, wird Tamino auch die harten Prüfungen, die seiner warten, bestehen? Bedenke: Er ist ein Prins ... Sarasto: Mehr! Er ist ein Mensch!”.

4) Uit de bovengegeven schets blijkt dat vanuit het liberalisme heel verschillende antwoorden op maatschappelijke problemen gegeven zijn. Zagen we voor de oorlog de Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democraten als conservatieve en progressieve vormgeving aan de liberale denkbeelden, momenteel dringt dezelfde indeling zich op bij de VVD en Democraten '66. Schept het liberalisme daardoor onduidelijkheid of is het veeleer zo dat haar ideeënwereld pluriformiteit met zich mee brengt? Een ideeënstelsel leeft niet los van mensen. Zo ligt ook aan het liberalisme een bepaald mensbeeld ten grondslag. Welk mensbeeld? Het antwoord op die vraag is beslissend over de politieke keuze. Onze huidige welvaartsstaat, onze verzorgingsstaat vraagt een andere inzet dan honderd jaar geleden. Zij heeft ons bestaanszekerheid geboden, aan velen van ons (veel) meer dan dat. Het gaat er nu om de kwaliteit van het bestaan te verbeteren. Deze kwaliteit omvat veel: kwaliteit van woonomgeving, onderwijs, arbeidsomstandigheden, het zijn bekende doelstellingen, maar we zullen verder moeten gaan, of liever dieper. Hoe is het met de kwaliteit van het huwelijk als instituut, met onze opvoeding ook in geestelijke waarden, hoe met onze medemenselijkheid ten aanzien van culturele minderheden die temidden van ons wonen? Hoe ver reikt onze verdraagzaamheid? Welk deel van onze welvaart komt ten goede aan de Derde Wereld of om iets heel anders te noemen aan de vernieuwing van het gevangeniswezen?

Hier ligt nog een niet beantwoorde uitdaging. Het lijkt of men bij het putten uit de inspiratiebron die het liberalisme kan zijn nog maar aan de oppervlakte is gebleven. Het gaat er nu om verder naar de oorsprong van die bron terug te gaan. Dat was immers de homo liberalis, de vrije mens, in wie de krachten nog te sluimerend gelaten worden, maar die juist die kwaliteit waar moeten maken. Het wakker maken en richting geven aan die krachten is een opgave aan ons allemaal, maar speciaal aan die politieke partijen die in het liberalisme hun oorsprong vinden. Het gaat dan niet om de toekomst van het liberalisme, het gaat om de toekomst van de mens.

Noten:

- 1) De begrippen „statisch” en „dynamisch” vrijheidsbegrip zijn ontleend aan het artikel „Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag”, J. Wessel, gepubliceerd in *Liberaal Reveil* 1976 no. 3.
- 2) Een uitstekende beschrijving van deze problematiek wordt gegeven in *Pragma* „Een politieke identiteit voor liberalen”, Standaard Uitgeverij Antwerpen/Amsterdam.
- 3) Een D'66-visie op industriële vernieuwing en werkgelegenheid in de jaren tachtig is te vinden in „Morgen brengen” van Jan Terlouw en Walter Zegveld, uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1979.
- 4) Geciteerd in het voornoemde „Een politieke identiteit voor liberalen”.

Literatuur

1. W. Banning, Arnhem 1964, Hedendaagse sociale bewegingen.
2. H. J. Laski, Londen 1936, *The rise of European liberalism*.
3. W. Verkade, *Liberalisme*, gepubliceerd in *Verkenningen in de politiek* deel 2, onder redactie van A. Hoogerwerf, 1976.
4. J. G. Bruggeman, *Over het hedendaags liberalisme*, *Liberaal reveil*, juli 1974.
5. J. Wessel, *Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag*, *Liberaal Reveil*, 1976 no. 3.
6. *Pragma, een politieke identiteit voor Liberalen*, Standaard Antwerpen/Amsterdam.
7. J. Terlouw, W. Zegveld, *over industrie en werkgelegenheid in de jaren tachtig, Morgen brengen*, 1979, Bert Bakker, Amsterdam.
8. P. J. Oud, *Enige aspecten van het modern liberalisme*, 1958.
9. Gijsbert Karel van Hogendorp, biografie door Henriette de Beaufort.
10. *Liberalisme in de jaren tachtig*, uitgave Teldersstichting 1978.

Dialog met D'66

H. A. M. Hoefnagels

Wij verhalen niet, dat er in de redactie van Liberaal Reveil nogal heftig is gediscussieerd over het hiervoor afgedrukte artikel van mevrouw Wessel. Dat de schrijfster Kamerlid is voor D'66 was niet de aanleiding. Dit blad is niet eenkennig, het verleent niet uitsluitend het woord aan trouwe VVD'ers. Neen, de meeste redactieleden hadden het een en ander af te dingen op het beeld dat mevrouw Wessel schetst van het georganiseerde liberalisme in het verleden en van de VVD in het heden.

Nu is een redactie geen concilie. Zij debatteert niet in beslotenheid om alleen die teksten te publiceren, waaraan zij de gelovigen wil houden. De samenstellers van Liberaal Reveil hebben al helemaal geen ambities in die richting. Het liberalisme is geen dogmatisch systeem, waaraan uitspraken door hen bisschoppelijk zouden kunnen worden getoetst. Zij willen juist openbare discussie uitlokken en aanmoedigen. Altijd, maar in deze maanden meer dan ooit.

Inmiddels is verschenen het ontwerp voor het Liberaal Manifest 1980. Daarover wordt in de VVD — gelukkig — indringend gediscussieerd. Maar het is niet voldoende, dat zulks in de VVD gebeurt. Het ontwerp zegt immers in het slothoofdstuk dit:

„De VVD is ervan overtuigd, dat de opvattingen verwoord in dit Manifest ook worden gedeeld door velen, die lid zijn van de PvdA, CDA of van D'66, dan wel buiten elk partijverband staan. Met andere woorden: zij is ervan overtuigd dat ons land aanzienlijk meer liberalen telt dan zij die lid zijn van of hun stem geven aan de VVD. De VVD acht het van essentieel belang, dat al deze liberalen vanuit één partijverband gaan opereren. Daarbij is voor haar het eigen voortbestaan geen uitgangspunt. Slechts het doel telt, namelijk het bundelen van het liberale denken in ons land”.

Nieuw is dit niet. Het vorige Liberaal Manifest zei in 1973 in iets andere woorden hetzelfde. Er is toen van de discussie niet veel terecht gekomen. De VVD ging onverwacht groeien. Zo krachtig, dat zelfs werd gerept van de mogelijkheid ooit meer dan de helft van de kiezers te werven. Succes bevordert niet de bereidheid het eigen voortbestaan tot inzet van een dialoog te maken.

Daar kwam bij, dat D'66 een koers insloeg, die niet deed vermoeden dat het daar in de stuurhut ritselde van de liberalen. Ook zonder pistool op de borst koos Van Mierlo voor Den Uyl en steunde een kabinet met collectivistische trekken.

En ten slotte was er een duidelijke relatie tussen de groei van de VVD en het feit dat D'66 en tweederden van het CDA in spe met de PvdA hun eieren in een roze mandje hadden gedaan. Alles bijeen verklaart het destijds uitblijven van wat voor dialoog dan ook.

Wordt dat nu anders? Eén ding staat vast: succes belemmert ons, VVD'ers ditmaal niet. Mogen wij het bureau Lagendijk geloven, dan zal D'66 daarvan meer last hebben. Het is overigens aardig op te merken, dat ditzelfde bureau VVD en D'66 samen 43 zetels voorspelt. Ik weet het: de optelsom geldt niet. Een samengaan zou aan beide kanten afvalligheid bewerkstelligen. Daar staat dan weer tegenover dat liberalen in of achter PvdA en CDA naar ons toe zouden kunnen komen. Weinig stuit de kiezers van nu zozeer tegen de borst als richtingsstrijd onder geestverwanten. Weinig trekt zo aan als oecumene, in dit geval liberale oecumene.

De echte vraag is dus: Zijn wij geestverwanten? Anders gesteld: Worden VVD en D'66 beide gedreven door liberalisme en is de drijfkracht daarvan voldoende om verschillen in aanpak te kunnen zien als discussiepunten zoals die in elke grote groepering normaal zijn?

De meeste VVD'ers hebben er moeite mee die vraag positief te beantwoorden. Niet alleen vanwege het hierboven al aangeduide optreden van D'66 in de praktische politiek. Maar vooral omdat die partij in het begin nadrukkelijk geen beginsel nastreefde, pragmatisch wilde zijn. Op ons kwam dat over als: technocratisch. Met alle arrogantie van dien.

Wij moeten echter wel beseffen, dat D'66 zich nu wat anders opstelt. Bezinning op haar uitgangspunt heeft haar tot de erkenning gebracht, dat zij beginselen behoeft. De ontwikkeling tot liberaal-democratische emancipatiepartij is op zijn minst ingezet. De betekenis van mevrouw Wessels artikel is, dat een volksvertegenwoordigster van D'66 de eretitel liberaal voor zich opeist.

Helaas echter met exclusieve rechten. De VVD vindt zij niet zo liberaal. Zij toont ons het exacte spiegelbeeld van ons antwoord op de vraag: Zijn wij geestverwanten? De VVD en D'66 vinden elkaar niet, zichzelf wel liberaal. Dat geeft te denken. Het liberalisme is immers geen dogmatisch systeem? Tolerantie is er toch een wezenskenmerk van?

Die tolerantie vereist dat wij bereid zijn te beseffen, dat D'66 niet meer de pragmatische partij wil zijn die zij was. Tolerantie vereist, dat D'66 bereid is te beseffen dat de VVD zich verzet tegen haar imago. Wij denken, dat dit imago onjuist was. Maar wij zijn bereid daarover te discussiëren. Dat zal gebeuren — ook in volgende nummers van dit blad. Het Liberaal Manifest 1980 bewijst als het (veelvuldig geamendeerd, maar daar is het voor) qua geest ongeschonden wordt aangenomen, dat het imago nu in geen geval meer klopt.

Zo levert mevrouw Wessels artikel toch een uitgangspunt voor de dialoog met D'66, die eens op gang moet komen. Liberaal Reveil wijdt het volgende nummer aan het Liberaal Manifest 1980. Daarna komen wij, mede op die basis, terug op de dialoog. Wij hopen, dat vele lezers eraan deel zullen nemen. Ook mevrouw Wessel zelf.

Henry Kissinger, White House Years, Little Brown & Co., Boston Toronto 1979

Boekbespreking door dr. H. N. Boon

Vanaf het ogenblik dat Kissinger uit de Amerikaanse Regering trad, begonnen de geruchten over zijn memoires: uitgevers boden tegen elkaar op om het publicatierecht te krijgen; Kissinger kreeg meer geboden dan zelfs presidenten; daarna werd het stil.

De wijze waarop Kissinger te werk ging was zeker origineel: na zijn aftreden vertrok hij met een kist boeken naar Agapulco, waar hij zijn intrede nam in een villa die hem door de president van Mexico ter beschikking was gesteld. Nadat hij acht jaar lang nauwelijks tijd had gehad om iets anders te lezen dan „geheime stukken”, dook hij eerst in de memoires van anderen, onder meer die van Churchill, Adenauer en Spaak. Aan hun voorbeeld wilde hij leren hoe hij te werk moest gaan: de herinneringen van de Amerikaanse president Grant en van Generaal de Gaulle maakten de meeste indruk op hem omdat zij uitgingen van één duidelijke conceptie, waarin de gebeurtenissen van de dag hun plaats en betekenis kregen.

Na zijn terugkeer van deze werkvakantie begon hij met een staf van medewerkers aan het verzamelen en ziften van het omvangrijke materiaal, waaraan hij met zijn bekende ontembare energie soms 12-15 uur per dag bezig was. Hierop begon Kissinger te schrijven, ongeveer een hoofdstuk per week, dat soms drie tot vier keer werd herschreven en voorgelegd aan medewerkers om de feiten op hun juistheid te controleren; daarop werd het geschrevene kritisch bezien door deskundigen, waarna vaak alles weer werd herschreven: twee van zijn naaste medewerkers en vrienden lazen het gehele manuscript, dat aanvankelijk veel te uitvoerig was. Toch beslaat het massieve boek over de eerste helft van Kissinger's politieke loopbaan, dat in september 1979 verscheen, nog 1521 pagina's, zorgvuldig in duidelijke letter gedrukt.

De invloed van zijn raadslieden is duidelijk merkbaar in de beknopte en heldere stijl waarin Kissinger zijn denkbeelden presenteert. In zijn eerste boeken was zijn ingewikkelde aan het Duits ontleende zinsbouw vaak belemmerend voor een goed begrip. Wie Kissinger heeft horen spreken weet dat, zoals hij zelf graag zegt, zijn voorouders niet op de Mayflower met de Pilgrim Fathers zijn medegekomen.

Het is begrijpelijk dat na zoveel aanvankelijke publiciteit bij de professionelen een zekere argwaan post vatte: zou Kissinger's werk meer bieden dan de in Amerika bijna verplichte memoires van de groten der aarde, waarvan de inhoud vaak „makes more money than sense” (Reston)? In ieder geval was van begin af duidelijk dat Kissinger zelf de auteur was en niet gebruik maakte van „ghost-writers” zoals zoveel presidenten en generaals vóór hem. Het vele geld dat hij ermee zou verdienen, doet niet sympathiek aan, maar al heeft hij nooit willen vertellen wat hij uiteindelijk heeft gecontracteerd, hij heeft in ieder geval kosten noch moeite gespaard

om als gewetensvol historicus de feiten te controleren en zijn oordelen zorgvuldig te toetsen aan die van anderen. Kissinger moet behalve zijn eigen staf ook nog zijn veiligheidsagenten bekostigen, want de Amerikaanse regering beschermt haar dienaren niet langer dan één jaar na hun aftreden.

Merkwaardig is dat, ondanks eindeloze zorg van uitgever en medewerkers, een aantal onjuistheden zijn blijven staan: zo geeft Kissinger (blz. 104) een levendige maar weinig vleiende beschrijving van zijn ontmoeting met Italiaanse ministers in „Villa Madonna”, wat moet zijn de naar onze Margaretha van Parma genoemde „Villa Madama”; verder worden herhaaldelijk dezelfde beschrijvingen gebruikt, zelfs geheel identieke alinea's.

Het boek toont overtuigend aan hoe Kissinger zich gaandeweg ontwikkelde van een typische Harvard-intellectueel tot een hoogst behendig politicus, die op den duur zijn oorspronkelijke omgeving geheel ontgroeide en ook de banden ermee verloor. Daarbij spaart hij zich zelf in genen dele, getuige b.v. de kostelijke beschrijving van de eerste ontmoeting met de Gaulle, die niet begreep waarom Nixon het nodig vond een „professor” bij het gesprek te betrekken. Kissinger constateert na een relaas van zijn verkeerd gevallen opmerkingen dat hij maar weinig indruk op de grote Fransman had gemaakt (p. 120).

Overal in het boek zijn rake karakterschetsen te vinden, die het begin waren van Kissinger's opzet. Daarbij valt op de vrijwel grenzenloze openhartigheid waarmede het boek doortrokken is. Ten onzent kwam aan de carrière van een vooraanstaand politicus een eind toen „het verschijnsel Schmelzer” werd gepubliceerd.

Vergeleken met wat Kissinger over de groten der wereld ten beste geeft, zijn de onthullingen van onze KVP-leider bewaarschoolliteratuur, wat tevens aantoonde hoeveel toegedekter het politieke spel in Europa wordt gespeeld dan in de VS; maar zelfs Amerikaanse critici vinden Kissinger „recklessly frank”. Men vindt hier feiten en achtergronden die ten onzent zolang in archieven plegen te worden opgeborgen tot hun belang voor de tijdgenoot afdoende is verbleekt.

Een bezwaar is wel dat Kissinger tracht twee feitelijk met elkander strijdige doeleinden te bereiken: enerzijds poogt hij als begaafd historicus de grote lijnen in het dagelijks gebeuren te onderkennen en te analyseren; anderzijds moeten zijn memoires ook dienen het door hem als politicus gevoerde beleid te rechtvaardigen. De meeste memoires beperken zich tot het laatste. Het is geen geringe verdienste van Kissinger dat hij er meestal in slaagt om het gebeuren — ook zijn eigen slagen en falen als politicus — in bredere historische samenhang te plaatsen.

Die samenhang is vooral te vinden in het eerste dozijn hoofdstukken, waarin Kissinger zijn intrede op het wereldtoneel schetst en zijn eerste ontmoetingen als begeleider van president Nixon met de machthebbers in de politieke wereld. Van groot en blijvend belang zijn de beschrijvingen van de grote politieke doorbraken van het Amerikaanse beleid: de eerste bezoeken van een Amerikaans president aan Peking en Moskou.

In die eerste hoofdstukken staan tal van juweeltjes van formulering: zijn eigen overgang tot de actieve politiek karakteriseert hij als een

„transition from reflection to decision”. Als publieke figuur wordt zijn bestaan „a continual struggle to rescue an element of choice from the pressure of circumstances” (p. 54). Tegen de achtergrond van ons eigen kernwapendebat is de schets van hetzelfde dualisme tussen ethiek en beleid in de VS van belang: „treating force and diplomacy as distinct phenomena caused our power to lack purpose and our negociation to lack force” (p. 64). Het lange hoofdstuk over het wezen van de Sovjetpolitiek (p. 112-163) levert stof tot overpeinzing aan degenen die, in strijd met dertigjarige ervaring, van oordeel zijn dat de Sovjet-Unie ooit bereid zou zijn om te onderhandelen, alleen op grond van ons westelijk verlangen daartoe. Bepaald indrukwekkend is de beschrijving van President Nixon, die verbitterd door zijn vroegere nederlagen de ogenblikken van zijn grootste triomf wist om te zetten in een ijzige kilte, waarbij hij zijn verachting ook voor zijn eigen omgeving ongebreideld kon uitvieren. Daardoor kwam gaandeweg een onvermijdelijke lotsbestemming als in een Griekse tragedie tot ontwikkeling, zodat hij anderhalf jaar na zijn grootste electorale overwinning door Watergate het meest oneervolle einde van een Amerikaanse president zou vinden (p. 1406-1407).

Kissinger is van oordeel dat dientengevolge het positieve resultaat dat hij wist te bereiken bij het tot einde brengen van de Vietnamoorlog, verloren ging zodat het kwam tot de tragische ontknoping en het einde van Zuid-Vietnam. De lange hoofdstukken over deze onderhandelingen behoren tot de moeilijkst te lezen gedeelten van het boek. De gedetailleerde rechtvaardiging van het gevoerde beleid is voor de Europese lezer, die niet vertrouwd is met de ingewikkelde interne verhoudingen in de VS, zelfs hier en daar onbegrijpelijke en in ieder geval moeilijk verteerbare lectuur. Kissinger is hier vaak sterk polemisch en niet minder arrogant, terwijl de vraag wie gelijk had thans nog moeilijk en zeker niet door de lezer kan worden beoordeeld. Toch is het boek zeker een bron van inzicht in het ingewikkelde proces van besluitvorming in de Amerikaanse administratie: de invloed van politiek, pers, persoonlijkheden en toeval op de uiteindelijke beslissingen wordt duidelijk geschilderd.

Al probeert Kissinger oprecht billijk te blijven tegenover zijn tegenstanders, hij slaagt daarin maar ten dele. Met steeds weer dezelfde oordelen en vooroordelen worden zijn relaties met de Amerikaanse bureaucratie geschetst. Met name het Departement van Staat, waarvan hij in de volgende vier jaar zelf de leiding zou krijgen, wordt veelal op dezelfde denigrerende wijze beschreven als ten onzent ten aanzien van het ministerie van buitenlandse zaken tot de goede toon behoort.

Niettemin is Kissinger's boek een goudmijn, maar het goud moet eerst worden geëist uit het erts en dat is een proces waarvoor weinig lezers de tijd en het geduld zullen hebben. In de recensie van Het Parool stelt zijn grote Nederlandse vriend Van der Beugel dan ook terecht dat er wel veel kopers zullen zijn, maar weinig lezers: voor velen zal het bezit eerder een statussymbool zijn! Afgezien van de te zijner tijd verwachtbare „pocketedities” zou het misschien voor het Europese publiek nuttig zijn om een verkorte versie het licht te doen zien (zoals bijv. ook met Toynbee's „Study of History” gebeurde),

waarin de rol van onze Westerse wereld in de Amerikaanse politiek wordt samengevat en de polemiek van Kissinger met zijn Amerikaanse tegenstanders wordt weggelaten. Overigens is het illustratief voor de invloed van ons eigen buitenlandse beleid op de wereldpolitiek, waarover pers en parlement zich zo druk maken, dat uit de index blijkt dat Nederland en zelfs Joseph Luns ieder maar eenmaal vermeld worden in passages die verder aan de inhoud niets af of toedoen (p. 404 en 1553).

Dit alles neemt niet weg dat Kissinger niet alleen een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de memoire-literatuur van onze tijd, maar een boek heeft geschreven in grote stijl, waaraan niemand die zich voor onze eigentijdse geschiedenis interesseert verder voorbij kan gaan.

In het volgende deel zullen de tweede vier jaar van Kissinger's politiek beleid worden beschreven: de periode waarin hij zelf als Secretary of State officieel de leider wordt van het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten en zijn unieke bijdrage levert aan de oplossing van het Midden-Oostenconflict. Hij heeft al laten weten dat het schrijven ervan hem buitengewoon veel moeite kost. Niet onbegrijpelijk, want daarin moet hij ook het „Watergate” drama behandelen en de niet geringe eigen rol die hij daarbij heeft gespeeld.

Reeds in dit eerste deel, waarin hij gaandeweg zich losmaakte uit de schaduw van de president, wiens persoonlijke assistent hij was, heeft Kissinger bewezen dat hij een persoonlijkheid is van een formaat als de groten wier memoires hij naar Mexico meenam om er zijn inspiratie uit op te doen.

21e jaargang
1980/Nr. 4

Tijdschrift voor Recht

Redactie:

J. J. van Aartsen, dr. R. Braams, drs. J. G. Bruggeman, H. A. M. Hoefnagels, dr. S. K. Kuipers, drs. K. A. Nederlof, dr. C. J. Oort, dr. C. N. Peijster, mr. H. C. G. L. Polak, mr. D. Simons, ir. E. M. Storm, G. M. de Vries, drs. J. A. Weggemans, drs. Y. P. W. van der Werff, dr. G. Zoutendijk.

Bestuur Stichting „Liberaal Reveil”

Mr. W. J. Geertsema, voorzitter; Paul J. H. M. Luijten, secretaris; mr. J. A. Reus, penningmeester; mr. J. J. Nouwen, mevr. W. P. Hubert-Hage, ir. T. Thalhammer, drs. Ed T. M. Nijpels, mr. J. W. A. M. Verlinden, leden; Mevr. L. D. A. van Leeuwen, administratrice.

Redactie- en abonnementenadres:**Prins Hendrikplein 4, 2518 JA Den Haag.**

Abonnementsprijs (4 nrs. per jaar) voor de jaargang juli 1980 - juli 1981 f35,- per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar is de prijs f25,- per jaar. Losse nummers à f9,- zijn verkrijgbaar bij de abonnementenadministratie.

De vrijheid vergeven door de staat. G.J. Bruggeman	pag. 1
Mens en ontwikkeling L. de Waal	pag. 7
Het Liberale Manifest en de gezondheidszorg J.A. Weggemans	pag. 10
Marginale mijmering rond "Mens en welzijn" Y.P.W. van de Werff	pag. 13
Mens en omgeving Ir. E.M. Storm	pag. 18
Arbeid: persoonlijke ontplooiing of maatschappelijke bijdrage? J.A.A. van Doorn	pag.21
Mens en arbeid, mens en welvaart: enkele kritische opmerkingen S.K. Kuipers	pag. 25
Mens en organisatie Mr. H.C.G. Polak	pag. 31
Mens en recht Mr. C.A. Troost	pag. 35
Mens en staat in het Liberaal Manifest Prof. Mr. D. Simons	pag. 40
De kleine stapjes van het buitenlands beleid K.A. Nederhof en G.M. de Vries	pag. 45
Epiloog H.A.M. Hoefnagels	pag. 50

De vrijheid vergeven door de staat

Een kanttekening bij de ontwerp-beginselverklaring

J.G. Bruggeman

Irgend eine Reaktion von seiten des frei Idealen wird erfolgen, aber nur mit übermenschlicher Kraft und Anstrengung.

Jacob Burckhardt

Een grondige bespreking van de ontwerp-beginselverklaring zou, gezien de moeilijke zaken die ermee aan de orde worden gesteld, meer ruimte vergen dan **Liberaal reveil** beschikbaar heeft. Het voornaamste, fundamentele bezwaar dat er uit een liberaal oogpunt tegen moet worden gemaakt, kan weliswaar in enkele woorden worden samengevat. Men vindt die in de titel hierboven. Voor goede verstaanders, van wie ik er gelukkig al een paar heb ontmoet, kan daarmee worden volstaan. De verklaring zou, indien aangenomen, de VVD verder afvoeren van het liberale pad. Zij lijkt op groter vrijheid van de individuele mens gericht, maar zou, indien gevolgd, juist die vrijheid verder ondergraven. Uit een ruim hart, dat ook een ruime beurs veronderstelt, presenteert zij ons een overvloed van goede gaven. Niemand zou daar dankbaar voor zijn. Zij zullen trouwens uitblijven, zoals ieder die de krant leest, kan weten. De opstellers lezen kennelijk geen krant; men vraagt zich af wat zij wel lezen. De verklaring verwacht het heil, in veel te sterke mate, van de Staat. De Staat is echter al aan het bezwijken, van al het hooi dat hij op zijn vork genomen heeft. Wij zullen nog van een koude kermis thuis komen. Wij zijn daar al hard mee bezig.

Maar niet alleen de genereuze opstellers van de verklaring, nog wel meer VVD-ers zullen daar heel anders over denken, zodat een nadere argumentatie niet overbodig lijkt. Die argumentatie is echter allerminst eenvoudig. De verklaring voert ons immers in de moeilijk overzienbare, niet zo simpele discussie over de vele problemen waarmee onze samenleving te kampen heeft — een discussie waarvan de opstellers zich, dunkt mij, niet of nauwelijks bewust zijn geweest. Met onbezwaard gemoed toveren zij ons hun paradijs voor ogen, van een in alle opzichten vrije en welvarende mens, voorbijgaand aan al wat door meer sceptische geesten tegen de brave gedachtengang die zij volgen, in het midden is, en nog steeds wordt gebracht. Ik kan al die bedenkingen in de mij toegemeten ruimte niet behoorlijk uit de doeken doen. Noch kan ik mij wagen aan meer dan een korte aanloop tot de historische analyse die naar mijn oordeel is vereist om een helderder begrip te krijgen van de toestand waarin wij verzeild zijn geraakt, teneinde aldus, op degelijke grondslag, het begin van een uitweg meer dan schetsmatig te kunnen aangeven.

Bovendien, zoals ik onlangs in een beschouwing over de Oost-Westverhouding las: la politique extérieure n'est pas une science exacte. Het geldt voor de gehele politiek. De commissie-Geertsema heeft een bepaalde koers uitgezet. Ik meen dat zij zich volstrekt onvoldoende in de materie heeft verdiept en daardoor nog weer verder op een weg is gelokt, die allang een doodlopend slop blijkt te

zijn. Maar sluitende bewijzen vallen niet te leveren in de politiek, tenzij met de daad. De politiek is een kunst, o politicologie. De eerste aller kunsten, zei Thorbecke. En de moeilijkste, voeg ik toe. Het is misschien een van de grootste gebreken van deze tijd, met zijn overschatting van wat de wetenschap vermag, dat men dat uit het oog heeft verloren.

Het is, kortom, onbegonnen werk, in enkele bladzij's de ontwerp-beginselverklaring van een toereikend commentaar te voorzien. Ik zal mij, met een wilde gooi, beperken tot wat ik het belangrijkste acht. Men weet nooit hoe een koe een haas vangt. Of, in dit geval, hoe één hartekreet in **Liberaal reveil** (dat, meen ik, niet voor niets zo heet) de VVD eindelijk tot leven zal wekken. Het wordt wel tijd. Want aan niets heeft ons land — en niet alleen ons land — zozeer behoefte als aan een krachtige liberale impuls. Vooruit dus, op hoop van zegen.

In zijn jongste roman, die in de Franse vertaling de titel **L'avenir radieux** heeft gekregen (een Nederlandse vertaling van deze bijtende kritiek op de Sowjet-maatschappij, op haar leugenachtigheid, haar hypocrisie en platte middelmatigheid, is bij mijn weten nog niet beschikbaar), voert de Russische dissident Alexander Zinowjew een heel succesvolle Sowjet-filosofie ten tonele. Deze Twarjinskaja, die ook bij Westerse sociologen een mooie reputatie heeft weten te verwerven, maar die in feite een gans is die, behalve door die sociologen, door niemand au sérieux wordt genomen (al durft ook niemand daar uit vrees voor zijn baantje rond voor uit te komen), deze Twarjinskaja gelooft niet slechts — zover als geloven dan gaat — in het communisme, de Sowjet-Unie en het grote Sowjet-volk, zij gelooft ook een begenadigd dichteres te zijn. Zinowjew geeft ons een voorbeeld van haar dichterslijke begaafdheid:

„Sur toute la Planète et dans tout l'Univers,
Jetant dans le trouble et la crainte l'impérialisme,
Notre Slogan impérissable profère:
Vive le communisme!
Et tous les peuples et pays épris de liberté
Marchent au communisme, la main dans la main,
Sous la direction de notre Comité Central vénéré,
Qui sera élu au prochain congrès de demain.”

Haar collega's complimenteren haar, met nauw ingehouden spot, met dit imponerend poëtisch succes: „Stuur het in naar een groot literair tijdschrift!” Twarjinskaja straalt. Zij waant — in Moskou, omstreeks 1975 — in de mooiste van alle werelden te leven. Meesterlijk, die Zinowjew. En eindelijk eens geen gezeur over mensenrechten. Heeft U daar ook zo schoon genoeg van, lezer? Schaam U niet, hoor. Menno ter Braak, een van de eersten die vergeefs tegen Hitler hebben gewaarschuwd, had dat al in de jaren dertig.

Tja. Maar zelf ontmoette ik onlangs een hoogleraar, uit Utrecht nog wel, die van mening bleek dat het hier in Nederland bruiste van leven. Men is dan met stomheid geslagen. Van kabaal en geraas, ja. Maar van leven? Van LEVEN?

Vandaar zeker onze adembenemende architectuur, onze geniale

stedenbouw, onze fraaie dorpen, elk met hun eigen karakter, onze stijlvolle huizen, ons prachtig landschap. Vandaar onze reuzen van schilders en beeldhouwers, onze grootse literatuur, onze vervoerende muziek, ons fascinerend toneel. Vandaar onze betoverende vrouwen, onze krachtige mannen, hun edel spel der sexen. Vandaar onze kranige staatslieden, die, met hun visie en overtuigingskracht, een machtige invloed uitoefenen in het bondgenootschap, ja de hele wereld bewondering afdwingen. Vandaar de boeiende, meeslepende debatten in ons Parlement, vandaar onze grote bestuurskracht. Vandaar onze onstuitbare dadendrang, onze geweldige werklust, onze bloeiende handel en industrie, onze trotse koopvaardij, onze tierende landbouw en tuinbouw en veeteelt. Vandaar onze heerlijke appels en peren en pruimen, ons verrukkelijk brood, ons sappig vlees, onze geurige kaas, ons frisse water, onze zuivere lucht, ons pittig bier, onze grandioze eetcultuur, onze voorbeeldige tafelmanieren. Vandaar onze eminente wetenschappelijke prestaties, onze vermaarde universiteiten, ons voortreffelijk onderwijs, onze enthousiaste leraren en onderwijzers, onze talenkennis, onze taalbeheersing en welsprekendheid. Vandaar onze blakende gezondheid, onze fiere lichamen, onze elegante wijze van voortbeweging, onze zwierige omgangsvormen. Vandaar onze geest, onze humor, onze verbeeldingskracht, onze eruditie, onze rijke en flitsende conversatie, onze inventiviteit, onze opgewektheid, onze zanglust, onze luisterrijke feesten. Vandaar onze diepe sociale bewegenheden, ons meelevens met armen en verdrukten. Vandaar onze haast spreekwoordelijke vooruitstrevendheid. Vandaar, in één woord — want ik zou nog uren door kunnen gaan over onze verbluffende daden en kwaliteiten — vandaar onze schitterende, nog nooit geëvenaarde beschaving. Hoe toch een klein en zo democratisch volk groot kan zijn.

Leven, liberale vrienden? Het lijkt er niet naar. Wrijf toch eindelijk, zoals ik U al eens eerder heb gesmeekt, Uw ogen eens uit. Zoals die ongelukkige jongeman, die ik voor een paar dagen, op weg naar mijn werk, aantrof in lijn 3, luid zingend, een gekwelde, onheilspellende blik in zijn ogen: — de dierentuin, de dierentuin, beet hij ons toe, in een krampachtig rythme. — De dierentuin, de dierentuin, de dierentuin gaat open! Angstig keek men in zijn richting. Een gek, en misschien wel gevaarlijk. Ja een gek, maar een gek die ons, zo maar 's ochtends vroeg in lijn 3, de waarheid voorhield, zoals alleen kinderen en gekken dat kunnen. Een dierentuin, een tuin met gekooide dieren, dat is wat wij zijn. Leven? Ach lieve vrienden, wij gaan allemaal dood van verveling. Behalve dan al die middelmatigheden en regelmoezen die hier de toon aangeven, met hun platte, modieuze praatjes en hun laffe vleierij, door niemand echt bewonderd, door niemand echt geliefd. Zegt U nou eens eerlijk: heeft U van die beginselverklaring, van dat **Liberaal manifest**, ja **manifest**, met iets anders dan verveling kennis genomen? Is U er één graad warmer van geworden? Heeft U dat inspirerend proza werkelijk tot het eind toe kunnen lezen? Denkt U dat we daarmee de mensen in beweging zullen krijgen?

Waar komt die verveling vandaan? Die komt daar vandaan dat het ons, in een aantal opzichten, zo gemakkelijk is en wordt gemaakt,

dat het onmogelijk moeilijk is geworden ons op te richten uit onze lethargie. Wij leggen ons bij onze misère neer, bij onze lelijke, saai, suffe, vastgelopen maatschappij, ontevreden maar onmachtig. Of vindt U het wat, die kabinetten van ons en dat parlement? Dat CDA en die VVD en die PvdA en dat D'66? Die TROS en die VARA en die VPRO, dat veelvormig omroepbestelletje? Die kranten en die weekbladen en die scholen en die woonblokken? Nee toch, wil ik hopen. Ik voor mij althans ben het eens met landdrost Han Lammers, zie Het Parool van 15 januari j.l., dat de geest van Jan Salie weer door Nederland waart. Wat de goede Wouter Gortzak daar ook allemaal op heeft geantwoord. Ik voor mij vind die stelling van Lammers, ondanks de wat vlakke toelichting, treffend juist. Zij geldt trouwens niet alleen voor Nederland; zij geldt voor, hier wat meer, daar wat minder, het hele Westen. Zij geldt, in nog sterkere mate, voor het communistisch deel van de wereld, waarmee wij veel meer gemeen hebben dan wij veelal beseffen en dat ons een waarschuwend spiegel voorhoudt: zo wordt ook gij, als gij niet oppast!

Dieper borend dan Lammers, maar met in de kern een zelfde diagnose, R. Widemann in het door NRC/Handelsblad bekroonde essay **De decadentie van de jaren tachtig**. Waar gaan wij aan kapot, meent Widemann? Aan de verzorgingsstaat. Juist. Of liever gezegd — want als een liberaal de verzorgingsstaat aanklaagt denkt men meteen dat hij een reactionair is die de kinderarbeid terugwenst en alle werklozen wil laten creperen en heus hoor, ik gun iedere Nederlander nog veel meer dan de commissie-Geertsema hem gunt en dat wil wat zeggen — of liever: aan de vervlechting van staat en maatschappij; aan de boze aanslag op de individu, elke individu, die dreigt te worden fijngestampt in een totalitaire hutspot van overheid, bedrijfsleven, religie en cultuur. Voorzover wij dan nog van religie en cultuur kunnen spreken. Dat wil zeggen: nauwelijks.

De kritiek op de verzorgingsstaat is niet van de lucht. Niet alleen van economische zijde. Het is wat goedkoop, vind ik, als men een intellectueel met, zolang het nog duurt, een vast salaris is, de staf over die economische kritiek te breken. Want de verzorging is een loden last aan het worden voor het bedrijfsleven, dat die verzorging uiteindelijk moet financieren. Maar er is veel meer aan de hand dan het probleem van de bekostiging van de verzorgingsstaat, dat men misschien — stond het op zichzelf — nog zou kunnen oplossen door het bedrijfsleven meer ruimte en armslag te geven. De kwestie is, zoals Widemann zo goed ziet, dat wij, ondanks alle spanning en wrijving tussen beide, in feite steeds meer met een symbiose, een samenspanning tussen overheid en bedrijfsleven worden geconfronteerd, waar de individu het slachtoffer van is. Widemann is overigens lang niet de enige, lang niet de eerste die dat ziet. Het werd al in de vorige eeuw, omstreeks 1870, door de Zwitserse historicus Jacob Burckhardt gesignaleerd, een eigenzinnig individualist, die men zeer ten onrechte voor conservatief en pessimist heeft versleten. Ik heb dat vorig jaar in Parijs, op de bijeenkomst in het Luxemburg ter herdenking van Clemenceau, die frappante trekken van overeenkomst met Burckhardt vertoont,

nog eens pogen toe te lichten: Burckhardt, liberaal in hart en nieren, keerde zich slechts tegen de domme vooruitgangswaan van zijn eeuw, die de vooruitgang als vanzelf, als door een natuurwet, zag zegevieren. Evenzo Thorbecke, ‚fatalist noch optimist‘, die, tegen het eind van zijn leven, scherp ziener als hij was, het zich toen al aftekenend nieuw verbond van ‚Staatsregeering en ...oeconomische en sociale huishouding‘ als een regressieve ontwikkeling, als een ‚nieuw conservatisme‘ brandmerkte. Evenzo Huizinga, in zijn **Mensch en menigte in Amerika** vooral, dat men niet ten onrechte als in zekere zin marxistisch heeft beschouwd, met name in zoverre daarin treffend wordt betoogd hoezeer het bedrijfsleven de Staat als zijn werktuig is gaan misbruiken.

Wat men nu de commissie-Geertsema verwijten moet, dat is niet dat zij geen raad heeft geweten met de in het voorgaande heel kort aangeduide problematiek. Niemand weet daar nog goed raad mee. Wat men haar echter wèl moet verwijten, dat is dat zij zich in die problematiek in het geheel niet heeft verdiept; dat zij alle kritiek op ons vastlopend beleid aan haar laars heeft gelapt en dat zij ons mir nichts dir nichts nog weer verder voert op die dodelijke weg van versmelting van staat en maatschappij: met haar recht op onderwijs, van de wieg tot het graf (tot de dood erop volgt, zoals iemand mij zei); met haar recht op arbeid overeenkomstig kennis en vaardigheden (alsof wij al niet worden bedolven onder de contraprestatie); met haar recht op vrijheid in materieel opzicht (die onder het toezicht van de overheid zo groot mogelijk moet worden: wie weet hier nog ernstig onder te blijven?).

„Moet men concluderen“, schreef een ernstig bezorgd arts in een recent artikel in **Le Monde**, „dat onze artsen alles verwachten van de Staat (dat wil zeggen van dat stel uitgekookte lieden die zich tenslotte door electorale overwegingen laten leiden)? Het spijt mij, maar ik moet die vraag bevestigend beantwoorden. Onze artsen, hoezeer ik het ook afkeur, verwachten alles van de Staat: een vorstelijk inkomen, een mooi pensioen, de bescherming van hun status en aangepaste werktijden. Onze artsen dromen.”

Gaan wij af op de commissie-Geertsema, dan mogen ook wij onze hoop stellen op de Staat, die ons van alles en nog wat zal verschaffen, overigens wel onder voorwaarde dat wij ons keurig blijven gedragen. Want wij moeten dit en wij dienen dat en wij behoren zo en wij mogen slechts zus, en zo gaat het maar voort. In feite heeft de commissie niet veel meer gedaan dan een waslijst van desiderata opstellen die voor progressief doorgaan, zonder zich te bekommeren om de vraag hoe dat allemaal te verwezenlijken, en hoe dat allemaal te betalen zou zijn. Noch om de vraag, of dat eigenlijk nog wel liberaal is te noemen. Ik heb al aangeduid dat het antwoord op die vraag naar mijn oordeel ontkennend luidt. Dit is geen echt liberalisme meer, dit is veeleer een rose paternalisme, van heren die ten onrechte menen dat ze het breed kunnen laten hangen. Gratuite filantropie, die door de werkelijkheid geheel is achterhaald.

Thorbecke's **Narede**, uit 1869, is heel wat actueler. Kort en bondig geeft zij aan wat de kern van de beginselverklaring van een liberale volkspartij zou moeten zijn: bevordering van zelfstandige kracht, in provincie, gemeente, vereniging en individu, dat is het kenmerk van

een liberale staat, die als eerste wet heeft, zich te onthouden van wat zijn roeping als rechtsvereniging te buiten gaat.

Ik kom tot mijn conclusie. Men sture de commissie-Geertsema naar huis, onder dankzegging voor de bewezen diensten. En men zette, als zij te vinden zijn, een groep partijgenoten aan het werk die begrijpen hoe Jan Salie weer kan worden wakker geschud: door hem weer op zijn eigen benen te zetten en hem zijn handen weer uit de mouwen te laten steken. Daar zullen ze misschien wel even mee bezig zijn. Geen nood. Zolang behelpe men zich met het huidig beginselprogram. Beter een half liberaal ei dan een lege progressieve dop.

Mens en ontwikkeling

L. de Waal

Bijna één kwart van het overheidsbudget wordt besteed aan onderwijs (inclusief het landbouwonderwijs). Van een politiek stuk als een liberaal manifest mag dus wel verwacht worden, dat aan het onderwijs duidelijk en zeer concreet aandacht wordt gegeven. Helaas moet worden geconstateerd, dat de opstellers van het Liberaal Manifest er slechts in geslaagd zijn een samenvatting te geven van veel modieuze verlangens. Van een werkelijke liberale visie op de plaats van het onderwijs in een liberale samenleving en op de taak van de overheid daarbij, is in het hoofdstuk „mens en ontwikkeling” nauwelijks iets terug te vinden. Natuurlijk zal iedereen erkennen dat goed onderwijs onmisbaar is voor de ontplooiing van het individu.

Toch zou het de samenstellers gesierd hebben, wanneer zij ervan waren uitgegaan, dat het gezin nog altijd de basis vormt voor onze samenleving, waar de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind in hoofdzaak plaatsvindt. De school, maar ook de gemeenschap - buurt, dorp of stad, verenigingsleven en kerk - zijn daarbij slechts mede bepalend.

Evenzeer zou het passend zijn geweest indien voorop was gesteld dat ook in liberale ogen de vrijheid van richting en inrichting van onderwijs een groot goed is.

Vervolgens misten wij in deze paragraaf node een duidelijke omschrijving van de taken van ons onderwijs zoals:

— het opleiden van mondige, maatschappelijk weerbare burgers, die in staat zijn voor zichzelf en de hunnen te zorgen.

— het overdragen van de cultuur.

— het vormen van de jonge mensen, zodat zij in onze samenleving zodanig kunnen functioneren, dat haar voortbestaan wordt gediend. Zoals het in het ontwerp manifest nu wordt gesteld, ligt de klemtoon geheel op het onderwijs als een consumptieartikel, waarvan de jonge of volwassen burger naar eigen keuze en eigen tempo gebruik kan maken. Het aspect, dat onderwijs van goede kwaliteit nodig is om onze samenleving in stand te houden en te versterken, wordt wellicht te weinig belicht.

Onderwijs op maat is in vele opzichten gunstig te noemen, omdat daardoor de persoonlijke talenten van de leerling het beste tot ontwikkeling kunnen worden gebracht. Wel zal daarbij altijd een stuk standaardprogramma nodig blijven, enerzijds om aansluiting op vervolgonderwijs mogelijk te maken, anderzijds omdat het gewoon goed, ja noodzakelijk is, de leerling te leren een stuk werk, of hij het interessant vindt of niet, goed en binnen een gestelde tijd af te maken.

Wel wordt een fraai wensenprogramma genoemd. De oorspronkelijke kernvakken dienen onverminderd van hoge

kwaliteit te zijn (welke hoge kwaliteit wordt hier eigenlijk bedoeld?). Daarnaast of -boven moeten dan verbale expressie, kunstzinnige vorming waaronder (of bovendien?) elementair muziekonderwijs en vreemde talen in het verplichte pakket worden opgenomen. Kan dat allemaal in zes jaar of moeten er daarom een of twee jaar extra aan het basisonderwijs worden toegevoegd? Of wordt de onder „vrije schoolkeuze” aangeduide tweejarige brugperiode geheel opgeslokt door het basisonderwijs? Wat is daarbij dan de „aangeduide bredere dimensie”? Grotere lengte van het basisonderwijs, grotere breedte of grotere diepgang?

Een goed voorbereide schoolbegeleidingsdienst met mogelijkheden om ouders inspraak te geven, zal bij zulke vage gedachten zeker nuttig zijn als deze dienst althans weet welke koers moet worden gevolgd.

Hoe denkt men echter de vrijheid van richting en inrichting van het onderwijs in ere te houden als „een goede voorbereide” schoolbegeleidingsdienst een belangrijke taak krijgt bij dit onderwijs op maat?

Enige ongerustheid wordt wel opgewekt wanneer wordt gesproken over 14-18 jarige leerlingen. Wil men nu plotseling van liberale zijde gaan aandringen op leerplichtverlenging? Past dat op de huidige jongeren, die veel jonger zelfstandig willen zijn?

„Sociaalvaardig” moet de school haar leerlingen maken. Is dat niet vooral de taak van het gezin en de leef sfeer? De school kan daarbij wel ondersteunend zijn, maar bij een grotere taak voor het onderwijs hiertoe wordt politieke manipulatie toch wel een mogelijk gevaar. Hoe op school huwelijkslessen moeten worden ingepast teneinde de leerlingen op latere leeftijd minder afhankelijk te maken van hulpverleners, wordt niet uit de doeken gedaan, maar wel als verlangen geuit. Een dergelijk, op zichzelf mogelijk belangrijk detail, hoort bovendien niet in een manifest thuis.

Trouwens, wat te denken van de alinea midden in de overigens zeer magere paragraaf „Wetenschap in Vrijheid” over medezeggenschap van ouders en onderwijsgevendens. Zouden onze huidige studenten dat werkelijk aan hun ouders willen overlaten? Kom nou!

Verbazingwekkend is ook het gedeelte over emancipatie, waarin de plaats van de vrouw in onze samenleving samen met die van de gastarbeiders en hun kinderen wordt aangeduid.

Van het wederkerend onderwijs wordt zonder enige argumentatie gesteld dat het onder de Minister van Onderwijs dient te vallen.

Wordt daarmee niet geheel voorbijgegaan aan de vele voorbeeldige particuliere initiatieven, die juist op het gebied van

volwassenenonderwijs tot een voortreffelijk aanbod hebben geleid, zowel voor beroepsgericht als voor algemeen vormend onderwijs van eenvoudig tot hoog niveau! Jammer voor een liberaal stuk!

De laatste paragraaf „van oude en nieuwe media” valt qua stijl wat uit de toon. Kennelijk heeft men een derde gevraagd dit moeilijke onderwerp te behandelen. Maar ook deze derde geeft geen liberale visie maar een min of meer technisch wensprogramma, dat slechts kan worden verwezenlijkt door een „informatica-beleid” wat dat dan ook moge inhouden. Als dat beleid betekent, dat de overheid minder bedillerig moet optreden dan thans het geval is, kan het in

liberale zin worden toegejuicht. Het lijkt er echter op dat bedoeld wordt op een verder ingrijpen van de overheid.

Het gehele hoofdstuk getuigt helaas van weinig visie op ons onderwijs. Grondwettelijk (art. 203) is dat een onderwerp van aanhoudende zorg van de regering. Zorg hoeft evenwel niet in te houden dat alles van bovenaf wordt geregeld. Er komen voortdurend impulsen tot vernieuwing uit de verschillende onderwijssoorten zelf. Die dreigen dikwijls stuk te lopen op de ongelooflijk gedetailleerde ambtelijke voorschriften.

Het zou toe te juichen zijn als het Ministerie naar wegen zocht om ruimte te scheppen voor experimenten van onderop in plaats van het doordrukken van centraal, theoretisch fraai uitgedachte modellen. Binnen de noodzakelijk budgettaire contrôle moet die ruimte echt wel gegeven kunnen worden. Een gedachte die ik de schrijvers van het definitieve Liberale Manifest van harte in overweging geef.

Het Liberaal Manifest en gezondheidszorg

J. A. Weggemans

Het ontwerp-Liberaal Manifest benadrukt de verantwoordelijkheid van de mens voor zijn eigen lichamelijke en geestelijke gezondheid. Tegelijkertijd wordt een rol voor de overheid geschetst, welke rol onder meer wordt benadrukt door aan te geven welk gedeelte van het nationale inkomen als kosten van de volksgezondheid zijn aan te merken. Vervolgens wordt ingegaan op de relatie patiënt en arts, op onderzoek en ethiek, op de behandeling en de ethiek en tenslotte op de geestelijke volksgezondheid.

Het is duidelijk dat de aard van het Liberaal Manifest van invloed is op de wijze van presentatie van de in de diverse hoofdstukken genoemde onderwerpen. Daartegen is als bezwaar aan te voeren dat het Liberaal Manifest méér is dan een beginselprogramma (en dat is ook de bedoeling) doch minder dan een verkiezingsprogramma (en dat is eveneens de bedoeling). Desalniettemin is een mengeling ontstaan van onderwerp van geheel verschillende importantie en zijn enkele belangrijke zaken niet aan de orde gekomen. Een voorbeeld van de laatste categorie is dat in het geheel niet wordt ingegaan op de noodzaak van het stellen van prioriteiten in de gezondheidszorg. Toch is dit een uitzonderlijk belangrijke zaak nu de financiële marges op allerlei terreinen krappere worden. Daarentegen wordt de lezer wel gewezen op het belang van het trimmen dat — bij nadere analyse van de tekst — kennelijk één der weinige dingen blijkt te zijn die de mens zelf kan ondernemen om gezond te blijven of te worden?

Op de rol die is toegedacht aan de diverse betrokkenen (individueel, overheid, medici) kan men hier en daar beslist een andere visie hebben. In VVD-kringen is men — in navolging van de heren medici zelf — nogal geneigd om de positie van de arts te ontzien. Dat geschiedt dan onder verwijzing naar het begrip „medische ethiek”. Dit is in zoverre merkwaardig omdat elders in de samenleving tal van terreinen van maatschappelijk leven bestaan, waar de burger over aanzienlijk meer mogelijkheden beschikt om onvrede met de bestaande gang van zaken kenbaar te maken en om bij andere (onafhankelijke) instanties informatie in te winnen over problemen en eventuele oplossingen. Dat lijkt mij eerlijker gezegd belangrijker voor het individu dan de in het manifest bepleite patiëntenraden, waarvan de vormgeving en het voortbestaan mogelijk niet eenvoudig te realiseren zullen zijn. In het algemeen trouwens is het Liberaal Manifest niet geschreven vanuit de gewone patiënt die relatief het meest met de huisarts te maken heeft en minder — maar dan in ernstiger mate — met ziekenhuizen en specialisten. Verheugend is het dat in het Liberaal Manifest wordt gepleit voor de mogelijkheid om een andere medicus te raadplegen, zij het dat dit wordt beperkt tot ernstige gevallen bij twijfel aan de juistheid van de diagnose of therapie. Helaas wordt niet vermeld wie dat bepaalt. Een duidelijk voorbeeld is de positie van de ziekenfondspatiënten

die gedwongen zijn om zich bij een bepaalde huisarts in te laten schrijven. Ook een ander verschijnsel namelijk het tegen betaling overnemen van een praktijk door beginnende jonge artsen — met veelal geen andere keuzemogelijkheid voor de beginnende arts — doet archaisch aan. Als ik dit opmerk dan weet ik dat genoemde voorbeelden samenhangen met het bestaan van ziekenfondsen en met de pensioenvoorziening. Ten principale doen beide voorbeelden echter sterk denken aan het middeleeuwse gildewezen en als zodanig dient een Liberaal Manifest dit soort onderwerpen aan de orde te stellen.

De verantwoordelijkheid van de mensen zelf voor hun eigen gezondheid komt toch wel erg mager uit de verf in het onderdeel „Mens en gezondheid” van het Liberaal Manifest. Recent is in de kranten de start van een onderzoek van de Landbouwhogeschool te Wageningen naar zwaarlijvigheid aangekondigd. Geschat wordt dat 1.6 miljoen Nederlanders te dik zijn of zich te dik voelen. Eén der onderzoekers, professor Hautvast, stelde dat vòòr de Tweede Wereldoorlog in de gemiddelde levensmiddelenwinkel 800 verschillende producten te koop waren tegen thans 10.000. De doorsnee-consument kan in het algemeen niet nagaan wat de samenstelling is van grote delen van het voedselpakket dat hij of zij dagelijks nuttigt. Met name blijft verborgen welke viezigheid door dit voedsel is gemengd, al doet enige kennis van vreemde talen bij bestudering van etiketten soms wonderen. Hij is spijtig dat het Liberaal Manifest hier niet op ingaat.

Regelmatig hoor ik over kinderen die 's ochtend een boterham met mayonaise eten, 's middags allerlei zoetigheid tot zich nemen en die 's avonds naar een cafetaria worden gestuurd voor patates frites. Ik geef toe dat ik daarbij niet doel op de lezerskring van „Liberaal Reveil”. Maar ja dat is ook slechts een kleine minderheid van de bevolking. Desalniettemin komt het voor dat jongeren van nog geen dertig jaar gebruik moeten maken van de WAO en dat aanstaande moeders op kosten van de gemeenschap afslanken in ziekenhuizen als voorbereiding op een bevalling. Ik geef die illustraties om aan te tonen dat ik het noodzakelijk vind om de vormgeving van de eigen verantwoordelijkheid van de mens meer te benadrukken. Trimmen en lichamelijke opvoeding op scholen — zoals bepleit in het Liberaal Manifest — bieden daarvoor geen soelaas. Tenminste zou men dieper moeten ingaan op gezondheidsvoorlichting en op de verschaffing van informatie over ons voedsel. Soortgelijke opmerkingen zijn te maken over het door medici voorgeschreven medicijnverbruik. Niet zelden kunnen patiënten de diverse medicijnen slechts onderscheiden aan de kleur in plaats van aan de effecten. Het lijkt er veel op dat deze massaliteit van medicijnen iets anders camoufleert namelijk gebrek aan tijd. Preventie lijkt in dit licht een hobby te zijn.

Het is een bekend gegeven dat de technische mogelijkheden op tal van terreinen schier onbegrensd lijken te zijn. Zo kan bijvoorbeeld bijna iedere auto worden gerepareerd en kan ieder slecht („niet gezond”) huis worden verbeterd, mits ervoor wordt betaald. Voor het overgrote deel van de bevolking is de overheid de partij die bij het woningbouwbeleid de grenzen stelt terwijl in het geval van de auto de consument zelf beslist. Maar hoe zit dat nu met die overheid

op het terrein van de gezondheidszorg. Ziekenfondsen, artsen en verzekeringsmaatschappijen hebben het voor het zeggen. De meeste mensen zijn verplicht zich bij een bepaalde instantie te verzekeren, ook als dat voor hen financieel nadelig is.

In het hoofdstuk „Behandeling en ethiek” wordt het ethisch vraagstuk van de toelaatbaarheid van ingrepen ogenschijnlijk beperkt tot orgaantransplantaties. Een en ander is een zaak die zich — in de geest van het manifest — afspeelt tussen arts en patiënt. Indien door nieuwe ontwikkelingen in de medische wetenschap nieuwe mogelijkheden worden gecreëerd, kan het leven van een mens wederom op een andere wijze worden verlengd. Waar ligt hier de rol van de overheid? En wat is hier de betekenis van een referentie aan het medisch tuchtrecht en intercollegiale informatie. Juist waar het gaat om de grenzen van hetgeen betaalbaar en controleerbaar is.

De betaalbaarheid van de gezondheidszorg is in het Liberaal Manifest onder meer aan de orde waar wordt vermeld dat het aandeel van de volksgezondheid in het nationale inkomen thans 8.2% bedraagt en dat „volgens internationaal redelijk geachte normen” dit aandeel mag stijgen tot 10%. Naar mijn mening is dit volstrekt nietszeggend. De internationaal „redelijk geachte belastingdruk” is iets lager dan in Nederland, het is zeer waarschijnlijk dat alle „internationaal redelijk geachte” aandelen voor diverse activiteiten bij elkaar opgeteld meer dan 100% bedragen. Daarnaast staat Nederland nog een sterke vergrijzing te wachten en daarmee een potentieel stijgende claim op het „aandeel van de volksgezondheid”. Op blz. 12 (regel 50—55) wordt ingrijpen van de overheid noodzakelijk geacht om de kosten te beperken. De vormgeving van dit overheidsingrijpen komt echter niet uit de verf. Zelfs een item als het verplichte eigen risico — wat men daar verder ook van moge vinden — komt niet terug in het Liberaal Manifest. Nog zinlozer is de mededeling dat de salarissen van medici „slechts zeven procent uitmaken van de kosten van volksgezondheid”. Kennelijk is deze stelling bedoeld om de jaloezie ten opzichte van de medische stand enigszins te relativiseren. Echter, medici, verplegend personeel, ziekenhuizen en geneesmiddelen zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden. Het is dus duidelijk dat een kostenbeheersing in de gezondheidszorg om een bredere benadering vraagt. Dit temeer als men ruimte wil scheppen voor de introductie van nieuwe ontwikkelingen in de medische wetenschap.

In het bovenstaande is ingegaan op een aantal vermeende lacunes in het „Liberaal manifest”. Pasklare antwoorden zijn daarmee uiteraard niet gegeven. Primair gaat het echter om het principiële karakter van de gemaakte opmerkingen. Met nadruk wil ik tenslotte stellen dat het zeer verheugend is dat actuele onderwerpen als euthanasie, de DNR-recombinant en de bio-psychiatrie een duidelijke plaats hebben gekregen in het Liberaal Manifest. Het is te hopen dat juist dergelijke onderwerpen tegen het licht van de rolverdelingen tussen overheid, patiënt en deskundigen nader uitgewerkt zullen worden.

Marginale mijmering rond "Mens en Welzijn"

Y. P. W. van der Werff

Het voorliggend manifest lijkt een typisch resultaat van karakteristiek liberaal „hardop denken”... in vijfvoud. Ik mijmer in de marge (pag. 14/5).

Van de voorgelegde liberaalfilosofische beginselverklaring uit moet dit LM '80 „een meer beleidsgerichte uitwerking vormen” (5A 21/1). Het gebruik van de comparatief „meer” lijkt wat aanvechtbaar; erger acht ik het ontbreken van een manifeste koppeling tussen filosofie en uitwerking zowel m.b.t. het begrip beleid als t.a.v. dat van welzijn.

Mag ik onder „beleid” verstaan een stelselmatige opzet tot het georganiseerd beheersen van de maatschappij door middel van processen van sturen (toekomstgericht) en regelen (van verleden uit op heden gericht). De kunst hierbij is van filosofische abstracties uit via het formuleren van doelstellingen tot het streven naar concrete verwezenlijking te geraken. De voorliggende tekst zal dan in ieder geval de doelstellingen moeten bevatten en aanduiding van de programmering op wezenlijke punten en qua uitgewerkte inhoud en in tijd; enige aanduiding van prioriteitsstelling is in dit stadium eigenlijk zeker al gewenst. Quod non!

Het doel van dat geschrijf is immers het verkrijgen van een tekst, die - naar wij hopen en verwachten - door de samenleving bij monde van het electoraat - althans van een deel van de kiezers - na vaststelling via onze leden aanvaard wordt als uitgangspunt voor het bedrijven van beleid in naam van de liberale politiek 1). De volgende en eigenlijk belangrijkste en vruchtdragendste fase voor een politieke partij is dan het streven naar verwezenlijking in de vorm van uitvoering of toepassing van zo'n program via regelingen en betalingen door de overheid; zo iets gaat over het algemeen wat makkelijker als regeringspartij dan als oppositie, maar eerste vereiste blijft onder alle omstandigheden nauwkeurig te weten wat en hoe! Als handleiding daartoe heb ik aan de voorliggende tekst niet veel, hetgeen - gelukkig - minder erg is dan het lijkt: onze volksvertegenwoordigers op gemeentelijk, provinciaal, landelijk en internationaal niveau beschikken wetgevend en uitvoerend over voldoende algemeen inzicht en kennis. De beleidsformulering voor deze „centrale doelstelling van liberale politiek, taakstellend voor onze wensen op allerlei beleidsterreinen” (14A 27/9) behoeft echter meer aandacht 2) dan het hier gebodene.

Welzijn zelf is eigenlijk een karakteristiek liberaal nastrevenswaard begrip, berustend op ratio en emotie 3). Het zich als individu beschermd weten tegen geweld, armoede en verlatenheid evenals het verwachtingspatroon van een volstrekt gelijke behandeling in sociale rechtvaardigheid door of namens de overheid vormen van dat welzijn onmiskenbaar onderdeel. Dat welzijn kan slechts gedijen in de democratische rechtsstaat... al blijft ook daar de menselijke werkelijkheid ten principale en op onderdelen schromelijk achter bij

het ideaal. Doch zelfs bij een ideale staatkundige toestand zou de persoonlijke taxatie en appreciatie van werk- en leefomstandigheden het zich welbevinden bepalen (VVD Gem. prog. '78 XIV.1.). De staat kan de burger met zorg omringen, maar vermag geluk nimmer te verschaffen (K.L. Poll passim). Deze constatering mag geen vrijbrief vormen voor bestuurlijke onthouding: onze samenleving met een hoogste bevolkingsdichtheid ter wereld, met een land van mest en mist en dan nog grotendeels onder zeespiegelpeil noopt bij voortduring tot het nemen van maatregelen met het oog op heden en toekomst. Juist het huidig bestel, soms met het anglicisme „welvaartsstaat” aangeduid, roept de verantwoordelijkheid voor algemeen en specifiek welzijn op. Nu behoort „welzijn” met „duidelijk”, „creëren”, „gewoon”, „randvoorwaarden” en „hobbels” tot de categorie zeer veel gebezigde woorden in ons politiek taalgebruik. Zo'n hoge frequentie belooft weinig goeds voor de betekenis, die aan de term gehecht wordt, maar ondanks de stoplappensfeer zit er toch iets van gevoelswaarde en gevoelens van waarde in. Bij sommigen roept het woord welzijn visionaire associaties op van diep ingrijpende veranderingen in onze samenleving; anderen richten zich erbij op de concrete noodzaak van sociale zorg of op - zoals bij de „oude” welvaartsstaat - volledige werkgelegenheid. Ik wil trouwens het sparen van bijzondere bloedzuigers of van walvissen hierbij evenmin veronachtzamen. Maar bij het ontwikkelen van elk welzijnsbevorderend beleid zal een overheid bevrijdend, vrijwarend en uniformiserend dienen op te treden aan de ene kant, en kansbiedend en differentiërend anderzijds.

Landelijke voorwaarden en lokale vervulling behoeven op vrijwel ieder welzijnsgebied nog nauwkeurige formulering ter wille van een behoorlijk bestuursinstrumentarium en doelmatig bestuurlijk mechanisme voor overheden en georganiseerde burgers. Zonder scherpzinnige nadere uitwerking verwacht ik weinig van een - pseudo!?! - scheiding tussen beleidsbepaling en -uitvoering, hoe zuiverend aantrekkelijk het ook moge lijken; afscherming van bureaucratie lijkt mij belangrijker. Klakkeloos wordt eveneens voorbijgegaan aan een leuk ander vraagstuk: maar al te gemakkelijk vloeit een vast centraal patroon van voorgeschreven planning op elk gebied voort uit de noodzaak van staatsbemoeienis, van ordening van schaarse ruimte, van afstemming op financieel-economisch gebied, van programmering van zelfs welzijn! Bevordering van verscheidenheid in opzet blijkt daarbij vrijwel steeds taboe:

eenvormige planning is immers aanzienlijk eenvoudiger, ogenschijnlijk beter in de hand te houden en beheersbaarder, misschien zelfs goedkoper! Het gaat er echter niet om mee te leven met de arme cliënten of slachtoffers, maar om afbakende beheersingsmechanieken te ontwerpen. Die mis ik.

Natuurlijk vinden we welzijn voor alle individuen - jong en oud - van onmiskenbaar belang en zo ook voor de samenleving als geheel; „Ons aller streven” belicht dat ook wel, het zit er wel in, maar het komt er niet uit. Direct verraadt waarachtig dan de oude pseudoliberalen Adam zich in de volgende paragraaf door ons als waardevolle componenten allerlei mogelijkheden - dat is nog eens wat anders dan gezichten! - voor te houden in een welgemeend,

doch warrig mixtum over vrijetijdsbesteding, cultuurbeleven inclusief kunstgenieten en sportbedrijven. Sinds Veblen (ruim drie generaties geleden) en Dumazedier (le travail ne s'identifie plus à l'activité"), 4) werd toch de vicieuze cirkel van vrijblijvendheid over welzijn in het platte vlak dankzij maatschappelijk verontwaardigd - zelfs liberaal - bewustzijn tot driedimensionale proporties opgevoerd in een opstijgende spiraal van geïntegreerde samenlevingsaspecten; niet alleen geldend voor overheden als verantwoordelijk algemeen regelend bestuurder, maar net zo goed voor overheid en particuliere instelling of bedrijf te onderhouden en in acht te nemen als directe werkgever: volledig geïntegreerde welzijnsaspecten zijn op elk gebied essentieel voor het functioneren van iedere organisatie als zodanig.

Wanneer er dan naast die algemeen allesomvattende uitgangspositie van welzijn een vernauwing plaats vindt, niet in de zin van verenging, maar van toespitsing op specifieke werkerreinen, dan wordt toch al jaar en dag - de „beraadsgroep knelpunten" hield nog geen half jaar geleden een nostalgische lustrumbijeenkomst! - een driedeling in kernfuncties gehanteerd:

- zorg
- educatie
- recreatie

Die indeling wordt algemeen als bruikbaar aanvaard. Indien men daaraan voorbij wil gaan, zal dat toch slechts geargumenteed en gemotiveerd, bij voorkeur met aanbieding van een alternatief kunnen geschieden. Dat is niet gebeurd: ik voorzie dan ook bij politiek-programmatische vergelijkingen en zeker bij eventuele besprekingen m.b.t. kabinetsformatie heilloze toestanden. Met het LM '80 valt immers niet te vergelijken: het moet er eerst nog uitgepuurd worden! Een nader program zal op deze punten met behoud van de gebruikelijke indeling beslist tot stelselmatiger uitspraken moeten komen 5). Ik waarschuw ervoor, dat vele onwelwillenden, die zich een dergelijke moeite niet willen getroosten, klakkeloos publiekelijk zullen verklaren, dat de VVD blijkens LM '80 niet over een wezenlijke, laat staat indringende standpuntbepaling m.b.t. Mens en welzijn beschikt.

Onwaar, want bij nauwkeurig zoeken valt er best waardevols te vinden. Maar het is net als op de vlooiemarkt: tijd, geduld en verbeeldingskracht zijn belangrijker dan geld. Dat is trouwens voor alle welzijnsbehartiging op zichzelf geen slecht uitgangspunt.

Nogmaals: zowel in algemene zin als m.b.t. concrete uitvoering bevat de voorliggende tekst een aantal behartigenswaardige uitspraken. Maar de echte moeilijkheden worden niet voorzien, zelfs ontlopen: Stelselmatige aandacht voor opzet, behoefte en gebruik van collectieve voorzieningen ontbreekt; dat is vooral jammer, omdat die in welzijnsland welig, hoewel voor sommigen nog schaars, tieren. Wat zullen nu onze criteria zijn om wel of niet een „breed scala van voorzieningen" (14B 66; cf. 15A 11) te bevorderen? Meestentijds bijvoorbeeld „betaalt de gebruiker" (15B) niet of nauwelijks. Ik zou onze leden en kiezers niet graag de kost geven, die èn op educatief cultureel terrein - studie, amateuristische kunstbeoefening, uitvoeringen of tentoonstellingen - èn op recreatief dito - ontspanning in de natuur of sportbeoefening - grotelijks genieten en

profiteren van het dankzij overheidsbeleid beschermde, gebodene... en bekostigde zonder dat dezulken ook maar enigszins peinen over eigen directe financiële inbreng in verhouding tot de werkelijke kosten! Dat is niet erg, maar men zal zich ermee bezig moeten houden. Bovendien attendeer ik erop, dat met overheid juist op de genoemde aandachtsvelden te denken valt aan de drie overheden, veelal dan ook nog in samenspel met particuliere organisaties. Ook hier doemen dan weer immense problemen op: ze worden wel terloops genoemd, niet stelselmatig behandeld. Toch zijn ze fundamenteel:

— het vraagstuk van de decentralisatie: op welk niveau zullen beleid en uitvoering bepaald worden (uitspraak onder „hulp” 14C 45/8);

— het vraagstuk van de democratisering valt hieraan te koppelen: is de volksvertegenwoordiging verantwoordelijk (publiekdemocratisch model)? welke dan: gemeenteraad, provinciale staten, staten-generaal?

Verwachten we iets van complementariteit? Kan juist dit gehele, brede welzijnsterrein bij uitstek dienstig zijn bij de ontwikkeling van representatieve democratie naar betrokkenheidsdemocratie (Gemeenteprogram '78).

— het vraagstuk van de verhouding van particuliere instellingen tot overheid en van het fungeren van vrijwilligers naast professionals had bij stelselmatige, voor alle terreinen geldende uitspraken gewonnen; bovendien had zeker in ons program het „gapend” onderscheid tussen de grote, krachtige, gevestigde instellingen en hun lobby's tegenover de soms vertederende, vaak tot wanhoop brengende goed-, soms kwaadwillende spontane groepen aan de orde moeten komen.

Ik signaleer nog eens apart een enorm, ons allen aansprekend aspect: Ik koester de overtuiging, dat wij allen daarvan nadere uitwerking en doorwerking voor het gehele maatschappelijk gebeuren onmisbaar achten: de eis van kwaliteitsverhoging als beleidsuitgangspunt (14A 35/6). Behoud en bevordering van kwaliteit zal in alle sectoren van de samenleving centraal moeten staan en als criterium aangelegd moeten worden. Juist op het ongewisse welzijnsterrein moet erop gehamerd worden, dat uitsluitend stimulering en bevordering van werkelijke kwaliteit recht kan doen aan de behoeften van individu en gemeenschap. De twijfel is daarbij overigens alleszins gerechtvaardigd of meerderheidsdemocratie kwaliteitsbevorderend kan werken.

Veelal zal een kwaliteitseis een welhaast onmogelijke opgave betekenen: reden temeer om het in een ambitieus manifest, gericht op het aangebroken decennium centraal te stellen.

Indien „Mens en welzijn” een „gedreven” tekst zou bevatten, indien het stuk zicht op een liberale samenleving in al zijn vezels zou bieden, had ik mij graag laten meeslepen; dan zou ik niet (durven) zeuren over gebrek aan inhoud, analytisch onvermogen en onvoldoende systematiek. Maar tekst en inhoud vallen niet op door originaliteit, doch vallen tegen door conventionaliteit.

Niemand van goeden wille kan bezwaar aantekenen tegen wat er staat, doch wie zal erdoor geïnspireerd raken?

Noten: 1) Ik weet heel goed dat vrijwel geheel Nederland een aantal uiterst belangrijke liberale beginselen volledig onderschrijft, maar

juist daarom zijn die algemeen menselijke en staatkundige beginselen ontoereikend voor concreet onderscheid in politieke richting en profilering. Zeker voor de eerste helft van het '80-er decennium zal alleen de VVD het liberalisme in staatkundige zin gestalte kunnen geven en dan ook als zodanig een monopoliepositie moeten innemen. Dit in afwijking van sommige interpretaties van „Perspectief” (26 B).

2) Overigens tref ik hieromtrent twee aanvechtbare uitlatingen aan op 22 A 25/39, waar een versterking van overheid en bureaucratie/meritocratie wordt voorgestaan, althans een dergelijke versterking als uitvloeisel van het bepleite te verwachten valt, en op 24B 34/42, waar de stelling opgeld doet, dat zelfstandige uitvoering tot „depolitisering” zou kunnen leiden. Zo'n uitvoeringsonafhankelijkheid betekent natuurlijk nooit het neutraliseren - overigens: waarom zouden wij daar voorstander van zijn?? -, maar uitsluitend het aanbrengen van schutkleuren of politieke mimicry.

3) Die constatering staat natuurlijk geheel los van de algemene dito, dat overheidsbeleid veelal irrationeel en weinig logisch is. In hoeverre bij welzijnsbeleid sprake is van cumulatieve werking te dezen, laat ik hier buiten beschouwing.

4) De tegenhanger is erg goed verwoord in 14A 58/62.

5) Daarenboven zou het ook zinnig zijn wat dwarsverbindingen aan te brengen; het zgn. „dwarskijken” van de harmoniesatieraad ook hier toegepast bijvoorbeeld: 14B 34/42 naast 11C en 12A (Mens en ontwikkeling); 15A 52/65 naast 11C 55/65 (Mens en ontwikkeling); 14C 60 sqq. naast 17C (Mens en arbeid); 14C 10 15C 30 naast 21B (Mens en organisatie) en 24B & C (Mens en staat).

Mens en omgeving

ir. E. M. Storm

„Wie luistert er naar wat zijn buurman, zijn collega, werkelijk beweegt? Sinds de tweede wereldoorlog zijn wij driftig doende geweest materiële welvaart te verwerven, te verdelen. De armoede is vrijwel voorbij. Doch weinigen zijn tevreden. De maatschappij is kil geworden. De ruime tolerantie is vaak moeilijk te onderscheiden van onverschilligheid. Abstracte structuren van organisatie en techniek vervreemden. Het taalgebruik van bestuurders is verhullend en daardoor onmenselijk”.

Wie verwacht, dat deze inleidende zinnen in het Liberaal Manifest tot een duidelijk, menselijk en realistisch pleidooi voor een liberale omgeving voor de mens zullen leiden, komt van een kille kermis thuis.

Thuis?

Waarom accentueert het Liberaal Manifest het abstract-verhullende begrip „leefmilieu”, (. . . „de nieuwe schaarste” . . .) en begint het niet veel dichter bij huis: gewoon thuis?

Omdat de dagelijkse omgeving van huis, tuin en keuken, van onze huisgenoten en vriendenkring, van huisje, boompje, bestje, een verouderde of overwonnen schaarste zou zijn? Zelfs liberalen weten toch wel beter. Of zou dat alles voor een politiek manifest te gewoon worden gevonden?

Een omgeving waarin een mens gewoon zichzelf én medemens kan zijn moet vóór alles aan een aantal eenvoudige eisen voldoen.

Voorwaarden die ook door liberalen manifest moeten worden gemaakt.

Een eerste eis die aan het hoofdstuk Mens en omgeving mag worden gesteld, is dat duidelijker onderscheid wordt gemaakt tussen „omgeving” als onderwerp van beleid op het gebied van de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting, en „milieu” als onderwerp van milieubescherming, milieuhygiëne en veiligheid.

Milieubeleid komt in het liberaal manifest ruimschoots aan de orde. Toch komt het niet erg uit de verf. De aanhef is prima: „Een gezond leefmilieu is voorwaarde voor de ontplooiing van de mens”. Het milieubeleid dient zich te richten op de actieve medewerking van individuele burgers, bedrijven en instellingen. Hun medewerking moet worden verkregen door hen een kans te geven initiatieven te ontplooiën en verantwoordelijkheid te dragen. De overheid moet samen met milieu-organisaties de mensen indringend voorlichten. En de overheid moet aangeven wat van allen mag en moet worden verlangd.

Het manifest is in het concretiseren daarvan niet erg duidelijk.

Evenmin wordt duidelijk wat wij van onze overheid mogen verlangen. Omdat „de verwevenheid met praktisch alle terreinen van overheidsbeleid op alle bestuurlijke niveaus . . . het voeren van een consistent milieubeleid ingewikkeld maakt”? Omdat „onverkort” wordt vastgehouden aan een gedecentraliseerde

uitvoering van het milieubeleid? Omdat de „normstelling die op rijksniveau gestalte moet krijgen . . . de vertaling is van de aanspraak van de burger op een gezond leefmilieu”?

De dilemma's en problemen lijken door het manifest eerder verergerd dan opgelost te worden. Nogmaals: begin met het milieubeleid en het ruimtelijk beleid te ontwarren. Waar de aanspraak van de burger op een gezond leefmilieu in normen gestalte krijgt moet dan ook een eigen instrumentarium ontwikkeld worden, in plaats van te blijven leunen op de instrumenten van het ruimtelijk beleid. En als er „een stelsel van milieu-beleidsplannen” van de provinciale overheid moet komen, laat daar dan ook het vormgeven van dat beleid aan over, in plaats van daarbij slechts te denken aan het gedecentraliseerd uitvoeren van het kennelijk centraal gevormde beleid.

Realistisch is het pleidooi voor geleidelijkheid bij het uitbouwen van milieuvoorschriften. De industrie moet in de gelegenheid zijn zich er inventief en creatief op in te stellen. Desondanks kunnen milieuvoorschriften tot belangrijke kostenverhogingen leiden, waardoor werkeloosheid kan ontstaan. „Milieuwetten moeten daarom tijdelijke steunmaatregelen mogelijk maken, die sluiting kunnen voorkomen”. Alsof de zilveren koorden niet ook op dit terrein tot centralisatie zullen leiden. Als we dat willen: tant pis. Maar dan liefst zonder decentraal sausje. Willen we werkelijk decentraliseren, dan moeten daar concrete instrumenten en middelen voor op tafel komen.

Naast de nieuwe schaarste, het gezonde leefmilieu, blijft ook „de ruimte” als een schaars goed genoteerd.

Is dat terecht en verstandig?

Die vraag is niet bedoeld voor economen, maar voor politici. Biedt het proclameren van zo'n nationale schaarste een liberaal de meest effectieve ingang om werkelijke vrijheid te bevorderen, zoals het manifest onder de kop „normstelling en planning” suggereert? Goed, er is een voorbehoud ingebouwd, de noodzakelijke planning „mag niet vervallen in een bureaucratische bezigheid”. Maar wat leert ons de werkelijkheid? Het hoofdstuk Mens en staat valt wat dat betreft met de deur in huis: de bureaucratie lijkt (sic) onderhevig aan de wet van de verminderde meeropbrengst. Het individu gaat zich machteloos voelen in een onontwarbare kluwen van regelingen en bepalingen. „Meer overheid wil niet zeggen betere overheid”.

Hetzelfde geldt voor de ruimte. Ook daar gaat het niet om meer, maar om beter. Het gaat om de verschillende gebruiksmogelijkheden, om het uitbuiten van geografische gegevens, om het voldoen aan goed geformuleerde gebruikerswensen, om inzichtelijke besluitvorming. Het gaat in de ruimtelijke ordening om het zodanig op reële behoeften én op elkaar afstemmen en integreren van de ruimtelijke aspecten van verschillende maatschappelijke activiteiten, dat het functioneren van het geheel de kwaliteit van de onderdelen verhoogt. Andersom geldt het evenzeer: het geheel moet méér zijn dan de som van de delen.

Niet „de ruimte”, maar een dergelijke kwaliteit is schaars. Liberaal beleid moet zich richten op het bevorderen van die kwaliteit. Op de ruimtelijke innovatie van stad en land. Op veelzijdigheid, intensiteit en keuzemogelijkheid.

Met betrekking tot de Randstad en de stadsvernieuwing en voor een integraal vervoersbeleid geeft het manifest enkele aanzetten. Maar dichter bij huis laten beginselprogramma en manifest het afweten. Het (eigen!) dak boven het hoofd ontbreekt geheel. Het grondbeleid eveneens.

Voor de strijd tegen de woningnood en de onrechtvaardige verdeling van de woningvoorraad zullen zowel het ruimtelijke orderings- en bouwbeleid als het huur- en subsidiebeleid een rol moeten spelen. Het manifest biedt op deze punten geen enkel houvast aan een verkiezingsprogramma. De woning als meest wezenlijke omgeving voor de mens lijkt gewoon vergeten. Of vormt de woning en de woonomgeving een verdrongen probleem?

Juist in het Liberaal Manifest zou het taboe doorbroken moeten worden dat heerst rond de volkshuisvesting als terrein van gigantische inkomensoverdracht. Als terrein waar de relatie tussen bouwkosten en woonlasten met de dag verder de mist ingaat. Waar nog grote woningnood heerst en desondanks nieuwbouwwoningen leeg blijven staan. Waar leegstand in de oude steden een stadsguerrilla provoceert. Waar grote groepen buitenlanders als paria's worden behandeld.

Er resteren nog een paar maanden voor discussies over beginselverklaring en manifest. Er zullen amendementen en moties te over zijn. Het hoofdstuk Mens en omgeving zal daarna grondig herschreven moeten worden: het zal impulsen moeten geven om mensen en organisaties in hun eigen omgeving in beweging te krijgen.

Arbeid : persoonlijke ontplooiing of maatschappelijke bijdrage?

J. A. A. van Doorn

Arbeid staat centraal in onze Westerse maatschappij. Dat is eigenlijk een merkwaardige zaak, om niet te zeggen een uitzonderlijk iets. Andere samenlevingen, hoewel evenzeer gebouwd op massaal gepresteerde productieve arbeid, waren zelden of nooit door die arbeid gebiologeerd; arbeid was noodzakelijk, zo zag men in, maar als zodanig nauwelijks een erg preferabele activiteit en zeker geen ideaal.

In het Westen daarentegen staat arbeid al eeuwenlang hoog aangeschreven, zowel uit persoonlijk als uit maatschappelijk oogpunt. Daaruit is dan ook te verklaren dat nagenoeg alle grote politieke conflicten in de afgelopen eeuw mede een strijd waren om de plaats en de organisatie van de arbeid. Men mocht over de meest wenselijke inrichting van het arbeidsbestel diepgaand van mening verschillen, maar men ontkende nimmer dat arbeid een uiterst belangrijke levensopgave was en een maatschappelijke noodzaak tevens.

In de afgelopen kwart eeuw is de eenstemmigheid groter geworden dan ooit tevoren. Het werd vanzelfsprekend van eenieder te verwachten dat hij zijn volwassen leven vrijwel onafgebroken productief werkzaam zou doorbrengen; een „arbeidsloos inkomen” werd - voor het eerst in de geschiedenis - algemeen verworpen. Als we als burgers van deze moderne samenleving op één punt aan elkaar gelijk zijn geworden, dan is het wel als werkers.

Ommekeer?

Zoals wel vaker is waar te nemen viel deze voltooiing van ons maatschappelijk bestel als arbeidsbestel samen met het ontstaan van nieuwe twijfels en kritiek. In het afgelopen decennium werden die twijfels duidelijk hoorbaar, enerzijds gestimuleerd door het debat over „de grenzen van de groei”, anderzijds door een hardnekkig gebleken werkloosheid. Toch zouden deze factoren niet hebben geleid tot een fundamenteel debat over nut en zin van de arbeid als zodanig, indien er al niet onzekerheid had bestaan in een diepere bewustzijnslaag. In feite constateren we heden ten dage een breuk in ons traditioneel arbeidsethos.

Het kan niet de bedoeling zijn op deze plaats nader in te gaan op uitingen en achtergronden van dit fenomeen. Wij constateren slechts het feit dat arbeid als zodanig een omstreden zaak is geworden en niet langer een vanzelfsprekendheid.

De discussie neemt vooral twee vertrekpunten. Het ene wordt gevonden in de vraag of arbeid niet allereerst de ontplooiing van de persoonlijkheid moet dienen; daarmee wordt de kwestie van het economisch nut van arbeid bewust naar de tweede plaats verschoven dan wel geheel uit het gezichtsveld. Het andere vertrekpunt van de discussie betreft gerezen twijfel juist aan die maatschappelijke nuttigheid: zijn wij al niet verzadigd met materiële goederen en zal

een gemechaniseerde economie het niet af kunnen met steeds minder arbeidsinspanning?

Men kan met recht opmerken dat dergelijke vragen nog slechts in beperkte kring serieus leven. Men kan eraan toevoegen dat ze voor onze welvaartsmaatschappij klemmender zijn dan voor de Derde Wereld, waar de mobilisatie van de arbeid pas goed op gang aan het komen is. Maar wie voor ons land tracht te doordenken hoe de politiek in de jaren tachtig gestalte moet krijgen, kan om de gestelde vragen niet heen. Blijkens artikel 7 van de ontwerp-beginselverklaring en de paragraaf over „Mens en arbeid” van het concept-Liberaal manifest 1980 heeft de VVD dit kennelijk begrepen: de gesignaleerde kwesties komen niet alleen aan de orde maar ze leiden tot opmerkelijke standpuntbepalingen.

Aarzelings

Een gemakkelijke zaak heeft men het niet gevonden. De toelichting op de beginselverklaring toont zelfs enige verdeeldheid, des te opmerkelijker omdat verdeeldheid in de gepresenteerde stukken vrij uitzonderlijk is. Dat men zozeer met de kwestie worstelde valt niet te verbazen. Het moet voor veel liberalen verleidelijk zijn afscheid te kunnen nemen van een maatschappij waarin arbeid algemeen en consequent als arbeids**plicht** wordt gedefinieerd; toch is het evenzeer een feit dat liberalen vaak afkomstig zijn uit kringen waar maatschappelijke nuttigheid en persoonlijke werksatisfactie relatief gemakkelijk zijn te verenigen, dit in tegenstelling tot menig handarbeider, die zijn arbeid allereerst als een last zal ervaren. Zoals uit de Toelichting op artikel 7 van de Beginselverklaring blijkt (pag. 6), is er sprake van twee stromingen. De ene staat op het standpunt dat wie lichamelijk en geestelijk in staat is tot het verrichten van arbeid, daartoe ook bereid moet zijn; aan het kiezen voor niet-betaald vrijwilligerswerk mag geen inkomen worden verbonden. De andere stroming wenst dit laatste wél toe te staan, uitgaande van de huidige moeilijkheid eenieder betaalde arbeid te bieden en in het vertrouwen dat van een dergelijke liberaliteit geen misbruik zal worden gemaakt. Zij onderschrijft, met andere woorden, het laatste deel van artikel 7: „Ook voor hen. . . , die geen betaalde arbeid (meer) kunnen **of willen** verrichten, dient een menswaardig bestaan verzekerd te zijn.” (onze cursivering - JvD). Er zijn voor dit standpunt naast principiële ook zeer praktische argumenten. Waarom zou men niet beginnen de verschillen tussen betaalde en onbetaalde (vrijwilligers-) arbeid te verminderen? Zou dit niet tevens bijdragen tot het terugdringen van de neiging voor allerlei werk goedbetaalde gediplomeerden aan te stellen terwijl vaak met vrijwilligers kan worden volstaan?

De tegenstanders van de idee hebben echter een sterk argument in hun vrees voor „meer dwang en minder vrijheid in het economisch systeem” (pag. 6, B 55 v.). Het is immers onvermijdelijk dat de invoering van deze nieuwe soort van arbeid zal moeten leiden tot registratie van en controle op vrijwilligerswerk (zie pag. 17, C 37 vv.). Zoiets is evenwel gemakkelijker neer te schrijven dan uit te voeren.

Heeft men voldoende de problemen overwogen die gepaard gaan met het definiëren en begrenzen van dergelijke vrijwilligersarbeid?

Acht men het werkelijk doenlijk effectieve controle uit te oefenen op misbruik, gezien de moeilijkheden die zulks momenteel al teweeg brengt? Is er niet het gevaar van een opwaartse druk op de minimaal genoemde beloning want zullen mét vrijwilligers niet ook de vrijwilligersorganisaties ontstaan en mét die organisaties het denken in vakbondstermen? En dan zien we nog af van praktische problemen zoals de regeling van de sociale zekerheid en het recht op pensioen.

Differentiatie

Waar de voorstanders van het voorstel kennelijk behoefte aan hebben is het scheppen van een speciale categorie van economisch actieven náást de bestaande van normaal gehonoreerde werkers. Dergelijke differentiatie is zeker zinvol. Maar al te gemakkelijk wordt „arbeid” in onze maatschappij als een homogeen iets gezien terwijl naast volledig betaalde arbeid zeker plaats is voor vrijwilligerswerk tegen enige vergoeding. Niet alle soorten van arbeid verdienen gelijke honorering, zo lijkt de gedachte.

Naar onze mening dient men het dan echter in een andere richting te zoeken. Arbeid zou kunnen worden onderscheiden in inspanning die direct gevraagd wordt en algemeen als productief geldt en arbeid die weliswaar nuttig is te achten maar allereerst een wijze van ontplooiing vormt.

Nu de marktsector geleidelijk inkrimpt - in feite een proces van de-industrialisatie - is de verleiding groot om uitbreiding van de werkgelegenheid te zoeken in de non profitsector. Daar de beloning van deze arbeid in betere tijden echter is gekoppeld aan die in de marktsector, ontstaat een soort van „oneerlijke concurrentie” waarbij de arbeid die nodig is voor welvaartshandhaving en welvaarts-groei, geen speciale attractie meer heeft, met alle gevolgen vandien.

Hier nu is differentiatie best zinvol. Wil men de productieve sector versterken, dan zal in plaats van het huidige, wat achteloos geïntegreerde beleid een tweesporig arbeidsmarktbeleid moeten worden ontwikkeld, te omschrijven als een productiviteits- naast een werkgelegenheidsbeleid 1). Waar arbeid de productiviteit aanwijsbaar dient - en in de marktsector is dit bewijs betrekkelijk eenvoudig te leveren - moet een hogere beloning worden toegekend dan in die segmenten van de publieke sector waar arbeid weliswaar zinvol en nuttig is maar niet noodzakelijk en waar de productiviteit bovendien niet of nauwelijks is te meten.

Op deze wijze wordt de arbeid gedifferentieerd naar maatstaven die eigen zijn aan arbeid in het algemeen: in het ene geval overheerst de maatschappelijke nuttigheid - waartegenover een relatief hogere beloning staat - in het andere geval is ontplooiing de voornaamste winst, die echter moet worden „betaald” met een meer bescheiden vergoeding. Een bijkomend maar niet onbelangrijk voordeel is gelegen in het feit dat, terwijl de toestroom naar de marktsector wordt bevorderd, de kosten van de publieke sector gelijktijdig worden verlaagd.

Uitdagend

Het is zonder meer duidelijk dat een dergelijk differentieel beleid niet gemakkelijk is uit te voeren. Realisering zal stuiten op krachtige

tegenstand van gevestigde belangen, niet in de laatste plaats van de zijde van de bonden die de werkenden in de zogenaamde kwartaire sector - de sector van niet-commerciële diensten - verenigen.

Dat we de gedachte niettemin willen introduceren komt voort uit onze overtuiging dat op deze wijze ons verstarde arbeidsbestel tot grotere flexibiliteit en vitaliteit is te brengen. Voorts staat bij een dergelijk beleid niets in de weg aan de noodzaak tot verdere humanisering van onaangename arbeid; integendeel: de kansen hierop worden vergroot.

Wie de hier schetsmatig ontwikkelde gedachtengang al te uitdagend vindt, mag beseffen dat politieke programma's het uiteindelijk moeten hebben van een zeker profilerend vermogen. De discussie rond de nieuwe liberale beginselverklaring lijkt een uitstekend moment om een dergelijke profilering te introduceren. Het zal lang duren vóór zich een nieuwe kans van dit formaat voordoet.

1) Zie de uitwerking in mijn artikel: „De demobilisatie van het leger van de arbeid: Aanzetten tot een laat-industrieel werkgelegenheidsbeleid”, in: **Beleid & Maatschappij**, 5e jrg., 1978, pags. 154-164.

Mens en arbeid, mens en welvaart: enkele kritische opmerkingen

S. K. Kuipers

In de hoofdstukken „mens en arbeid” en „mens en welvaart” van het **Ontwerp liberaal manifest 1980** wordt een poging gedaan af te rekenen met het traditionele beeld dat van de liberale opvattingen over deze onderwerpen bestaat en dat in het kort hierop neerkomt, dat de liberalen voorstander zijn van de vrije ondernemingsgewijze produktie, dat de invloed van de overheid op de produktie- en bestedingsbeslissingen zo gering mogelijk moet zijn en dat een verdeling van het inkomen zoals deze wordt bepaald door de schaarsteverhoudingen als gerechtvaardigd kan worden beschouwd. Weliswaar wordt de markteconomie nog steeds beschouwd als de meest gewenste organisatievorm van het economische proces maar er wordt erkend, dat de markteconomie niet onder alle omstandigheden en in alle gevallen goed werkt - men denke bijvoorbeeld aan monopolievorming, externe effecten, instabiliteit van bepaalde markten, zoals de grondstoffenmarkten en langdurige perioden van onder- of overbesteding - terwijl de uitkomsten van dit proces wat de verdeling van inkomen en vermogen betreft ook bij het ontbreken van evident monopolioïde situaties niet noodzakelijk als rechtvaardig of gerechtvaardigd kunnen worden aangemerkt. Dergelijke gebreken van de vrije ondernemingsgewijze produktie maken overheidsingrijpen onvermijdelijk en de commissie ter herziening van het beginselprogram komt dan ook met talloze voorstellen die als strekking hebben de vrije markteconomie te amenderen en een steeds grotere overheidsinvloed als onvermijdelijk gevolg hebben.

Het is ondoenlijk in dit besprekingsartikel op alle door de commissie ontwikkelde ideeën in te gaan. Ik zal mij beperken tot die voorstellen welke naar mijn mening verstrekkende gevolgen hebben voor de inrichting en de werking van ons economische stelsel en daarbij uitnodigen tot commentaar. Zoals zal blijken is tegen een aantal van deze voorstellen het bezwaar aan te voeren dat ze òf sterk gedateerd zijn òf onvoldoende doordacht zijn op hun consequenties voor de werking van de markteconomie of te vaag zijn in hun formulering om als beleidsbasis te kunnen fungeren.

1Recht op arbeid

De commissie wekt de indruk, dat ze een ieder recht op arbeid wil toekennen. Ze schrijft namelijk: „Daarom zal de maatschappij zodanige omstandigheden moeten scheppen dat ieder individu, man en vrouw, de gelegenheid krijgt menswaardige en zinvolle arbeid te verrichten die zo dicht mogelijk aansluit bij individuele wensen en bij verworven kennis en vaardigheden”. Indien deze indruk juist is en volledige werkgelegenheid inderdaad meer is dan een nooit volledig te realiseren doelstelling, rijst de vraag of de commissie wel voldoende heeft beseft, dat recht op arbeid nooit kan worden

waargemaakt tenzij men bereid is wezenlijke kenmerken van de vrije markteconomie los te laten. Immers, ten gevolge van de onzekerheid en het tekort aan informatie, waaronder beslissingen moeten worden genomen, zal het binnen geen enkel economisch stelsel mogelijk zijn op elk moment vraag naar en aanbod van arbeid aan elkaar gelijk te doen zijn. Dit is niet het geval binnen de vrije markteconomie, maar evenmin binnen een centraal geleide volkshuishouding. Dat nochtans binnen een centraal geleide volkshuishouding de geregistreeerde werkloosheid nihil is vindt hierin zijn oorzaak, dat òf individuen worden gedwongen banen te accepteren, die ze indien ze in vrijheid zouden kunnen kiezen nooit zouden hebben genomen òf dat de produktie-eenheden van bovenaf wordt opgelegd geen mensen te ontslaan ook al zijn deze mensen overvloedig in de zin, dat ze voor de geplande produktieomvang niet nodig zijn. De eerste aanpassingsmogelijkheid is duidelijk in strijd met het liberale beginsel van de vrijheid van beroepskeuze. De tweede tast de doelmatigheid van de produktie ten zeerste aan, doordat minder wordt geproduceerd dan gegeven beschikbare arbeid mogelijk zou zijn. Binnen een markteconomie zou recht op arbeid, bij voorbeeld geoperationaliseerd door een algemeen ontslagverbod, het economische proces ten zeerste frustreren. Niet alleen wordt hierdoor een rendabele bedrijfsvoering van de ondernemingen onmogelijk gemaakt, waardoor langdurige omvangrijke individuele overheidssteun onvermijdelijk wordt, bovendien ontnemt men het stelsel op deze manier de aanpassingsmogelijkheden die het, wil het levensvatbaar blijven, niet kan missen. Een overgang van de gedecentraliseerde besluitvorming binnen een markteconomie naar een of andere vorm van gecentraliseerde besluitvorming zal onvermijdelijk zijn. Dit alles betekent, dat tijdelijke werkloosheid van individuen binnen de markteconomie als onvermijdelijk moet worden beschouwd. Tenzij men de markteconomie wil vervangen door een of andere vorm van een centraal geleide volkshuishouding, hetgeen schrijver dezes niet graag zou willen, zal men van een recht op arbeid moeten afzien. Dit laatste wil niet zeggen, dat men geen beleid kan voeren, dat erop gericht is dit bezwaar van de markteconomie zo goed mogelijk te ondervangen. Men kan in dit verband bij voorbeeld denken aan een in de betrokken hoofdstukken ten onrechte onbesproken gebleven Keynesiaans stimuleringsbeleid via de bestedingen.

2 Werk voor allen

Onder invloed van de technische ontwikkeling verwacht de commissie in de toekomst een steeds groter wordend gebrek aan banen nodig om een ieder die dat wil te werk te kunnen stellen. Daarom beveelt ze arbeidstijdverkorting, deeltijdse arbeid, tweelingbanen e.d. aan. Daarnaast wil ze zelfs de mogelijkheid creëren de individuen zelf te laten beslissen in hoeverre ze betaalde arbeid willen verrichten dan wel zich via niet-betaald werk aan de maatschappij dienstbaar willen maken.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat de commissie zich in haar toekomstverwachtingen ten aanzien van de werkgelegenheid alsmede in haar aanbevelingen dienaangaande nog al heeft laten leiden door de ervaringen in het afgelopen decennium,

waarin de voortgaande technische vooruitgang en de geringe produktiegroei inderdaad een moeilijke werkgelegenheids situatie hebben doen ontstaan. Indien men echter bedenkt, dat de trage produktiegroei niet in de laatste plaats is toe te schrijven aan de onder invloed van de aardgaswinning en de hierdoor geïnduceerde sterke loonkostenstijging ontstane zwakke internationale concurrentiepositie en dat andere landen bij voorbeeld de Verenigde Staten en West-Duitsland een veel minder dramatisch werkgelegenheidsbeeld hebben laten zien, kan men zich afvragen of het wel verantwoord is er in zijn aanbevelingen vanuit te gaan, dat de jaren tachtig dezelfde ontwikkeling te zien zullen geven als de jaren zeventig. Het antwoord op deze vraag is daarom niet zonder betekenis, daar de voorgestelde maatregelen alle als niet-omkeerbaar moeten worden beschouwd. Mocht de groei in de jaren tachtig inderdaad weer aantrekken dan is een herhaling van de toestand in de jaren zestig, met zijn sterke arbeidstekorten, niet uitgesloten 1). Daarbij komt, dat naar de mening van velen zelfs in de huidige situatie arbeidstijdverkorting e.d. voor de arbeidsmarktproblematiek geen oplossing biedt. In plaats van een globaal aanbodoverschot geven namelijk vele deelmarkten van arbeid een vraagoverschot te zien. Arbeidstijdverkorting zal de problemen op de laatste markten slechts vergroten. Samenvattend kan worden gesteld, dat de commissie er goed aan zou hebben gedaan van de arbeidsmarktproblematiek een diepgaander analyse te maken. Wellicht zou ze er dan minder snel toe zijn gekomen met te simplistische aanbevelingen te komen.

Ook het voorstel een ieder die kan werken vrijheid te geven zelf te beslissen of men een betaalde baan wil aanvaarden of niet en hem dit mogelijk te maken door hem als gemeenschap een biologisch minimuminkomen te garanderen, doet weinig doordacht aan. Het voornaamste argument dienaangaande is, dat „er (...) vele taken te vervullen (zijn) die niet direct onder de noemer van de betaalde arbeid vallen, maar die een zinvolle bijdrage aan onze maatschappij inhouden”. De belangrijkste vraag die dit argument oproept is, hoe men vol kan houden, dat banen waarvoor de maatschappij geen prijs wil betalen nochtans vanuit maatschappelijk oogpunt zinvol zijn. Maatschappelijk zinvolle activiteiten worden er namelijk door gekenmerkt dat ze een prijs doen: in geval van particuliere goederen is dit de prijs die men er op de markt voor betaalt, in geval van collectieve en semi-collectieve goederen zijn dit de collectieve lasten die men bereid is ervoor te dragen. Dat een bepaalde activiteit op zich nuttig is, betekent nog niet dat ze kan of moet worden uitgevoerd. Men zal haar moeten afwegen tegen andere. Om deze afwegingen te kunnen maken heeft men mechanismen nodig die dit mogelijk maken. Bij particuliere goederen is dit het prijsmechanisme, bij collectieve en semi-collectieve goederen het budgetmechanisme. In het voorstel van de commissie ligt impliciet de idee opgesloten, dat een afweging van activiteiten niet (meer) nodig is. In een maatschappij van de overvloed mag dit waar zijn, in onze schaarste-economie geldt dit niet. Er is geen enkele rechtvaardigheidsgrond individuele subjecten maar te laten beslissen wat belangrijk is en de hieraan verbonden kosten ten laste te brengen van de gemeenschap.

3 Verskil in beloning

De opvattingen van de commissie met betrekking tot welke beloningsverschillen gerechtvaardigd zijn en welke niet, zijn niet duidelijk. De belangrijkste oorzaak hiervan is, dat de onderliggende filosofie onvermeld blijft doordat men zich beperkt tot het aangeven van factoren die wel of niet een argument zijn voor het accepteren van beloningsverschillen. Dit leidt er bijvoorbeeld toe, dat de lezer zich afvraagt waarom schaarsteverschillen op de arbeidsmarkt wel een argument zijn voor verschillen in beloning en verschillen in opleiding en risico-aanvaarding, die hiermede toch nauw samenhangen, dit slechts onder zeer stringente voorwaarden zijn, nl. als de inkomenspositie van de minstbedeelden hierdoor gunstig wordt beïnvloed. Bovendien kan men zich afvragen hoe geoordeeld moet worden over verschillen voortvloeiende uit verschillen in natuurlijke talenten. Het ware beter geweest onder dit hoofd eerst de hoofdgedachte uiteen te zetten en deze daarna te verbijzonderen naar de verschillende determinanten van de inkomensverdeling, zoals bij voorbeeld is gebeurd in het over deze materie handelende geschrift van de Teldersstichting, waarvan de commissie blijkens bepaalde formuleringen wel kennis heeft genomen. Vreemd doet het ten slotte aan, dat wel uitvoerig aandacht wordt geschonken aan de verschillen in inkomen uit arbeid, maar dat aan de verschillen in inkomen uit kapitaal en aan de vermogensverschillen wordt voorbij gegaan.

4 Sociaal ondernemen met het oog op morgen

Zoals aan het begin van dit besprekingsartikel reeds is gememoreerd, is de commissie voorstander van de markteconomie zonder nochtans blijk te geven de hieraan klevende bezwaren van monopolöide tendenties, onvoldoende snel evenwichtsherstel op diverse markten en een niet noodzakelijk rechtvaardige inkomensverdeling niet te onderkennen. Men zou hebben mogen hopen, dat de commissie erin zou zijn geslaagd zeer precies aan te geven op welke wijze aan deze bezwaren zou kunnen worden tegemoet gekomen zonder de markteconomie in essentie aan te tasten. Dit blijkt niet het geval. Wel wordt als trefwoord het begrip sociale markteconomie ingevoerd, maar de commissie komt niet veel verder dan mee te delen, dat deze van de markteconomie **pur sang** hierin verschilt, dat er binnen ook met sociale randvoorwaarden wordt rekening gehouden en dat er binnen een nauwe verwevenheid bestaat tussen overheid en bedrijfsleven. (Dat de invloed van de technologie op het voortbrengingsproces en de noodzaak tot aanpassing aan gewijzigde omstandigheden er ook een kenmerk van vormen moet waarschijnlijk als een verschrijving worden beschouwd daar het evident is, dat deze verschijnselen onder elk economisch stelsel zijn waar te nemen). Geenszins wordt bijvoorbeeld duidelijk, in hoeverre het mogelijk of gewenst is de overlegeconomie uit de jaren vijftig te herstellen. Opmerkingen als „Werkgevers zouden hun creativiteit ook op sociaal terrein kunnen inzetten en de werkelijkheid van de samenleving meer kunnen aanvaarden. Sociaal innoveren, sociaal ondernemen, dat is mede hun opgave. Werknemers dienen het belang van ondernemen, van winst terwille van de continuïteit en van de voortdurende aanpassing te erkennen en oude overleefde dogma's te laten vallen” zijn duidelijk

te inhoudsloos en te vrijblijvend om er enige reële betekenis aan te kunnen toekennen, laat staan dat ze duidelijk maken wat de liberale visie is op de wijze waarop de arbeidsvoorwaarden in de toekomst dienen te worden vastgesteld. Evenmin wordt duidelijk welke invloed van de overheid op het economische proces onvermijdelijk is. Wel wordt een lans gebroken voor de eigen verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven, maar de commissie geeft nergens argumenten voor haar impliciete veronderstelling dat de situatie van bilateraal monopolie op de arbeidsmarkt zo stabiel is, dat het bedrijfsleven deze verantwoordelijkheid kan dragen. Daarbij komt nog, dat de commissie het pleidooi voor de eigen verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven nog weer clauseleert door er aan toe te voegen ". . . . binnen een duidelijk overheidsbeleid", hetgeen het verhaal er nog weer niet helderder op maakt.

Ook het pleidooi voor een verschuiving van het arbeidsvoorwaardenoverleg in de richting van het bedrijfsniveau laat vragen onbeantwoord, waarvan de belangrijkste is, hoe kan worden gewaarborgd dat de bedrijfstakgewijze invulling van de macro-economische ruimte spoort met wat te dien aanzien op landelijk niveau is overeengekomen. Daarbij komt dat het geenszins zeker is, dat het bij voortduring mislukken van de pogingen om te komen tot een sociaal contract voor een niet onbelangrijk deel moet worden toegeschreven aan de gewoonte jaarlijks te onderhandelen en daarbij te veel zaken te willen regelen. Het zou ook wel eens zo kunnen zijn dat de onderhandelingspartijen de hun door de commissie opgelegde verantwoordelijkheid niet kunnen dragen. Voor zover dit het geval is, zal aan een verdergaande mate van overheidsingrijpen de verdeling van de macro-economische ruimte betreffende niet zijn te ontkomen.

Een laatste punt waarop de commissie niet erg duidelijk is betreft het lange-termijnbeleid. Te dien aanzien merkt ze op dat de overheid een eigen verantwoordelijkheid heeft voor het doen van toekomstonderzoek. Bedrijfstakken zouden op basis van vrijwilligheid lange-termijnplannen moeten maken. De oprichting van een instituut zou moeten worden overwogen om de gegevens te verzamelen „die de basis kunnen vormen voor een op de toekomst gericht sectorbeleid”. De eerste verantwoordelijkheid voor deze plannen zou echter moeten liggen bij de individuele bedrijven. De hier weergegeven opvattingen wekken de indruk dat de commissie heeft getracht een middenweg te bewandelen tussen de ideeën van hen die zeggen dat aan directe ordening niet valt te ontkomen en de opvattingen van anderen, die beweren, dat de overheid slechts de mogelijkheid heeft globaal te sturen daar haar het inzicht en het instrumentarium ontbreekt een gericht orderingsbeleid te voeren. In de richting van het eerste wijst de geciteerde zinsnede over het sectorbeleid, in de richting van het tweede het feit, dat het slechts om onderzoek zou gaan en de kanttekening, dat de eerste verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven ligt. Het is jammer dat de commissie ten aanzien van dit punt, dat na jaren van betrekkelijke rust plotseling weer een niet-onbelangrijk controversieel punt is geworden, niet een explicieter en ondubbelzinniger standpunt heeft ingenomen. Daar de idee, dat aan directe ordening van de productie niet valt te ontkomen, nog op grote schaal wordt aangehangen, zou

het goed zijn geweest indien de commissie op dit punt elke twijfel had uitgesloten en had duidelijk gemaakt dat het een illusie is te menen, dat directe ordening van de produktie tot een doelmatiger gebruik van de produktiemiddelen leidt dan globale ordening waarin de allocatie aan het prijsmechanisme wordt overgelaten en de overheid er slechts naar streeft de totale macro-economische vraag samen te laten vallen met de produktiecapaciteit.

Noot

1) Dit is ook een argument om grote voorzichtigheid te betrachten met de suggestie van de commissie de sociale verzekeringspremies van kapitaalintensieve bedrijven te verhogen en die van arbeidsintensieve te verlagen. Een ander argument hertegen is, dat men op deze manier bezig is de concurrentiepositie van de sterke onderdelen van de economie te verzwakken, hetgeen onvermijdelijk zijn terugslag zal hebben op de betalingsbalans en de werkgelegenheidspositie van de aan buitenlandse concurrentie blootstaande ondernemingen. Het gevolg - zeker op wat langere termijn - zal zijn dat men met deze maatregel de werkgelegenheid in plaats van positief, negatief beïnvloedt.

Mens en organisatie

Mr. H. C. G. Polak

Het hoofdstuk „Mens en Organisatie” is geen meeslepene tekst geworden. Ik las het zonder opwinding, had een enkele maal behoefte aan een vraagteken maar veerde helaas nergens op door uitzicht op een nieuw verschiep. Wat erin geschreven staat, strookt in grote lijnen met wat heden ten dage al gaande is of in brede kring wordt aanbevolen.

Mij dunkt, het had beter kunnen zijn als het wat minder wijdlopig zou zijn geweest — een verzuchting die wellicht niet alleen bij dit hoofdstuk past. Zeker zou het zijn plaats in een Liberaal Manifest meer waard zijn geweest zo het manifester liberaal was.

Want ik ben niet zo helder gewaar geworden wat nu eigenlijk het bewegend motief tot democratisering is naar het inzicht van de schrijvers van het LM. Eerst is mij in de beginzin van het hoofdstuk voorgehouden dat democratisering het natuurlijk antwoord is op grotere en steeds ingewikkelder wordende anonyme structuren — een mededeling die mij niet voldoende zegt als niet iets duidelijker wordt onthuld wat er nu precies aan die anonyme ingewikkeldheid schort. De volgende zin houdt in dat democratisering de belangrijkste sociale tegenkracht is tegen de macht van het grote en ingewikkelde. Ook deze constatering, die een parafrase van de openingszet lijkt, verheldert weinig. Maar bovendien: de democratisering verdient het in positieve zin te worden beschreven en niet als antwoord op iets of als tegenkracht tegen iets. Ik zou verbaasd zijn als democratie zou worden aanbevolen omdat het als belangrijke tegenkracht tegen dictatoriale tendensen fungeert. Het ontwerp-beginselprogramma doet dat dan ook niet en spreekt uit dat het democratisch staatsbestel een — zelfs onmisbare — voorwaarde is voor de vrijheidsbeleving der burgers. Zo is het. Overigens bespeur ik dat dat ontwerp-beginselprogramma wel ampele aandacht wijdt aan het democratisch staatsbestel maar dat het gedemocratiseerde — of te democratiseren — maatschappelijk bestel niet of slechts versluiert en terloops ter sprake komt. Hetgeen ik betreur.

Terug naar de draad van mijn bespiegeling. De maatschappelijke democratisering verdient het in positieve zin te worden aangeduid. Gelukkig: na een aantal moderne woordreeksen (pag. 21.A.23 ev) komt dan in regel 52 de vaststelling dat „voor liberalen de kern en het begin van de democratisering ligt in de vergroting van de mogelijkheden tot ontplooiing in het werk, in de vergroting van de zelfstandigheid van de werkende mens”. Het is veel beter dan de beide openingszinnen van het hoofdstuk — dat zeker. Maar tegelijkertijd becroop mij een zekere aarzeling. Zijn de motivering van de democratisering, haar doel, haar noodzaak op deze wat verstolen plaats inspirerend genoeg aangeduid? Ik ben wel eens bang ervoor dat de woorden „ontplooiing” en „zelfstandigheid”, zo vaak gebruikt, zonder nadere toelichting of aanscherping niet veel

verklarend of enthousiasmerend effect meer hebben. Ik durf daarom te hopen dat het Liberaal Manifest alsnog ten laste van J. G. Rietkerk vaardig plagiaat gaat plegen uit diens cierlijke pennevrucht in „Liberalisme in de jaren Tachtig”, temeer nu de titel van die pennevrucht („Democratie op maat”) al wel een plaats in dit hoofdstuk heeft gevonden. Rietkerk beschrijft het vaardig: de nooit eindigende worsteling tussen de noodzaak van georganiseerde verbanden enerzijds en de handhaving daarin van menselijke vrijheden en waarden anderzijds; de spanningen als men in zijn werk te zeer van anderen of van een anonimiteit afhankelijk is en men zich daar te weinig kan laten horen en gelden; het nieuwe evenwicht door het ruimer baan geven aan gerechtvaardigde en wenselijke medezeggenschap, die al naar gelang van de aard der zeer uiteenlopende samenwerkingsverbanden telkens „op maat” gesneden moet worden.

Zou het niet mogelijk zijn om de „vertrekpunten” van het hoofdstuk wat „bij te kleuren” en daarin het liberale besef te laten trillen dat aan niemand de gelegenheid mag worden ontnomen een zelfbewuste persoonlijkheid te worden, te zijn en te blijven. Pas dan verwerft men erkenning en eerbied als men eerst blijk ervan gaf zijn broeder te eerbiedigen en te erkennen zomede diens welbevinden als eigen oogmerk te beschouwen. Volgens Kant moet men zo handelen, „dass du die Menschheit so wohl in deiner Person als in der Person eines Jeden Anderen jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst”. Het klinkt hier wat overdreven, maar toch: men is geen dierenvriend als men een gevangen vogel te eten geeft.

En mij dunkt mag dan ook nog aandacht worden gegeven aan het feit dat de medezeggenschapsgerechtigden stellig meermalen ideeën zullen inbrengen die de dienstverlening of het product ten goede komen, hetgeen van gewicht is naardien ons land het méér dan ooit van kwaliteit zal moeten hebben.

Rietkerk laat ook zo goed uitkomen dat de democratie in het staatsbestel en de democratisering in het maatschappelijk bestel kinderen van één vader zijn. Volledige parallellen zijn hier niet te trekken en de invloed van de enkeling is in het ene anders dan in het andere, Rietkerk motiveert dan ook. Maar de basisgedachte is tweemaal dezelfde. Teneinde die samenhang te verhelderen zou niet alleen aan de orde kunnen komen een aanvulling van art. 8 der beginselverklaring maar mede een herschikking der hoofdstukken van het manifest in die zin dat het hier besproken hoofdstuk direct voorafgaat aan of direct volgt op dat over Mens en Staat.

Doordat dit hoofdstuk gaat over organisaties van zeer velerlei pluimage en de democratie daarin nu eenmaal telkens geheel eigen maat zal moeten krijgen, maken de vele gedachten en desiderata een nogal kaleidoscopische indruk, hetgeen in deze, behoudens als bekort zou worden, overigens onvermijdelijk lijkt.

Aan enkele concrete vragen ontkom ik niet. Hebben consumenten, patiënten, cliënten, ouders en leerlingen (zie pag. 21 B 32 ev.) — zoals gezegd wordt — „recht op deelneming in de besluitvorming?” Is dat het uiteindelijke doel? Enerzijds lijkt het van wel, omdat het L. M. de thans te creëren adviesorganen als „een eerste stap” noemt, anderzijds lijkt het van niet omdat in regel B 47 d.a.v. wordt gezegd dat de leiding verantwoordelijk blijft voor de realisering van de

doelstellingen. Ik geef er de voorkeur aan dat inderdaad de leiding de uiteindelijke beslissing behoudt na tevoren door de genoemde raden te zijn geadviseerd. Eenvoudiger zal het overigens allemaal niet gaan worden en we moeten beseffen dat ingewikkelde — maar gedemocratiseerde — structuren de plaats gaan innemen van de niet gedemocratiseerde en eveneens ingewikkelde structuren, waarop in de eerste zin van het hoofdstuk werd gedoeld. De satan der onoverzichtelijkheid is niet meer uit te drijven in dit laatste 20e eeuwse tijdgewricht!

In kolom C op pag. 21 beneemt de veelheid der draden mij een goed zicht op het weefsel. De eerste alinea dier kolom doet — overigens niet al te heldere — uitspraken over democratiseringsaspecten m.b.t. „alle soorten organisaties”, grote en kleine, overheidsorganisaties, welzijnsinstellingen, scholen en bedrijven. Handelt nu de tweede alinea óók over al die soorten organisaties en bepleiten dus de schrijvers van het LM dat het personeel daarvan niet alleen het toezichthoudend orgaan maar ook de bestuurderen gaat benoemen? In dat verband van de benoeming van bestuurders treden vervolgens andermaal de al genoemde adviesorganen tevoorschijn. Vergis ik me of wordt waarlijk op pag. 21.C.28 ev gesuggereerd dat adviesorganen van patiënten en van cliënten de besturen zullen aanwijzen van ziekenhuizen en welzijnsinstellingen? Het heeft er alle schijn van, want op pag. 22.B.20 ev. worden soortgelijke raden, nl. de adviesorganen van ouders en van cliënten ener welzijnsinstelling, als zeer geschikt beschreven om het bestuur van de desbetreffende organisaties te benoemen.

Is dat allemaal goed doordacht?

Het lijkt aldus erop dat bij bedrijven ingeval van bestuursbenoemingen de stem van de kapitaalverschaffer geheel wordt gesmoord. En bij scholen, ziekenhuizen e.t.q. blijft het toch tenminste aanbevelenswaardig om ook enige troeven in handen te geven aan de leerkrachten zomede aan medici en verplegenden. De paragraaf, „Bedrijf” genaamd, dunkt mij behartenswaardig en weloverwogen. Slechts zou ik mij de suggestie willen veroorloven om — liever dan te zeggen dat geen onderscheid past tussen de leden van de raad van commissarissen — uit te spreken dat de leden van deze raad op gelijke wijze worden benoemd.

De beschouwing over de „Overheid” leverde mij een enkel hoofdbreken op. Zou ik de enige zijn die niet goed weet wat een „civil service” is? Ik las voorts dat „het sociaal beleid het belangrijkste instrument van democratisering is”, hetgeen ik niet goed kon rijmen met de juist tevoren (pag 21.C.10) vernomen stelling dat „democratisering een onderdeel is van het sociaal beleid.” Ook de overige zinnen heb ik zonder vrucht gelezen.

Het laatste paragraafje „politieke partijen” herbergt een wat malle verrassing. Het blijkt nl. óók over vakbonden te gaan. En die beiden moeten — door meer beroep te doen op de deskundigheid hunner leden — aldus een tegenwicht vormen tegen de deskundigheid van het overheidsapparaat. Ik ondersteun het appèl op de eigen bollebozen maar sta toch wat beteuterd te kijken nu de vakbonden hier — geheel naast en op dezelfde wijze als politieke partijen — worden getekend in tegenwicht tegen de overheid. Naar mijn oordeel vervult de vakbond geen politieke rol, zeker geen directe; in

elk geval heeft zij een geheel andere functie dan een politieke partij, zodat ik ernstig vermoed dat het zout hier wat te veel door de suiker heen is komen te liggen.

Dat is ook op andere plaatsen in dit hoofdstuk het geval. Ik beveel bekorting aan, hetgeen hernieuwde overweging en deswege stellig verbetering betekent. Het huidig beeld van „Mens en organisatie” lijkt me: „multa, non multum” te zijn (velerlei, maar wat oppervlakkig). De VVD kan nog beter!

Mens en recht

mr. C. A. Troost

Onder het opschrift Mens en recht zou men in het Liberaal Manifest meer verwachten dan er thans staat. Het onderwerp is namelijk zeer veel omvattend. In onze samenleving is bijvoorbeeld het eigendomsrecht een uiterst fundamenteel recht, dat echter in het hoofdstuk Mens en welvaart wordt behandeld. Het eigendomsrecht is evenwel veel meer dan een welvaartsverschijnsel zoals trouwens ook wel blijkt uit de inhoud van de paragraaf waarin over het eigendomsrecht wordt gesproken.

Daarmede zijn wij dan al meteen aangeland bij een verschijnsel dat onmiddellijk opvalt bij een eerste lezing van het aan de partij voorgelegde concept: de indeling van de stof lijkt niet zo zeer beheerst te worden door de stof zelf, als wel door de opschriften Mens en Hoe begrijpelijk een dergelijke indeling ook mag zijn vanuit een oogpunt van een aansprekende presentatie, zij maakt een systematische bespreking er niet gemakkelijker op, omdat het centraal stellen van de mens kunstmatig is: mens en samenleving zijn twee onmisbare polen waartussen een spanning bestaat die men niet mag en ook niet kan wegnemen. Door de nadruk op de mens - welke indruk weliswaar in hoofdzaak optisch getint is - kan overigens toch de indruk ontstaan dat onze partij alleen maar de mens ziet staan, en onvoldoende aandacht heeft voor de samenleving als geheel waarvan hij deel uitmaakt. Deze indruk is onjuist en mag dus niet worden gewekt. Ik kom daar nog op terug.

Na het voorgaande behoeft het geen betoog meer dat ik mij bij het onderwerp Mens en recht niet zal kunnen beperken tot datgene wat onder dat hoofd in het Liberaal Manifest staat. Het is onvermijdelijk af en toe terreinen te betreden die in het Manifest onder een ander opschrift zijn gerubriceerd. Met name geldt dit voor onderwerpen die onder Mens en staat zijn gerangschikt.

Het is niet wel mogelijk over Mens en recht te schrijven zonder voorop te stellen dat het recht er vooral is om spanningsvelden te reguleren. Een van die velden is dat tussen individu en samenleving zonder welke het individu niet kan bestaan. Van oudsher is een ander terrein dat van de betrekkingen tussen de mensen onderling, en in meer geavanceerde maatschappijen valt er ook nog wel het een en ander te regelen tussen allerlei instellingen en corporaties, die de mens in zijn ontplooiing schept, enerzijds en de individuele mens alsmede de samenleving anderzijds. Tot die instellingen moeten niet in de laatste plaats worden gerekend de verschillende overheden - zoals in Nederland rijk, provincie en gemeenten - die zich bovendien vaak weer hebben opgesplitst in eenheden, die een tamelijk zelfstandig bestaan leiden, zoals ministeries. Daarbinnen zijn er dan nog weer allerlei takken van dienst te onderscheiden. Het recht heeft dus zo wel het een en ander te regelen. Hoe die regelingen moeten luiden is in de eerste plaats duidelijk een politieke zaak. Zij verdienen dus alle aandacht van een politieke partij, zij het dat niet

veronachtzaamd moet worden hen in te bouwen in een bestaande juridische structuur.

De korte schets die ik hiervoor gaf hoe gecompliceerd ons recht wel is geworden, leidt al direct naar een onderwerp dat naar mijn stellige overtuiging ons een reeks van jaren in hoge mate zal gaan bezighouden: hoe kunnen wij voorkomen dat de individuele mens, maar ook zijn instellingen en corporaties in de verdrukking raken door de ogenschijnlijke warwinkel, die in onze maatschappij is ontstaan, van overheidsdiensten, particuliere instellingen en organisaties, ondernemingen, vakverenigingen en wat dies meer zij. Zo gesteld is het duidelijk dat de individuele mens moet worden beschermd tegen creaties - instellingen en corporaties - die hij zelf samen met anderen tot leven heeft gebracht, en omgekeerd. Kortom wij bevinden ons in een spanningsveld en de ervaring leert dat er dan nooit sprake kan zijn van simpele recht toe recht aan oplossingen. Er zullen keuzen moeten worden gemaakt.

Wat nu opvalt in het Liberaal Manifest is dat daarin eigenlijk nauwelijks beginselen staan of een patroon is ontwikkeld hoe die keuzen gemaakt zouden moeten worden, terwijl het maken van die keuzen nu juist een typisch politieke zaak is. Het is heel gemakkelijk een lijst van wenselijkheden op te stellen, maar men moet dan ook aangeven hoe bij een strijdigheid van de verschillende wenselijkheden moet worden gehandeld. De politieke partijen in Nederland bezondigen zich er helaas maar al te vaak aan dit laatste achterwege te laten. De Nederlandse liberalen zouden een zeer gewenste impuls aan zuivere politieke discussies in Nederland kunnen geven door nu eens uit de doeken te doen volgens welke beginselen en hoe zij in de politieke praktijk hun keuzen maken. Die beginselen staan op het ogenblik noch in de Beginselverklaring noch in het Liberaal Manifest, waardoor deze stukken een wat bloedloze indruk maken, waarvan zeker geen inspirerende werking op politiek andersdenkenden uitgaat. Onze partij zal daarom beide stukken moeten aanvullen en in de vorm waarin zij aan de partij zijn gepresenteerd, lijkt dat in de daarvoor toegemeten tijd een schier onmogelijke zaak. Het zou daarom mijns inziens verstandig zijn indien onze partij zich meer tijd zou gunnen voor de ook in dit opzicht dringend nodige aanvulling van Beginselverklaring en Liberaal Manifest. Daarmede wordt dan ook de mogelijkheid geschapen een strakkere opzet voor deze documenten te maken in de klare en ronde taal die onze partij tot nog toe gewend is.

Ik wil trachten hier een heel kleine bijdrage te leveren voor een discussie over de liberale beginselen die ten grondslag zouden moeten liggen aan het maken van een politieke keuze en hun toepassing in de praktijk, al biedt het korte bestek van deze beschouwing daarvoor volstrekt onvoldoende ruimte. Naar mijn mening dient dan onze samenleving in haar huidige vorm het uitgangspunt te zijn, niet omdat deze zo goed zou zijn, maar omdat elke verandering daarin gevolgen met zich brengt die wij niet in een keer kunnen overzien. Een zekere mate van voorzichtigheid is daarom geboden, maar niet alleen daarom. Elke verandering wekt een weerstand op, die van psychologische aard is. Het gros van de mensen voelt zich nu eenmaal het behaaglijkst in een vertrouwde omgeving. Deze behoudzuchtige instelling hebben wij als liberalen te

accepteren, hoe zeer zij soms op korte termijn in de weg zal staan aan veranderingen in liberale zin.

Geduld is dan op zijn plaats want houdt men hiermede geen rekening dan kan een dusdanige onrust in de maatschappij ontstaan dat zij uit haar voegen raakt. Degenen die daarvan het eerste te lijden krijgen zijn de mensen die niet al te sterk of soms zelfs zwak in onze samenleving staan. Een zucht naar verandering die zwakken schaadt is illiberaal.

Uit het voorgaande beginsel volgt ook dat onze samenleving als geheel het volste recht heeft zichzelf in stand te houden, dus zichzelf te beschermen tegen invloeden van buitenaf of van binnenuit die haar zouden verzwakken. Het is natuurlijk duidelijk dat men zich bij deze bescherming niet om elk wissel moet bekreunen en de grote lijn in het oog zal moeten houden. Om een voorbeeld te noemen: zou het oorlog worden dan zijn wij het er allen over eens dat wij ons inbreuken van overheidswege op allerlei rechten en vrijheden zullen moeten laten welgevalen terwille van het in stand houden van onze samenleving als geheel. Nergens kom ik in de Beginselverklaring of het Liberaal Manifest ook maar iets van een beginsel tegen dat dergelijke inbreuken rechtvaardigt. Naar mijn mening zijn beide stukken dan ook te veel geschreven vanuit de situatie zoals die zich nu voordoet en die voor een buitenstaander, ondanks al ons gekanker daarop, benijdenswaardig is, en is bij het opstellen te weinig rekening gehouden met de betrekkelijkheid van het kader waarin Beginselverklaring en Manifest gelding hebben. Een bijzonder belangrijk element bij het in stand houden van onze maatschappij is ook de zorg voor een gezonde financiële basis. Populair gezegd komt dit erop neer dat je niet verder moet willen springen dan je financiële polsstok lang is. Ik beseft terdege dat er tegen deze benadering een groeiende weerstand in onze kring is. Niemand kan echter om de harde werkelijkheid heen van de beperkingen die de financiën nu eenmaal stellen. Dit te verdoezelen siert een politieke partij niet.

De nadruk die ik in het voorgaande legde op de instandhouding van onze maatschappij mag men niet als conservatisme uitleggen, zoals onze politieke tegenstanders tegen beter weten in maar al te graag doen. Wanneer ik pleit voor een bescherming van onze samenleving, betekent dat geenszins een pleidooi voor een ontzien van de overheid in haar vele verschijningsvormen. Integendeel, er is voor liberalen alle reden krachtig op te komen tegen de wassende invloed van de overheid op de persoonlijke levenssfeer van het individu, maar ook op de particuliere instellingen en corporaties waarvan de mens zich bij zijn ontplooiing bedient. Gelukkig spreekt het Liberaal Manifest in dat opzicht duidelijke taal.

Nochtans zou ik hier en daar nog wel wat willen aanscherpen of zou ik een andere oplossing kiezen. Neem bijvoorbeeld de passage over wanneer de overheid moreel nakoming van wetten kan verlangen. Het gaat te ver om te stellen dat de overheid dat alleen kan doen ten aanzien van wetten die duidelijk in het hedendaagse rechtsgevoel leven.

Daargelaten dat verre van duidelijk is wat het hedendaagse rechtsgevoel nu eigenlijk is, er wordt op die manier een te gemakkelijk excuus geschapen zich niet aan de wet te houden. Dit

ligt wat anders met verouderde wetten, maar daar weten in de praktijk overheid en rechtspraak bevredigende oplossingen te vinden in afwachting van een aanpassing van de wetgeving aan de maatschappelijke werkelijkheid.

Even verderop in het Liberaal Manifest wordt de met het voorgaande nauw verband houdende vraag behandeld, wanneer de overheid bij burgerlijke ongehoorzaamheid wel moet ingrijpen. De tekst verwijst dan naar de beginselen van democratische besluitvorming. Noch in de Beginselverklaring noch in het Manifest is over die beginselen echter iets te vinden. Helaas moet ik aannemen dat men een verwijzing naar het botte meerderheidsbeginsel bedoelt, dat niet past bij het liberalisme.

Vandaar dat ik mijnerzijds maar een poging doe om iets van een liberaal beginsel neer te schrijven, dat naar mijn mening overigens niet alleen voor de overheid maar ook voor de wetgever geldt. Het leidende beginsel bij een dergelijke belangenafweging dan, moet in een liberale democratie zijn dat de meerderheid een minderheid zich zoveel mogelijk ongehinderd laat uiten, en tegen die uitingen alleen optreedt, indien en voor zover anderen daardoor wezenlijk worden geschaad, dan wel daardoor bij een meerderheid in de samenleving een zodanige onrust zou ontstaan, dat die vanuit een bestuurlijk oogpunt dient te worden voorkomen. Bij dit laatste moet men natuurlijk niet te bangelijk zijn; echte liberalen zijn dat niet. Alleen zullen liberalen wel een optreden van de overheid verlangen in die gevallen, waarin de uiting van een minderheid andere mensen intimideert.

Ik meen verder dat er alle aanleiding is consequenties te trekken uit het verbrokkelde karakter dat de overheid geleidelijk aan is gaan vertonen, en waarvan ik hiervoor al even gewag heb gemaakt. Nu voor de meesten van ons het bijna metafysisch karakter van de overheid wel teloor is gegaan, is er geen enkele reden het handelen van de overheid en de gevolgen daarvan niet in zijn volle omvang aan het oordeel van de rechter te laten onderwerpen. Het ontwikkelen van een geheel van regels die dit mogelijk moet maken, is een taak die niet alleen aan juristen moet worden overgelaten, omdat er zeer zeker politieke kanten aan zitten. Het zal overigens niet eenvoudig zijn een aansprakelijkheid te omschrijven voor datgene wat de overheid rechtmatig in het publieke domein doet - vergelijkbaar met een civielrechtelijke aansprakelijkheid van particulieren - zonder de rechter zelf op de stoel van de uitvoering van het overheidsbeleid te zetten. De terughoudendheid die op het ogenblik nog in dit opzicht bestaat, zal echter bepaald moeten worden overwonnen. Van een politieke partij mag gevraagd worden daarover in de praktijk bruikbare gedachten te ontwikkelen, en zeker van een liberale partij, omdat daarmee voorkomen kan worden dat burgers en particuliere instellingen fijngemalen worden door ongecoördineerd optreden van overheidsdiensten.

In dit verband zou ik overigens ook nog willen opmerken dat het bepaald aanbeveling verdient alle reeds bestaande rechterlijke instanties de bevoegdheid te geven onze wetten aan de grondwet te toetsen. Een Constitutioneel Hof zoals daarvoor in het hoofdstuk Mens en staat wordt aangeprezen, is daarvoor bepaald niet nodig, ja roept zelfs het gevaar op van een gebruik van de toetsing voor

politieke doeleinden.

Nog even terugkerende naar de consequenties welke verbonden moeten worden aan het afdalen van de overheid uit de sfeer der metafysica naar het niveau waarop gewone burgers zich bewegen, vraag ik mij af of wij als liberalen niet van de overheid zouden moeten verlangen dat zij de overheidsdiensten op alle niveaus ervan doordringt dat zij ten opzichte van de burger, particuliere organisaties en instellingen, maar ook andere overheidsdiensten van verschillend niveau een dienende taak hebben. Die taak houdt in dat het bestuursapparaat eigener beweging betrokkenen informeert over zaken die hen raken of gaan raken, en hen eigener beweging tekst en uitleg geeft over procedures en eenmaal genomen besluiten. Wanneer men er zich van bewust is dat de overheid er voor de burgers is en de burgers er niet voor de overheid zijn, is het vanzelfsprekend dat elke burger individueel rechtstreeks toegang tot het overheidsapparaat krijgt, en niet alleen de kamerleden. Aldus krijgt openheid en openbaarheid pas zijn volle betekenis. Het gaat hier om een mentaliteit, die al gelukkig voor een deel in het bestuursapparaat is doorgedrongen.

De mentaliteit waarvan ik hier spreek, is daarom zo belangrijk, omdat voor de doorsnee burger er geen duidelijk onderscheid is tussen de wet en de uitvoering van de wet, en ook niet verwacht mag worden dat hem uit te leggen valt wat er zoal tussen wet en uitvoering kan liggen. Ook zal hij er niet licht toe komen zijn recht te zoeken bij de rechter. Van een ombudsman - hoe noodzakelijk overigens ook - kan men ook niet alles in dit opzicht verwachten. Nochtans moet de burger het gevoel hebben zijn recht te krijgen en niet vermalen te worden in een onpersoonlijk overheidsapparaat. Dat is iets wat ons liberalen ter harte gaat. Het geldt echter ook voor grote organisaties als mammoetondernemingen en vakverenigingen. Er zouden regels van behoorlijk bestuur moeten worden ontwikkeld, waarbij het niet in de eerste plaats gaat om in rechte afdwingbare regels. Als de VVD zich er voor inzet in dit opzicht wat te bereiken, bewijst zij de ontwikkeling van onze maatschappij een grote dienst. Tot slot nog dit. In het voorgaande heb ik al aangegeven dat naar mijn oordeel Beginselverklaring en Liberaal Manifest in hun ontworpen vorm niet geschikt zijn om na een discussie in de partij in een algemene ledenvergadering vast te stellen. Wel zijn zij geschikt om in de VVD een discussie te starten over de vraag hoe in onze hedendaagse maatschappij het liberalisme tot gelding kan worden gebracht. Nadat die discussie achter de rug is zullen beide stukken zodanig moeten worden herschreven dat zij een amendeerbare vorm krijgen voor onze leden, die niet gewend zijn in modieuze vaagheden te denken. Laten wij een partij blijven die én liberaal is én met beide benen op de grond staat.

Mens en staat in het Liberaal Manifest

Prof. Mr. D. Simons

Voor dit aan het Liberaal Manifest gewijde nummer is mij verzocht te schrijven over het hoofdstuk Mens en staat. Natuurlijk spreekt een uitvoerig Manifest van een politieke partij als de VVD op tal van plaatsen over activiteiten van de staat ten behoeve van de mens. Het hoofdstuk Mens en staat heeft dus een meer beperkte betekenis dan aan te geven welke invloed de mens in de staat en de staat voor het welzijn van de mens zou kunnen hebben. Het voetspoor van de indeling van het hoofdstuk wil ik volgen en mij in dit artikel beperken tot de onderwerpen die specifiek daarin zijn genoemd. Het hoofdstuk begint met een paragraaf over de verdeling van macht. Die wordt aangeprezen als een tegenwicht voor de bedreiging die van overheidsmacht uitgaat.

Het Manifest spreekt in dit verband over een na te streven „individualisering van de verzorgingsstaat.” Met deze weinig duidelijke uitdrukking wordt vermoedelijk bedoeld het veilig stellen van het individu tegenover een teveel aan overheid en een teveel aan bureaucratie. Daartegen vindt de burger maar gedeeltelijk bescherming in en door de grondrechten.

Zonder de grote betekenis van die rechten als bescherming tegen de overheid te ontkennen, kan men toegeven, dat daarnaast meer bescherming nodig is, een bescherming die in het Manifest wordt aangeduid als bescherming tegen te grote machtsconcentraties bij de overheid. Die bescherming zou kunnen worden verkegen door „die macht te spreiden, door hardnekkig te streven naar een evenwichtiger machtsverdeling.”

Ik meen, dat die bescherming en dit waken tegen te grote machtsconcentraties het best kan worden bereikt door een democratische inrichting van de staat en door in de staat zelf te streven naar decentralisatie. Het Liberaal Manifest volgt — hetgeen niet behoeft te verwonderen — dezelfde lijn. Het handelt daarom uitvoerig over het parlement, over zijn inrichting en functionering en over decentralisatie.

Terecht wordt gezegd dat de Staten-Generaal in ons systeem een essentiële functie vervullen als wetgever en kennelijk wordt dit als een onderdeel gezien van haar „feitelijke functie: controle op en sturing van het overheidsbeleid in de allerruimste zin.” Zou het parlement — aldus het Manifest — al zijn aandacht en al zijn werkkraft concentreren op die taak, dan zou niemand schamper behoeven te doen over de invloed van de Staten-Generaal op ons staatsbestel. Maar — aldus opnieuw het Manifest — soms overheerst op het Binnenhof de jacht op goedkope interessen die leidt tot op korte termijn gericht stemgedrag. En daarop volgt een vrome wens: „Alleen een wijziging in de instelling van de kiezer kan aan die vorm van vertrassing een einde maken.”

Op dit belangrijke punt ben ik minder pessimistisch dan de auteurs van het Liberaal Manifest. Ik vind dat het nogal meevalt met het

najagen door de Staten-Generaal van goedkope successen. Het is nu eenmaal de taak van het parlement aan de kiezers te tonen dat het opkomt voor hun belangen en dat het openstaat voor datgene wat bij hen leeft en daaraan moet het parlement dus in zijn gedachtenwisseling met de regering uitdrukking geven. Anderzijds acht ik het een vrome wens, dat in dit opzicht gehoopt wordt op een wijziging in de instelling van kiezers, om voorzover zich hier excessen mochten voordoen, daaraan een einde te maken. De menselijke natuur is nu eenmaal weinig voor verandering vatbaar. Ten hoogste mag men hopen op besef bij de volksvertegenwoordigers zelf, dat zij wel moeten openstaan voor datgene wat bij hun kiezers leeft, maar dat zij zich niet tot de slaafse vertolkers van alle wensen van hun kiezers mogen maken, ook wanneer dit in strijd zou zijn met de belangen van het geheel en dientengevolge ook met de gerechtvaardigde belangen van de kiezers. Ik ben in dit opzicht niet pessimistisch.

De achilleshiel van ons constitutionele bestel acht het Manifest de kabinetsformatie. Daarbij wordt verwezen naar het hoofdstuk uit het Manifest, dat wel de meeste aandacht heeft getrokken „de partij in de jaren tachtig.” Dat hoofdstuk hoef ik niet te bespreken. Ik beperk mij tot het onderschrijven van twee kanttekeningen in het hoofdstuk „Mens en staat”, die de vaak toevallige samenstelling van regeeracorden en een mogelijke foutieve taxatie bij de keuze van personen tijdens de formatie kritiseren. Tegen het laatste beveelt het Manifest aan „het overwinnen van de schroom om de kabinetssamenstelling tijdens de rit te veranderen.” Dat is wat men in Groot-Brittannië noemt „reshuffling of the Cabinet”, iets wat bij ons coalitiestelsel ongetwijfeld moeilijker is dan bij onze overburen, maar dat toch niet onmogelijk lijkt en dat trouwens — zij het op beperkte schaal — bij ons ook weleens wordt toegepast. Zou bij misslagen in regeeracorden niet ook tussentijdse bijstelling passen? Een korte paragraaf is gewijd aan de monarchie. Voor Nederland wordt de constitutionele monarchie onder het Koningshuis van Oranje, zoals deze zich in onze geschiedenis heeft ontwikkeld, de meest aangewezen staatsvorm geacht. Daartegen wordt gewezen op het belang „dat als adviseurs van het hof personen zullen worden aangetrokken die de Nederlandse samenleving in al haar geledingen goed kennen en daarmee — en met name ook met parlement en kabinet — nauwe contacten onderhouden.” Een uitspraak die wij wel allen zullen onderschrijven.

Enige volgende paragrafen raken weer de Staten-Generaal. Zij gaan over de vraag: Wie beslist: deskundigen of vertegenwoordigers. Volgens het Manifest zou een barrière bestaan tussen parlement en universiteiten en andere wetenschappelijke instellingen. Die barrière staat in de weg aan een voldoende, maar tegens gecontroleerde greep op een machtsverschuiving in onze maatschappij naar de specialisten. Kamerleden en kamers moeten op gemakkelijke wijze toegang krijgen tot het beslissingenvoorbereidende apparaat van de regering. Daarbij wordt in het bijzonder gedacht aan de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid, het Centraal Planbureau en het Sociaal Cultureel Planbureau.

Ik dacht, de ontwikkeling gaat reeds in die richting. Volgens de op 1 mei a.s. in werking tredende Wet openbaarheid van bestuur zullen de adviezen van door de regering geraadpleegde colleges, de Raad van State in de allereerste plaats, openbaar worden gemaakt. En ook wordt gedacht aan het wegnemen van belemmeringen voor eigen adviesaanvragen van het parlement.

Of daarnaast behoefte zal bestaan aan een zodanige uitbouw van de griffie van de Tweede Kamer dat — om het Manifest te citeren — deze de regering en haar ambtenarenmacht werkelijk tegenspel kan bieden, waag ik te betwijfelen. Wij moeten ons ingewikkeld bestuur niet nog ingewikkelder maken door tegenover het apparaat van de regering en de vele adviesorganen ook nog een zodanig uitgebreid apparaat van het parlement te plaatsen, dat het daaruit ongetwijfeld voortvloeiende veelvoud van meningen het nemen van beslissingen onmogelijk maakt of althans op fatale wijze vertraagt. Ik meen, dat het parlement met zijn van oudsher bestaande mogelijkheid van het vragen van inlichtingen aan de regering en met zijn nieuwe mogelijkheid van adviesaanvragen en ook door de hulp van de wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen over ruim voldoende middelen beschikt om als een goede tegenspeler van de regering op te treden. Men vergete ook niet de in ons land gelukkig alerte pers en andere media, alsmede de actieve groeperingen, die voor zakelijke en ideële belangen de weg naar het Binnenhof zeer wel weten te vinden.

Het Liberaal Manifest wil nog meer dan deze uitbouw van de griffie van de Tweede Kamer. Het stelt voor om een speciaal instituut — een soort niet-financiële Rekenkamer — op te richten die continue controle zou mogelijk maken op de manier waarop de besluitvorming tot stand komt „en vooral op de mate waarin specialisten het beleid beïnvloeden.” Dat instituut, die speciale kamer zou aan de Staten-Generaal verslag moeten uitbrengen en dat zou — aldus het Manifest — waarborgen „dat in het verleden gemaakte fouten in de toekomst worden vermeden.”

Het lijkt mij, dat wij ook met een dergelijk instituut te veel van het goede zouden krijgen. De twee kamers van het parlement schieten waarlijk niet te kort in hun controle op het overheidsbeleid. De Rekenkamer onderzoekt bovendien niet alleen de boekhoudkundige juistheid van het financiële beheer, maar beziet ook de doelmatigheid van het beheer van de staat. Wij zijn in afwachting van de instelling van een nationale ombudsman van wie — terecht — ook een kritische blik op vele punten van het beheer verwacht mag worden. Zou het dan verstandig zijn om onze toch reeds gecompliceerde staatsinrichting nog te gaan verzwaren met nog een extra controle-instituut? Ik betwijfel dit ten sterkste.

In een volgende paragraaf is de interessante gedachte naar voren gebracht of er geen reden zou zijn een voorbeeld van Zweden te volgen, namelijk over te gaan tot een strikte scheiding van beleidsbepalende activiteiten en uitvoerende taken. De eerste zouden blijven bij de departementen onder leiding van de ministers, de uitvoerende taken zouden worden verricht door benoemde zelfstandige bestuursorganen. In de laatste vergadering van de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland is daarover nogal wat medegedeeld in pre-adviezen en

vooral in een reisverslag van Drs. P. den Hoed, dat daarbij was gevoegd. 1).

Wanneer men ziet, dat in Zweden ruim driehonderd diensten en raden werkzaam zijn onder rechterlijke controle en met daarboven zeer beperkte bevoegdheden van de regering, dan is het duidelijk, dat de invoering bij ons van een dergelijk stelsel niet op korte termijn te verwezenlijken zou zijn. Toch wordt in die richting wel gedacht, maar zulk een ander systeem zal dunkt mij niet anders dan langs de weg van een geleidelijke ontwikkeling kunnen worden bereikt. Trouwens, er zijn ook thans reeds Nederlandse instellingen onder eigen toezichtorganen werkzaam, waarbij de bemoeienis van de centrale overheid betrekkelijk gering is. Men denke bijv. aan de sociale verzekeringsfondsen. Ik kan de wenk van het Liberaal Manifest om in die richting verder te gaan overigens wel waarderen. Een dergelijke ontwikkeling kan de taak van de ministeries verlichten. Wel zal men daarbij moeten bedenken dat hierdoor het terrein van de ministeriële verantwoordelijkheid wordt verkleind, hetgeen men als een voordeel of als een nadeel zou kunnen beschouwen. Mede door de uitbreiding van de administratieve rechtsbescherming door de instelling van de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State — en waarschijnlijk ook in de toekomst door het instituut van de ombudsman — zal ook bij het doorzetten van deze tendens de burger voldoende bescherming kunnen vinden tegen willekeur van de overheid, optredende in de gedaante van afzonderlijke bestuursorganen.

Anders denk ik over de aanbeveling in het Manifest om een Constitutioneel Hof in te stellen dat wetten kan toetsen aan de grondwet. Ik zal mij niet laten verleiden tot een uitvoerig betoog over het voor en tegen van toetsing van wetten aan de grondwet. Laat ik volstaan met op te merken, dat de Nederlandse rechter zich ook thans heel vaak over strijdigheid met de grondwet kan uitspreken, namelijk waar het betreft lagere regelingen dan formele wetten. En voorts, dat een redelijke waarborg tegen strijd tussen grondwet en wet kan worden gevonden in de wijze waarop onze wetten tot stand komen, namelijk met een in de nabije toekomst openbaar te maken advies van de Raad van State (die scherp op de grondwettigheid van de aan deze voorgelegde wetsontwerpen pleegt te letten) en vervolgens de behandeling in de twee kamers van de volksvertegenwoordiging. Daarbij is de Eerste Kamer bij haar taak van heroverweging van de wetsontwerpen op dit punt bijzonder attent. Een Constitutioneel Hof of ruimer gezegd toetsing door een rechter van wetten aan de grondwet past beter in een federatieve staat dan in een eenheidsstaat als de onze.

Vervolgens bepleit het Manifest een voortgang van de decentralisatie van rijkstaken. Die wordt „veelal met de mond beleden.” Het Manifest acht haar echt nodig. Het verleden van de voorzitter van de commissie die het Liberaal Manifest heeft opgesteld, de oud-Minister van Binnenlandse Zaken, Geertsema, heeft hier een duidelijke invloed gehad op het betoog ten behoeve van zulk een reorganisatie van het binnenlands bestuur, welke door dat Ministerie van Binnenlandse Zaken van de grond moet worden getrokken „om een doorzichtiger en doelmatiger openbaar bestuur te creëren.”

Bezorgdheid over het bestaande stelsel en de functionering daarvan spreekt uit de paragraaf over de politie. Naar de mening van de opstellers moet de greep van de gekozen volksvertegenwoordigers op de politie worden vergroot. Het Manifest veronderstelt op dit punt nogal wat kennis van de lezer omtrent de huidige inrichting van de politie. Die staat wat de gemeentepolitie betreft thans onder tweërlei gezag, namelijk onder het openbaar ministerie en onder de burgemeester. Wat deze laatste betreft, meent het Manifest dat de monopoliepositie van de burgemeester moet worden doorbroken. De raad, die aan het hoofd van de gemeente staat, moet zijn oordeel geven „wanneer en hoe de openbare orde wordt gehandhaafd en hoe het gaat met de hulpverlening” door de politie. Over de wenselijke bemoeiing van de raad spreekt de paragraaf ook nog verder. Het zijn zeker interessante gedachten die hierover naar voren worden gebracht. Zij kunnen worden benut bij het vele denken en plannen maken voor de reorganisatie van de politie, de taken van het openbaar ministerie en de gemeentelijke en andere bestuurlijke instanties daarbij, dat waarschijnlijk nog lang niet is afgelopen. Ik volsta met te vermelden de wens dat de politie open moet staan voor de maatschappelijke ontwikkeling en vernieuwing, maar zich moet onthouden van een eigen zelfstandige, op maatschappelijke veranderingen gerichte activiteit.

In de slotparagraaf „Aan uitstel gaat het bestel ten onder” is de aanmaning vervat dat regering en parlement in de komende jaren minder toegeven aan een typerend verschijnsel van de jaren '70: het uitstellen en voor zich uitschuiven van beslissingen.”

Het Manifest keert zich tegen de nieuwe vondst in het „vertragingsspel”, namelijk de „brede maatschappelijke discussie” en het spreekt zich uit tegen introductie van het referendum; daarmee zou de vertegenwoordigende democratie een gevoelige klap te incasseren krijgen.

Overzie ik het geheel van dit hoofdstuk over Mens en Staat, dan vind ik daarin vele belangwekkende gedachten en stimulansen. Zij zijn niet gericht op een grondige wijziging van onze representatieve democratie en ons regeringsstelsel, maar zij geven richtingen aan waarlangs die democratie en dat regeringsstelsel zich op nog betere en nog efficiënter wijze zullen kunnen ontwikkelen en manifesteren. Als zodanig verdient de inhoud van dit hoofdstuk toejuicing. Ik meen aan mijn positieve waardering hiermede voldoende uiting te hebben gegeven, al liet ik ook wel kritische geluiden horen. Ook daarnaar is immers in deze periode van bezinning over het ontwerp-Manifest gevraagd!

1) Die pre-adviezen en dat reisverslag zullen in de loop van 1980 in het Tijdschrift Bestuurswetenschappen worden gepubliceerd.

De kleine stapjes van het buitenlands beleid

K. A. Nederlof en G. M. de Vries

De één-na-laatste en één-na-kortste paragraaf van het ontwerp Liberaal Manifest handelt over liberale buitenlandse politiek. Het is een welwillend, voorzichtig en bescheiden hoofdstuk geworden. Geen grote woorden, geen weidse blik op verre horisonten; ons wordt een sober vertoog voorgeschoteld.

In de eenvoud toont zich de meester. De lezer van het manifest zal met genoegen constateren dat de wereld er in liberale ogen verrassend eenvoudig uitziet; het gaat immers om vrijheid en verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid — en buitenlandse politiek is ook politiek. Helaas, de concretisering van de beginselen in de vorm van doelstellingen ontbreekt grotendeels, behalve in de ijlheid van de abstractie. Ook ontbreekt een schets van de veranderingen die zich in de wereld voltrekken. Zo wordt niet gerept van de tanende invloed van de VS, van de toenemende ellende waarin een groeiend deel van de wereldbevolking leeft, of van de stagnatie van het Europese integratieproces, om enige voorbeelden te noemen.

Onwillekeurig rijst de vraag: hoe kan men een beleid formuleren, zelfs in abstracto, zonder een visie op de maatschappelijke achtergrond waartegen dat beleid gestalte moet krijgen?

Door het ontbreken van een lange-termijn perspectief en het betrekkelijk geringe aantal concrete doelstellingen, springt het „geruststellende” karakter van het hoofdstuk des te meer in het oog. De beperkingen waaraan het Nederlandse buitenlandse beleid is ontworpen, worden dik aangezet. Liberale buitenlandse politiek blijkt een politiek zonder veel illusies, maar ook zonder veel idealen; een politiek van kleine stappen en weinig initiatieven, in het besef van de geringe invloed die er voor ons land in het internationale krachtenveld lijkt weggelegd.

Prominente plaats

Enige terughoudendheid is overigens op zijn plaats als we de verwoording van een liberale buitenlandse politiek beoordelen. Het is geen sinecure om zoiets op papier te zetten: laat het binnenlandse beleid zich al zeer moeilijk boetsen, het buitenland vormt pas echt weerbarstige materie.

Wat we de commissie wel mogen aanrekenen is de lage prioriteit die het buitenland in het Manifest heeft gekregen. Het is een betrekkelijk kort stuk waarin een melange van mensenrechten, Nederlandse neo-neutraliteit, Europa, Noord-Zuid en de NAVO te vinden is; dit alles als bijna-hekkesluis in het manifest opgenomen. Mens en Wereld verdient een beter lot. De relatie die Nederland kan en wil onderhouden met die wereld en in het bijzonder met de ons omringende landen, is van cruciale betekenis voor onze welvaart, zelfs voor ons voortbestaan. Zonder in hoogdravende woorden te

vervallen — aan deze verleiding heeft de commissie hier gelukkig weerstand geboden — mag dat best tot uitdrukking komen in een prominente plaats en uitvoeriger verwoording.

Het onderwerp is van dusdanig belang dat het ons inziens onmiddellijk na de inleiding opgenomen zou moeten worden. Bovendien is er zeer veel voor te zeggen een onderverdeling aan te brengen: „Mens en Wereld” om de algemene oriëntatie van Nederland aan te geven (Internationale Rechtsorde, Rechten van de Mens), „Mens en Veiligheid”, waarin de uitgangspunten over vrede en veiligheid, bewapening en ontwapening en de Oost-West tegenstelling behandeld worden en tenslotte „Mens en Europa”. De alinea’s die in het huidige ontwerp over Europese politiek en over mensenrechten gaan, komen aan het eind van dit artikel nog nader aan bod. Nu eerst enige kanttekeningen bij de alinea’s „Oost West” en „niet rustig slapen”.

Een Nederlands veiligheids- beleid?

Om een hanteerbaar buitenland-programma te maken is een analyse en een visie nodig, uitmondend in concrete doelstellingen. Het hoofdstuk „Mens en Wereld” heeft van deze drie aspecten te weinig, waarschijnlijk door de beknoptheid en de eerdergenoemde weerbarstigheid van de materie. Het manifest heeft het over de „tegenstelling tussen de grote nucleaire mogendheden” (welke worden hier eigenlijk mee bedoeld?) maar vult dit niet verder in. De verschuivende machtsbalans zou genoemd — en uitgewerkt — moeten worden. Als er iets het afgelopen decennium duidelijk is geworden, dan is het dat het westen zeer afhankelijk is van grondstoffen en dus van de landen die deze grondstoffen produceren. Hoe ver mogen we gaan om de aanvoer van deze grondstoffen veilig te stellen? Volgen we in dit opzicht de (veel minder afhankelijke) Verenigde Staten die de oliegebieden rond de Perzische Golf tot vitaal gebied hebben uitgeroepen die ze desnoods met wapens tegen een externe dreiging zullen verdedigen? De materie wordt niet eens genoemd in het buitenland-hoofdstuk. Over het Nederlandse veiligheidsbeleid wordt opgemerkt dat liberalen tegen een terugval naar de oude neutraliteitspolitiek zijn en voorts (aan het eind van het hoofdstuk) dat de Nederlandse defensie-inspanning haar betekenis ontleent aan het bondgenootschappelijk verband. Welgeteld één zin had de commissie over voor de wijze waarop die inspanning moet worden gerealiseerd, inclusief het kernwapenvraagstuk.

De droefheid slaat nu toch echt toe bij de stellers van dit artikel. De VVD heeft zich altijd al een beetje op de achtergrond gehouden bij de defensievraagstukken in het algemeen en nucleaire in het bijzonder. De laatste VVD-defensienota dateert van 1974 terwijl het „nucleaire debat”, dat in december vorig jaar werd gevoerd en waarover het kabinet bijkans struikelde, voor de VVD als enige grote partij in Nederland onvoldoende aanleiding is geweest om er vanuit de partij een discussiestuk aan te wijden, laat staan er een standpunt over te formuleren. De commissie had dus weinig houvast. Ook het recent gehouden deelcongres over buitenlands beleid heeft, bij gebrek aan controversiële stellingen waarover werkelijk gepraat kon worden, niet de gewenste duidelijkheid

opgeleverd. Maar de commissie heeft wel erg weinig inspiratie verpakt in de formulering van het veiligheidsbeleid. We moeten niet meer terug in onze neutraliteitsschulp kruipen; we moeten ons bewust zijn van onze beperkingen; we moeten een NAVO-bondgenoot blijven die zich bewust is van zijn verplichtingen... ziedaar de moraal van de liberale veiligheidsconceptie.

De zinsnede over wapenbeheersing („... ontwapeningsonderhandelingen moeten zich richten op het bereiken van evenwicht en het verlagen van het bestaande niveau van militaire confrontatie...”) is even obligaat als de uitspraak dat de oorlog uitgebannen dient te worden. Over dergelijke doelstellingen is vrijwel iedereen het eens, het gaat erom hoe ze te verwezenlijken. Dan zal blijken dat de één meent dat alleen onderhandelen vanuit een positie van kracht iets oplevert, terwijl de ander juist van mening is dat een eenzijdige ontwapeningsstap een heilzaam proces van wederkerige stappen tot gevolg heeft.

Beide opvattingen zijn op dit moment in Nederland vertegenwoordigd. Het Liberaal Manifest zou naar onze mening kleur moeten bekennen en vrijblijvende retoriek aan anderen moeten overlaten. Het zou met name ook de toekomstige problemen dienen te signaleren (zoals de destabiliserende invloed van nieuwe wapentechnologieën en de noodzaak juist deze onderwerp van onderhandelingen te maken); dat kan heel wel zonder in Utopia te belanden.

Resumerend: de eindversie van het manifest zou een apart hoofdstuk over de vredes- en veiligheidsproblematiek moeten bevatten en een standpunt behoren in te nemen over de Europese positie in het bondgenootschap, over de verschuiving van de machtsbalans en de consequenties voor de NAVO-landen, de afhankelijkheid van grondstoffen en de mogelijke gevolgen op veiligheidsgebied, de kernbewapening, de wapenbeheersingsonderhandelingen.

Europese politiek

Het onderdeel „Europa” is mager uitgevallen. Dat de Europese integratie een „langdurig proces van kleine stappen” is, zal een ieder kunnen beamen. Maar door niet aan te geven welke richting het integratieproces dient te gaan, wekken de opstellers de indruk niet wezenlijk geïnteresseerd te zijn, en versterken zij het passieve, afwachende karakter van het hoofdstuk. Drie thans ontbrekende aspecten mogen in de eindversie van het manifest niet worden gemist.

In de eerste plaats is voor verdere democratisering van de Europese Gemeenschap niet alleen vergroting van de bevoegdheden van het Europees Parlement van belang, maar tevens versterking van de positie van de Europese Commissie (o.m. door grotere delegatie van taken door de Raad) en terugkeer naar het in de verdragen neergelegde besluitvormingsmechanisme door de Raad van Ministers. Handhaving van de unanimiteitspraktijk na toetreding van Griekenland, Spanje en Portugal is een garantie voor afbrokkeling van de Europese Gemeenschap. We zullen de moed moeten hebben de consequenties van ons onwelgevallige meerderheidsbeslissingen te aanvaarden; alleen zo is de voortgang

van het integratieproces mogelijk.

In de tweede plaats verdient de budgettaire positie van de Gemeenschap vermelding. De financiële moeilijkheden waarmee de EG thans kampt, zijn niet uitsluitend of zelfs hoofdzakelijk het gevolg van een falend landbouwbeleid. Het werkelijke knelpunt is de hoogte van de begroting.

De eigen middelen van de EG — 0,8% van het gemeenschappelijke BNP — zijn ten enenmale ontoereikend. Willen we niet alleen onze verplichtingen in het kader van Lomé II nakomen, maar ook de toetreding van drie nieuwe lidstaten financieel mogelijk maken en bovendien een begin maken met de uitvoering van hetgeen wij de kiezers in het ELD-verkiezingsprogramma hebben beloofd op regionaal, sociaal, cultureel en ander gebied, dan moeten wij daaruit de enig mogelijke consequentie trekken: pleiten voor verhoging van het budget van de Europese Gemeenschap. Dit punt hoort niet alleen thuis in een verkiezingsprogramma. Vergroting van de eigen middelen van de EG is een lange-termijn doelstelling die in het Liberaal Manifest niet mag ontbreken.

Uitvoering van het ELD-programma heeft ook gevolgen voor onze binnenlandse politiek. Wil de EG meer zijn dan een Economische Gemeenschap ver van het bed van de burger, dan is overdracht van bevoegdheden en coördinatie van nationaal beleid nodig. Uit sommige hoofdstukken blijkt, dat de opstellers van het manifest zich hiervan bewust zijn. Zo pleiten zij voor een Europees beleid inzake milieu en ruimtelijke ordening en voor talenonderwijs op scholen. Op andere, niet onbelangrijke terreinen wordt de Europese dimensie echter node gemist, bijvoorbeeld waar sprake is van het financieel-economisch beleid, de consumptiepolitiek, het energiebeleid en de ontwikkelingsproblematiek.

De Europese Gemeenschap heeft niet alleen een taak t.o.v. de eigen burger. De EG heeft evenzeer een verantwoordelijkheid in de wereld, in het bijzonder ten opzichte van de bevolking in de ontwikkelingslanden.

In talloze landen leiden mensen een bestaan dat de kwalificatie „menselijk” amper verdient. Hier ligt het meest schrijnende vraagstuk van de jaren tachtig. De rijke landen — voor een belangrijk gedeelte verenigd in de EG — dienen zowel gezamenlijk als individueel hun verantwoordelijkheid te aanvaarden, juist in een economisch moeilijke tijd. Liberalen kunnen niet volstaan met het „aanvaarden” van „de plicht tot hulp aan de medemens in noodsituaties”. Het gaat om de concretisering van ons beginsel van sociale rechtvaardigheid. Het verschaffen van ontplooiingsmogelijkheden, juist aan de armsten en minst bevoorrechten ter wereld, behoort een der voornaamste doelstellingen van liberale politiek te zijn en verdient als zodanig te worden neergelegd in ons manifest.

Mensenrechten Mensenrechten komen in de ontwerp-paragraaf summier aan de orde. Wezenlijke samenwerking is voor ons land mogelijk met landen waarin een „redelijk perspectief” bestaat op eerbiediging van de rechten van de mens. Omdat de landen waar deze worden

geëerbiedigd (of dat althans met enig succes wordt nagestreefd) in de minderheid zijn, moeten ze onderling solidair blijven. Verder is Nederland tegen schending van mensenrechten (die worden „afgewezen”), maar neemt alleen initiatieven tot steun aan onderdrukten in gezamenlijk optreden met „onze partnerlanden”. In deze beschouwing ontbreekt een essentieel element: de erkenning dat tussen politieke en economische onderdrukking, armoede en schending van mensenrechten een nauw verband bestaat. Werkelijke vrijheid vereist politieke en economische onafhankelijkheid; waar in elementaire levensbehoeften van de bevolking niet kan worden voorzien, bestaat weinig kans op verwezenlijking van klassieke en sociale mensenrechten. „Afwijzen” van schending van mensenrechten is daarom niet voldoende. Ernst maken met een mensenrechtenbeleid betekent het concentreren van ontwikkelingssamenwerking op die landen, die onze steun het meest nodig hebben en die zich inzetten voor de verbetering van de levensomstandigheden van de zwaksten. Tevens betekent het dat ontwikkelingssamenwerking niet dient plaats te vinden met landen waar ernstige en voortdurende schending van mensenrechten plaatsvindt, tenzij onze steun rechtstreeks en controleerbaar (bijvoorbeeld via particuliere organisaties) de ontplooiingsmogelijkheden van de bevolking vergroot. Passages van deze strekking zouden we in „Mens en Wereld” niet mogen missen.

Epiloog

H. A. M. Hoefnagels

De amendementen op het Liberaal Manifest stromen binnen. Enkele duizenden zijn er al. Dat is geweldig. Het eerste doel van de opstellers van het Manifest is bereikt: er is een discussie in de partij ontbrand. Gelukkig, want het was intellectueel maar een dooie boel in de VVD.

Nu zijn er nazaten van Jan Salie die opzien tegen het verwerken van zo'n amendementenstroom. Zij stellen voor het Manifest te laten overmaken. Wat een onzin. Als er één partij goed is in de vergadertechnische afhandeling van alternatieve teksten, dan is het toch de VVD. Wij hebben immers ervaring met de getrapte behandeling, met de amendementenbeurs — kortom met het apparaat dat de geschiedenis zal ingaan als de citroenpers van Korthals Altés.

Toegegeven: vergadertechnische afhandeling is geen discussie. Dat weten we maar al te goed. Maar juist in de VVD kan de moeilijkheidsgraad van de verwerking geen argument zijn om de discussie te frustreren. Wie er toch mee op de proppen komt, wekt de indruk de politieke discussie te vrezén.

En laten we er maar niet omheen draaien: er zijn in de VVD heel wat mensen die het dwaas vinden zoveel woorden vuil te maken aan een glasheldere zaak als het liberalisme, hun liberalisme. Zij willen vrij zijn, verantwoordelijkheid dragen en als het kan iets tot stand brengen. Daartoe wensen zij de particuliere eigendom beschermd, de belastingen verlaagd, de politie en de defensie versterkt tegen in- en extern gespuis. Zij hebben daarbij best wat over voor de armen, maar niet zoveel dat dezen niet meer willen werken.

Dit liberalisme is inderdaad glashelder. Men moet sympathie hebben voor mensen die zichzelf wel zullen handhaven in een riskante wereld én anderen dit ook gunnen. Die wee worden van het rondzingende zelfbeklag van vandaag. Die niet begrijpen, waarom welvaart en verloedering samengaan. We zijn met zijn allen rijker dan ooit, maar er liggen geen twee straatstenen meer gelijk in Nederland. Hebben wij het te druk voor zulke kleinigheden? Ach kom, van verveling slaan jongelui elkaar op de sporttribune met fietskettingen. Er is echt wel iets mis.

Als het liberalisme van de 19de eeuw in de 19de eeuw de overheersende politieke filosofie was geworden en gebleven zou de wereld er nu misschien beter uitzien. Niet alleen voor de afstammelingen van de liberale burgerij van toen, maar ook voor de nazaten van het proletariaat. Misschien. Het is denkbaar, dat de welvaart evenzeer zou zijn gespreid, want niet de vakbeweging maar de massaproductie dwong tot verhoging van de lonen. Het is denkbaar, dat „self-reliance” ook het gevoel van verantwoordelijkheid voor mensen en dingen meer had gespreid, zodat „kapot slaan” nog voldoende zou kunnen worden bestraft. Er is een wereld denkbaar, waarin vrijwel iedereen voor zichzelf zorgt

en niet desondanks doch juist daardoor de gemeenschap dient. Die wereld is gedacht (al door Adam Smith), maar ze is niet ontstaan. Waardoor niet? De verbijsterde liberalen hierboven aangehaald zullen vermoedelijk zeggen, dat een lange reeks lelijkerdss van Marx tot Kok en van Leo XIII tot Aantjes de mensen heeft misleid, tegen de liberalen opgezet en met beloften van een dolce far niente gepaaid. Daartegen moet dan worden opgetreden. De NOS moet worden gezuiverd van linkse linkmiegels. En een Liberaal Manifest behoort een vlamme oproep te zijn, die gedemoraliseerde aanhangers te hoop doet lopen bij de stembus en misleide oud-proletariërs de schellen van de ogen doet vallen. Dat is het Liberaal Manifest niet. Ik kan dat met overtuiging zeggen omdat ik eraan heb meegewerkt. En ik ben blij dat het zo niet is. Een half leven heb ik besteed aan het bestrijden van het vooral in Nederland sterk verbreide misverstand, dat er iets aan de werkelijkheid verandert als men een woord verandert. Ik kan niet opeens schaamteloos woorden smeden om dit liberalisme te „verkopen”. De andere Manifestanten zullen er ook zo over denken. Wat betekent dit misverstand in de praktijk? Als een bedrijf een slechte naam heeft, neemt het een public relations man in de arm. Vaak laat hij zich nog in de arm nemen ook. Per slot wil hij wel eens kaas op zijn brood. De goede PR-man zal echter zeggen: Verbeter u eerst uw product (of uw service, of wat dan ook de oorzaak van de slechte naam mag zijn), dan kom ik terug om u te vertellen, hoe u die verbetering bekend kunt maken.

Het liberalisme heeft bij de meeste West-Europeanen al lang een slechte naam. Het wordt arrogant en egoïstisch gevonden en sinds de nieuwigheid eraf is ook nog conservatief. Wij vinden onszelf noch conservatief noch arrogant noch egoïstisch. Andere mensen zien ons dus verkeerd, ons imago is onjuist, daar moet aan geknutseld worden. Laten we de modernste propaganda-technieken inhuren, dan moet er toch iets aan te doen zijn.

Iets wel. Het woord is in een woordrijk land niet geheel zonder invloed. En als de politieke tegenstanders het moeilijk hebben (onder Den Uyl b.v. met het wassend economisch wantij), dan zet een goede campagne wel wat zoden aan de dijk, of zetels in de Kamer.

Maar de goede PR-man moet ons voorhouden: zolang u door een meerderheid conservatief, egoïstisch en arrogant wordt gevonden blijft u een nostalgisch randverschijnsel. U zult zo af en toe mee mogen spelen, als het CDA zich weer eens te veel aan de PvdA heeft geërgerd. Maar ook dan hebt u niet veel in te brengen. De rol van de emmer op de trein is noch de meest bevredigende noch de meest toegejuichte. U moet zich afvragen, hoe u aan dat imago komt.

Welnu, de VVD wordt vereenzelvigd met de liberale burgerij en degenen die ertoe willen behoren. Onbegrijpelijk? Ach kom. Op de vergaderingen overheersen de pakken en de blazers. Er praat nooit iemand plat. Dat is geen schande. Ik zou niet willen aanbevelen dat wij ons in spijkergoed naar de partijraad begeven om daar 's lands zaken in een verkommerd Nederlands te bespreken. Als een soort omgekeerde Eliza Doolittle's. Die vereenzelviging met de liberale burgerij is een feit, waarmee we moeten en ook best willen leven. Die liberale burgerij mag zichzelf niet conservatief achten, omdat zij

vele maatschappelijke veranderingen weet te verwerken en te doorstaan. Zij blijft inderdaad verantwoordelijkheid dragen, ja leiding geven op economisch gebied en op heel wat andere terreinen, ook al waren de veranderingen er mede op gericht haar die leiding te ontfutselen. Zij is wonderbaarlijk adaptief.

Dat neemt niet weg, dat de meeste veranderingen zijn bepleit en doorgedrukt door anderen, terwijl zij „tut-tut” riep en „moet dat nou?” Zij was voor de algemene leerplicht, maar toen dat drie generaties later leidde tot mondigheid van velen, wist zij er geen raad mee. Dat riep spanningen op en uitingen van de nieuwe mondigden, die ik elders de puberteitspuistjes van de democratie heb genoemd. De burgerij reageerde niet liberaal, maar als de geschokte vader, die zijn zoon een draai om de oren zou geven, als hij nog durfde.

Inspraak en medezeggenschap — liberale beginselen — werden haar afgedwongen. De spreiding van de welvaart mag mogelijk, ja noodzakelijk zijn geworden door de massaproductie, die de burgerij zelf aanpakte, zij werd — anders dan in de VS — niet door die burgerij geëntameerd, maar door de vakbeweging.

Egoïstisch? De eerste sociale wetten waren van een liberaal. En ik kan het verbod op kinderarbeid niet sentimenteel vinden. Het was een maatregel, die bij onze beginselen paste. Emancipatie op allerlei terreinen is al twee eeuwen ons doel. Maar de burgerij, die de belastingen en de sociale premies steeds te hoog vond, maakte de indruk toch het liefst eerst voor zichzelf te zorgen. En hoewel de VVD zich — als zij regeerde — noch tegen belastingverhoging noch tegen sociale voorzieningen verzette, bleef zij haar traditionele kiezersclientèle bedienen met pleidooien voor beperking.

Arroganter dan betweterige socialisten zijn liberale burgers niet, maar zij komen met hun blazers en hun tweede auto's zelden in de wijken bij de spoorstations, zij hebben geen weet van de ellende die hier en daar nog altijd heerst, zij negeren liefst de hardheid in sommige milieus waar het beschavend beginsel van tolerantie ook nu nog sentimenteel overkomt. Zij leiden hun eigen beschermde leventjes. En als zij al iets aan ellende doen dan vaak in de neerbuigende sfeer van de liefdadigheid.

De Liberale Manifestanten hebben geen public relations job verricht. Wij werden daarvoor trouwens niet „ingehuurd”. Ons was gevraagd te onderzoeken of de liberale beginselen aanpassing behoeften.

Nee, was het antwoord. Die beginselen zijn goed. Maar het beginsel**programma** van de VVD is een mengeling van eigenlijke beginselen en een beleidsprogramma op langere termijn. Wij bevalen scheiding aan.

Ik denk dat de liberale beginselen eeuwigheidswaarde hebben, althans waard zijn om in alle tijden en in alle landen voor te strijden. Maar in de Sowjet-Unie zal de liberaal in concreto andere doeleinden nastreven dan in de VS, in het Nederland van nu andere dan in dat van een eeuw geleden.

In de Sowjet-Unie zal hij vooral vrijheid van meningsvorming bepleiten en niet direct particuliere eigendom van de produktiemiddelen. In de VS zal hij opkomen voor de emancipatie van ethnische minderheden en de minderbedeelden. „Liberals” doen dat dan ook. Zij zijn niet zo anders dan wij; de rest van Amerika is

anders, rechtser dan Europa. John F. Kennedy heette daar progressief, maar zou bij ons conservatief zijn genoemd.

Het Nederland van nu is een andere maatschappij dan dat van de 19de eeuw. Liberalen moeten er hun beginselen doen uitmonden in een ander beleidsprogramma. Als wij terugverwijzen naar het glasheldere liberalisme van toen, blijven wij een nostalgisch randverschijnsel. Wij moeten ons afvragen, hoe wij in de huidige bepaaldelijk niet door liberalisme gekenmerkte maatschappij onze basis-beginselen kunnen verdedigen en verwerklijken.

Daartoe zullen wij een nieuwe generatie liberale burgerij ervan moeten overtuigen, dat zij niet alleen adaptief, maar ook maatschappelijk initiërend leiding moet geven. En wij zullen bovendien velen daarbuiten, in totaal liefst meer dan de helft van de kiezers, ervan moeten doordringen, dat het liberalisme er niet uitsluitend is voor hen, die het goed gaat, maar voor allen die willen dat het met onze maatschappij beter gaat.

De Manifestanten besloten over dit alles een discussie uit te lokken. In de VVD en bij voorkeur ook daarbuiten. Dat eerste is gelukt.

Gediscussieerd wordt er. Al is de wijze, waarop de presentatie van het stuk in de media kwam, ongelukkig gebleken. Velen lezen het nu, alsof er allerlei concessies naar links worden voorgesteld teneinde met de PvdA te kunnen samengaan. Dat staat er niet en dat is ook niet bedoeld. Er wordt een nadrukkelijke voorwaarde voor evt. samenwerking met de PvdA genoemd, waaraan deze partij op dit moment zeker niet voldoet. Ik zou een beroep op de VVD'ers willen doen en niet (te veel) tussen de regels te lezen en te bepraten wat er staat.

Van buiten de partij wordt aan de discussie nog niet deelgenomen. Ik heb wat perscommentaren gelezen, waarvan ik niet wijzer werd. Enkele politici van links vonden het allemaal veel te rechts. Nou, dat zal wel. Sommige externe critici gaan er gretig van uit, dat wij voorstelden de werkloosheidsuitkeringen tot 600 gulden per maand te reduceren, wat niet zo is. Het niveau van de inter-partijen discussie is in ons land bedroevend; wij moeten daar voorlopig mee leven en eerst in de eigen partij tot klaarheid komen.

Hoe? Toegegeven moet worden, dat wij het onze partijgenoten niet gemakkelijk hebben gemaakt. Wij wilden na de beginselen en een analytische inleiding in tien hoofdstukken beleidsaanbevelingen voor de jaren '80 doen en daarbij zaken weglaten, die in verkiezingsprogramma's van de VVD al jaren bevredigend worden behandeld. Zo kwam de woningbouw niet aan de orde. Volledigheid werd niet nagestreefd. Dat komt wel, als het programma voor 1981 wordt opgesteld.

Helemaal geslaagd zijn wij in onze opzet niet. Bijna alle schrijvers van hoofdstukken hadden de behoefte hun aanbevelingen toch ook weer te plaatsen in een analytisch en explicierend kader. Een enkeling niet. Die hoofdstukken werden de kortste. Dus niet omdat wij de onderwerpen het minst belangrijk vonden, maar doordat de auteurs zich het meest aangesproken voelden door de oorspronkelijke opzet. Uit de andere hoofdstukken werd wel geschraapt, doch niet voldoende om te komen tot gemakkelijk amendeerbare uitspraken.

Is dat erg? Ik denk het niet. Voor de discussie in de partij is de

bijgevoegde argumentatie wellicht toch bevorderlijk. Wij weten dan beter wat er werd beoogd. Het uiteindelijke stuk zal echter wel dichter bij onze eerste opzet moeten komen.

Het komt mij voor, dat amendementen zo kunnen worden samengevoegd, dat de Algemene Vergadering zal kunnen stemmen over concrete alternatieven. Als wij weten wat de partij wil, kunnen wij het manifest herschrijven in een vorm, die voor de partijraad concreet amendabel is. Want wij mogen — al doen wij nog zo ons best de meerderheid het volle pond te geven — natuurlijk niet het laatste woord hebben.

Opdat de discussie niet in duizenden amendementen verdrinke heeft de redactie van Liberaal Reveil een dozijn auteurs — de meesten uit eigen gelederen — gevraagd steeds een deel van het Manifest kritisch te bespreken. Bruggeman verwerpt het geheel; ik ging daar hierboven impliciet al op in. De anderen doen suggesties of verwerpen onze. Ik acht mij niet bevoegd deze gedachten hier stuk voor stuk te bespreken.

Het gaat trouwens niet om het juiste woord in regel zoveel van hoofdstuk zoveel. Onenigheid op bepaalde punten is in een volwassen partij onvermijdelijk. Het gaat erom, dat de discussie in vrijheid en met tolerantie gevoerd anderen duidelijk maakt, dat er in de VVD iets aan de hand is. Dat de partij niet achteruit de toekomst tegemoet gaat, maar doelbewust en opgewekt de jaren '80 binnentreedt.

Moge dit nummer van Liberaal Reveil daartoe bijdragen en in de Algemene Vergadering op vele tafels liggen.